

304.868

511

2003/2004

FOLIA ARCHAEOLOGICA

LI

51
2003/2004

30 4.868

FOLIA

ARCHAEOLOGICA

LI

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

2003–2004
MAGYAR NEMZETI MÚZEUM, BUDAPEST

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő
FODOR ISTVÁN

Szerkesztőbizottság
KEMENCZEI TIBOR
MRÁV ZSOLT

Szerkesztő
TÓTH CSABA

ISSN 0133-2023

A kötet megjelenését támogatta a

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

nka

Nemzeti Kulturális Alapprogram

© Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

Nyomdai munkák
MAROSI-PRINT KFT.

TARTALOM – INDEX

István VÖRÖS: Biochronology of fossil Elephantidae in Hungary	9
A magyarországi fosszilis Elephantidák biokronológiája	24
ORAVECZ Hargita: Tipológiai és használatinyom-vizsgálatok újkőkori csi- szolt kőszerszámokon. (Tápé-Lebő, Alsóhalom kőszerszámainak újraértékelése)	29
Typological and use-wear analyses on Neolithic polished stone arte- fact. (A re-evaluation of the tools from Tápé-Lebő, Alsóhalom)	47
Tibor KEMENCZEI: Kleinklein oder Ungarn? Zur Frage des Fundortes einer hallstattzeitlichen Bronzetrense	51
Kleinklein oder Ungarn? Megjegyzések egy hallstattkori bronzzabla lelőhelyének a kérdéséhez	59
Zsolt MRÁV: Litterae aureae aus Dazien in der Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums. Der Fund 1908 von Bucova	61
Litterae aureae Daciából a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. Az 1908-ban talált bukovai lelet	81
SZABÓ Ádám: Az apulumi locus. Vázlat egy szentélykörzetről	91
Der Locus von Apulum. Skizze von einer Heiligtumsregion	114
PROHÁSZKA Péter: A mezőberényi kora népvándolás kori sír (1884)	115
Die Frühvölkerwanderungszeitliche Grabfunde von Mezőberény (1884)	135
Endre TÓTH: Römische Hohlmaße im Ungarischen Nationalmuseum . . .	139
Római űrmértékek a Magyar Nemzeti Múzeumban	157
István FODOR: Das Schwert Stephans des Heiligen	159
Szent István kardja	174
Csaba TÓTH: Unpublizierte Anjou-zeitliche Münzen im Ungarischen Nationalmuseum	175
Közöletlen Anjou-kori pénzek a Magyar Nemzeti Múzeumban	182
GYÖNGYÖSSY Márton: Oszmán-török ellenjegy középkori magyar arany- forintokon?	183
Osmanische Gegenstempel auf mittellalterlichen ungarischen Goldgulden?	190

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS

AA	= Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
ACD	= Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, Debrecen
ActaAntHung	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaGeolHung	= Acta Geologica Hungarica, Budapest
ActaHAHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaMN	= Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
AE	= L'Année Épigraphique, Paris
AEspA	= Archivo Español de Arqueología, Madrid
Agria	= Agria. Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve, Eger
AJA	= American Journal of Archaeology, New York
Ann.Univ.Lyon.	= Annales de L'Université de Lyon, Lyon-Paris
ANRW	= Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Berlin-New York
AnzAWW	= Anzeiger der Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. Wien
Apulum	= Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
ArchHung	= Archaeologia Hungarica, Budapest
AI	= Archaeologia Iugoslavica, Beograd
ArchKözl	= Archaeologiai Közlemények, Budapest
AT	= Antik Tanulmányok, Budapest
AV	= Arheološki Vestnik, Ljubljana
BAR	= British Archaeological Reports, Oxford
BDGGW	= Berichte der Deutschen Gesellschaft für Geologische Wissenschaften, Reihe A. Geologie Paleontologie, Berlin
BHAB	= Bibliotheca Historica et Archaeologica banatica, Timișoara
Bk	= Barlangkutatás, Budapest
BMÉ	= A Békéscsabai Múzeumgyűjtemény Évkönyve, Békéscsaba
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin
BudRég	= Budapest Régiségei, Budapest
BZ	= Byzantinische Zeitschrift, München
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum
CIMRM	= Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae
CommArchHung	= Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
CRAI	= Comptes Rendus à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris

Dacia	= Dacia, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucarest
DACL	= Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie
DissPan	= Dissertationes Pannonicae, Budapest
EMÉ	= Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger
EPHK	= Egyetemes Philologiai Közlöny, Budapest
FK	= Filológiai Közlöny, Budapest
FMS	= Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster, Berlin
FolArch	= Folia Archaeologica, Budapest
Fol.Hist.-nat.	
Mus. Matr.	= Folia Historico-Naturale Musei Matraensis, Gyöngyös
FÖ	= Fundberichte aus Österreich, Wien
FrK	= Földrajzi Közlemények, Budapest
Földt.Közl.	= Földtani Közlemények, Budapest
Fragm. Min. et Pal.	= Fragmenta Mineralogica et Palaeontologica, Budapest
GHP	= Geologica Hungarica. Series Palaeontologica, Budapest
HABES	= Heidelberger Althistorisch Beiträge und Epigraphische Studien, Heidelberg
HBN	= Hamburger Beiträge zur Numismatik, Hamburg
IDR	= Inscriptiones de la Dacie Romaine, Bucuresti-Paris
IGUR	= <i>Moretti, L.</i> , Inscriptiones Graecae Urbis Romae I-III. Roma, 1968-1979
ILCU	= Inscriptiones Latinae Christianae Veteres
ILS	= <i>Dessau, H.</i> (ed.), Inscriptiones Latinae Selectae I-III. Berlin, 1892-1916.
IMS	= Inscriptions de la Mésie Supérieure
IPEK	= Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst, Berlin
JRGZM	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
JDAI	= Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
JHS	= Journal of Hellenic Studies, London
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, Wien
KJb	= Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, Köln
KMMK	= A Komárom Megyei Múzeumok Közleményei, Tata
LIMC	= Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, München-Zürich
LTL	= Lexicon totius latinitatis
MAGW	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Wien

MEFRA	= Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome, Rome
MGtSzle	= Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, Budapest
MonAvarArch	= Monumenta Avarorum Archaeologiae, Budapest
MZ	= Mainzer Zeitschrift, Mainz
NK	= Numizmatikai Közlöny, Budapest
NZ	= Numismatische Zeitschrift, Wien
NyTKözl	= Nyelvtudományi Közlemények, Budapest
ORL	= Obergermanisch-Raetische Limes, Frankfurt a. Main
ÓL	= Ősrégészeti Levelek, Budapest
PAR	= Pro Austria Romana, Wien
PBF	= Prähistorische Bronzefunde, München
PLRE	= <i>Martindale, J. R.</i> , The Prosopography of the later Roman Empire II. Cambridge, 1980.
PZ	= Praehistorische Zeitschrift, Berlin
RACHR	= Reallexikon für Antike und Christentum
RD	= A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei, Acta Nova Musei Nationalis Hungarici, Budapest 1873
RE	= Pauly's Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
REL	= Revue des Études Latines, Paris
RIB	= <i>Collingwood, R. G.-Wright, R. P.</i> , The Roman Inscriptions of Britain
RIU	= <i>Mocsy, A.-Barkóczy, L.</i> (ed.), Die Römischen Inschriften Ungarns I. Budapest, 1972.
RIVACR	= Rivista di Archeologia Cristiana
RM	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, Mainz
SAI	= Sved arheologičeskikh istočni kov
SlovArch	= Slovenská Archeológia, Bratislava
SpecNov	= Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae, Pécs
Századok	= Századok, Budapest
SzMMÉ	= A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok
THLL	= Thesaurus Linguae Latinae
TtK.	= Természettudományi Közlöny, Budapest
TIR	= Tabula Imperii Romani
TrZ	= Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete, Trier
VSz	= Vasi Szemle, Szombathely
ZPE	= Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

BIOCHRONOLOGY OF FOSSIL ELEPHANTIDAE IN HUNGARY*

István VÖRÖS

In memoriam Kretzoi Miklós

Mammoth (*Mammuthus primigenius* BLMB.) is the most frequent fossil Quaternary large herbivorous mammal in Hungary, considering the distribution of occurrence sites. On 70% of the sites of so-called Pleistocene stray finds, remains of Elephantidae were reported (VÖRÖS 1974; JÁNOSSY–VÖRÖS 1979, Fig. 2).

The most ancient earliest elephantid finds of Elephantidae from the Carpathian Basin are the “giants’ bones” known from the 17th century which used to be chained to gates or halls in cities, churches, castles and city halls (KUBACSKA 1929; VÖRÖS 1983, Fig. 1–3).

Finds of Elephantidae which came to light in the 18th century and the beginning of the 19th century came forth mainly from ravines, river and stream beds and it was mostly due to mere fortune that they got into the possession or notice of an interested collector.

Since the eighties of the 19th century, intensive geological surveys, regulation of the big rivers yielded abundant palaeontological-stratigraphical material which had found their way into two great collections in Budapest, the Hungarian National Museum and the Hungarian Royal Geological Institute.

The number of Upper Pleistocene stray finds, coming mainly from Upper Pleistocene surface formations and regional sediments exceeds by order that of the faunas, faunal assemblages coming from localities yielding a biostratigraphically documented fauna (KRETZOI 1977; JÁNOSSY 1979; JÁNOSSY–VÖRÖS 1979). Using the large number of stray finds and their localities first not for a faunistical, but species evolution analyses, by the microevolutionary-macrosystematical study and revision of the large amount of mammalian macrofossils, their stratigraphical correlation we can essay the bio- and geochronological/stratigraphical “rehabilitation” of the individual species.

The knowledge on Elephantidae finds collected recently by micro stratigraphical layer control allow us the species population dynamical study of the large number of finds stored in the collections as well as their use as a tool in bio- and geochronology/stratigraphy in the field work.

Elephantidae are specially fit for this purpose because of their extremely endurable dentition having taxonomical importance as well as the chronosuccessional changes in the wall thickness of tooth enamel lamella. One of the characteristic trend of the species evolution of Elephantids is a gradual decrease in the thickness of the enamel of the tooth lamella during the Pleistocene. The more archaic genera/taxa, and within the generic and taxonal units, one given species, we find a more thick enamel wall of the tooth lamella (enamel thickness), and the more evolved are the genera/taxa, or species within the taxonomical unit, we find more thin

* I have written this paper at the INQUA Hungarian National Committee request back in 1991. Than, I sent through once more to Academician Márton Pécsi in 1998. In both cases my attempt proved an abortion.

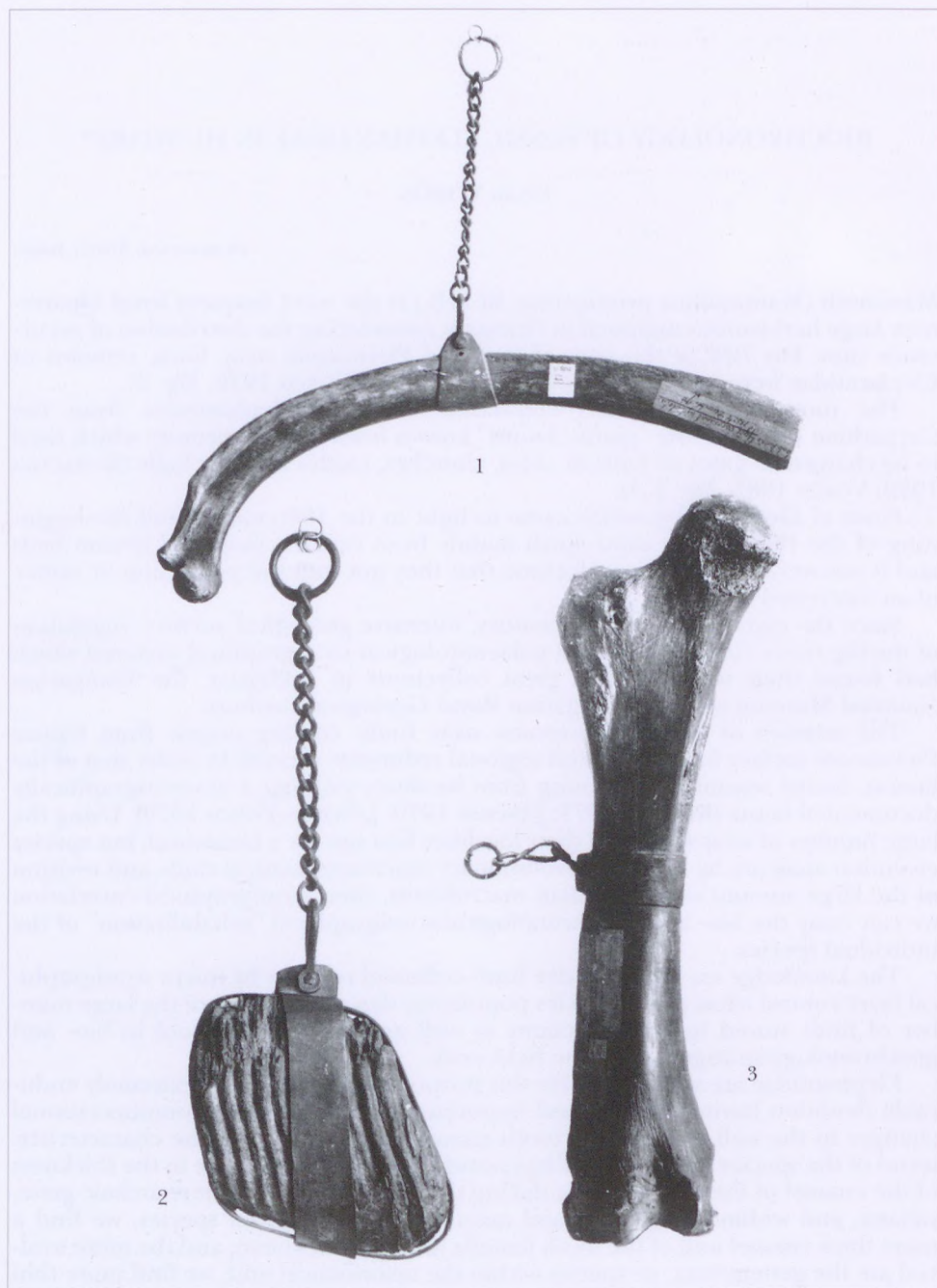

Fig. 1. Chained mammoth bones

1. ábra „Megláncolt” mamut csontok

1. mammoth costa, Győr; 2. mammoth molar, Győr; 3. mammoth femur, Pásztó

enamel wall on the tooth lamella. Starting from the Lower Pleistocene till the Upper Pleistocene, the enamel thickness of the tooth lamella decreases from 4.2 mm to 1.0 mm (Table 1).

In case of the Elephantidae, the process of decreasing of the enamel thickness took place not only on macro-, or species evolution level but also within the species (individuals) depending on anatomical positions, during ontogenesis. It happened in a way that in course of the lifetime of the animal, the mM2-3 and M1 members of the dentition show gradually more evolved "level of development" due to constant wear by chewing compared to the M2-3. The lamellae and the enamel wall of the mM2-3 and M1 are more thin, the index of tooth lamella is higher than the values measured on M2-3 on the same individual (KRETZOI et al. 1982.).

The microsystematical study of Elephantidae, parallel to other large mammals, makes possible a more exact palaeontological, biostratigraphical dating (KRETZOI et al. 1982) of the lithostratigraphical division of Hungarian loess, loess-like sediments and riverine gravel beds (PÉCSI 1965, 1975).

The Carpathian Basin used to belong to the periglacial climatic zone and its fauna is partly different from the contemporary faunal assemblages outside the Carpathian Basin due to the mollifying effect of the Carpathians in respect of climatical extremities. On the other hand, its fauna, lying at the meeting point of several zoogeographical areas shows continuity towards the areas of Central and South-eastern Europe.

There are so far 4 genera/subgenera of the family *Elephantidae* GRAY 1821 known from surface formations of the Upper Pliocene-Pleistocene in Hungary: species and subspecies of *Archidiskodon* POHLIG 1885, *Parelephas* OSBORN 1924, *Mammuthus* BURNETT 1830 and *Palaeoloxodon* MATSUMOTO 1924 (see further literature in VÖRÖS 1974, 1983).

ARCHIDISKODON POHLIG 1885

All three species evolution level forms of the genus *Archidiskodon* are present in the Upper Pliocene and Lower Pleistocene in Hungary, corresponding to the southern areas of Eurasia.

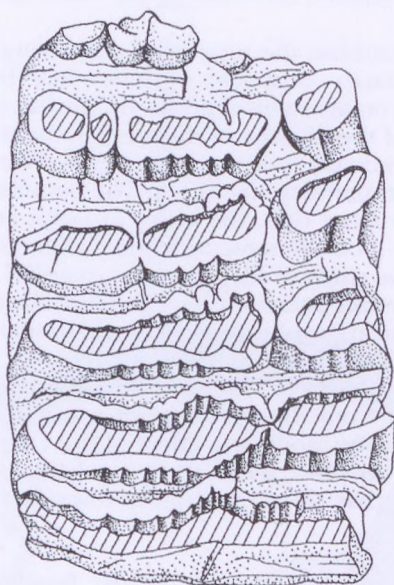
Archidiskodon gromovi (ALEKSEEVA et GARUTT 1965)

Localities: Aszód (VÖRÖS 1985, Fig. 2. 1-2.); Szomód-Csúcsoshegy (from gravel at both sites); Visonta K-I. 1981, from the depth of 34 m, from grey-lilac mottled tuffaceous sediment (KRETZOI et al. 1982).

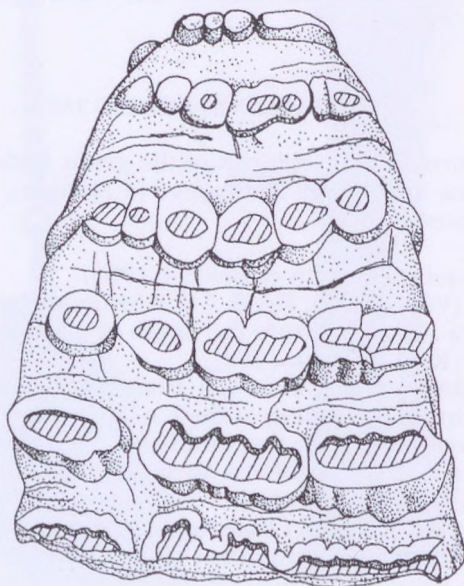
Geological age: *Arch. gromovi* is known from the southern parts of the East-European region from the beginning of the Late Pliocene from the lower horizon of the Akcagilian complex; from the Moldavski-Chapry fauna complex (Early Villafranchian) as well as the Southern West-Siberian Podpusker-Lebajze fauna complex (GARUTT et BAJGUŠEVA 1981).

Hungarian finds of *Arch. gromovi* have no immediate faunistical, stratigraphical relation. At Aszód, the terminus post quam of the lower gravel bed containing the *Arch. gromovi* is the Lower Levantean sandy clay with *Mastodon arvensis* (VÖRÖS 1985).

Finds of *Arch. gromovi*, together with *M. arvensis* CROIZET et JOBERT and/or *Zygolophodon (Mastodon) borsoni* HAYS (= *pavlovi* OSBORN) from gravel terraces settled on *Mastodon*-bearing layers (Aszód, Szomód-Csúcsoshegy) or from tuff-containing sandy clay (Visonta K-I 1981) sign an Upper Pliocene faunal stage, from

1

2

Fig. 2-2. ábra, 1: Arch. gromovi ALEKSEEVA et GARUTT M3 dext.med. sup. fr., Aszód; 2: Arch. gromovi ALEKSEEVA et GARUTT M3 sin. aboral sup. fr., Aszód.

Fig. 3-3. ábra 1: Arch. meridionalis meridionalis NESTI corpus mandibulae dext. fr. with M1-2 fr. Visonta K-I 1981. 2: Arch. meridionalis ürömensis VÖRÖS M3 sin. sup., Ürömhegy.

the Csarnótanum, probably by the end of the Ruscinium (KRETZOI et al. 1982; VÖRÖS 1985, Table 2) They are already missing from the Lower Pleistocene.

Archidiskodon meridionalis meridionalis (NESTI 1825)

Localities: From gravel – Balatonkenese, Szabadhídvég (formerly Városhídvég); Mezőkomárom; Kisláng; Dunaalmás-Betlehem (SCHWEITZER 1988); Szomód-Csúcsoshegy; Budapest-Kőbánya (KRETZOI 1954); Budapest-Cinkota, Valla's sand quarry; Aszód; Iváncsa; Ercsi-Batta farm; Bükkösd.

Bed of the Danube (from gravel): Komárom; Szőny; Alsógöd; Budapest-Káposztásmegyer; Budapest-Újpest, Northern Railroad Bridge; Budapest-Gellért quay; Budapest-Nagytétény; Ercsi; Dunaföldvár.

In calcareous tuff: Dunaalmás-Kőpíte ("in situ"); Szomód-Leshegy ("in situ" SCHLESINGER 1922, 211); between Dunaalmás and Szomód; Süttő environs.

Other occurrences: Visonta K-I 1981 at the depth of 13.5–14 meters, in sandy clay layers with tuff debris (Fig. 3.1, KRETZOI et al. 1982); Visonta K-II 1983 in greyish yellow tuffy/limy clayey sand (FODOR et VÖRÖS 1990); Beremend-15.

Geological age: the species *Arch. meridionalis meridionalis* is one of the key fossil of a substage of the Lower Pleistocene Upper Villafranchian (Kisláng fauna phase, KRETZOI 1954, 1956; KRETZOI et al. 1982). *Archidiskodon* finds occurring in the Lower Villafranchian can be the earliest representatives of *Arch. m. m.* (Table 2).

Archidiskodon meridionalis ürömensis (VÖRÖS 1979)

Localities: Üröm-hill (calcareous tuff, type locality for the subspecies, Fig. 3. 2.); Castle Hill of Buda, Úri str. 72 (in sandy clay layer, KADIČ 1939, layer 2., Fig. 3., MOTTI 1943, 276 and from terrace gravel [sic!] MOTTI 1942, 9–10, Abb. 2., layer 2. Dental finds: MOTTI 1942, Abb. 6–7); Szomód-Csúcsoshegy (from gravel, Fig. 4. 1.); Visonta 1965 (ROZSNYÓI 1966) "from sandy, gravelly stone grit prolovium, local debris" (KRETZOI et al. 1982; FODOR et VÖRÖS 1990); Miskolc-Sajóterasz, from gravel; Villány-3 ("Mammuthus wüsti" KRETZOI 1956.).

Geological age: the final evolutionary stage (form) reached by the species *Arch. meridionalis*. *Arch. m. ürömensis* can be assigned to the Templomhegy fauna phase of the Lower Biharian substage of the Lower Pleistocene (VÖRÖS 1979). The terminus post quam for the species is the end of the Upper Villányian, its occurrence can be supposed for sites belonging to the Upper Biharian substage (Table 2).

From the end of the Lower Pleistocene, in the Mosbach-Steinheim period in classical sense there were significant changes occurring in the large mammal fauna of the Carpathian Basin. According to our present knowledge, the Elephantidae of this period are dominated by *Mammuthus (P.) trogontherii*, while *Palaeoloxodon antiquus*, having an atlantic area is rare and an ancient form of the real mammoth, *Mammuthus primigenius* is just appearing.

PARELEPHAS OSBORN 1924

Mammuthus (Parelephas) trogontherii (POHLIG 1885)

Localities: from gravel – Esztergom, Danube bed; Sződliget, Danube bed; Dunakeszi, lower sand quarry, from a depth of 10 m; Castle Hill at Buda, Úri str. 72 (from "ferrous gravel" KADIČ 1939, Fig. 3., layer 4.; MOTTI 1943, 1942, Abb. 2. Layer 4., Abb. 3–4.); Ócsa (Felsőbabád) gravel quarry from a depth of 4 m, Bugyi I. gravel quarry, from a depth of 4 m (Fig. 5.1–2.); Délegyháza, at the limit of sump 4 and 5; Kiskunlacháza, gravel quarry, Kunpeszér, gravel quarry, (from small grain

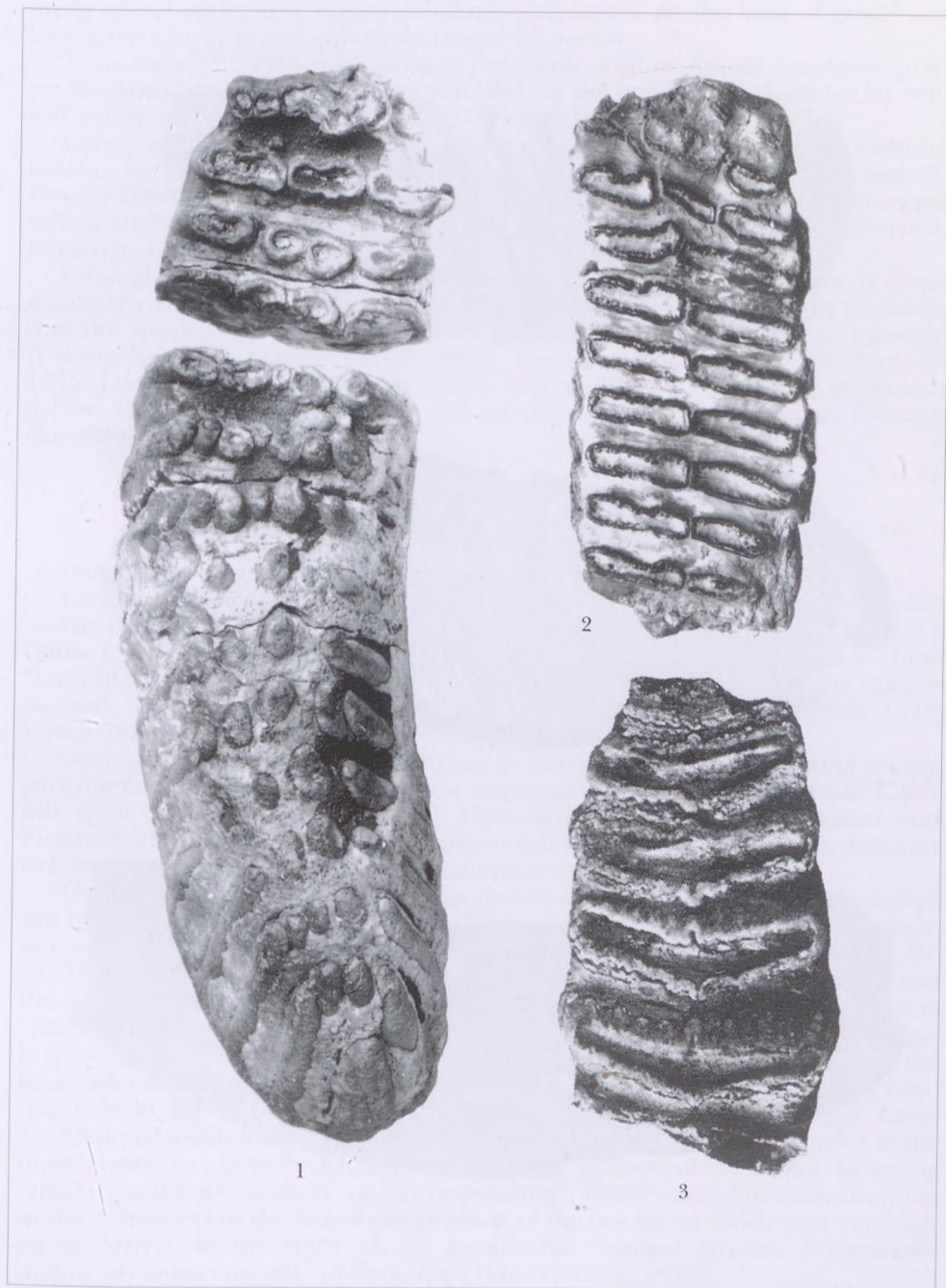

Fig. 4-4. ábra, 1: *Arch. meridionalis ürömensis* VÖRÖS M3 dext. inf., Szomód-Csúcsoshegy; 2: *P. cf. antiquus* FALCONER et CAUTLEY M1/2 inf. fr., Lökösháza; 3: *Plaeoloxodon antiquus* FALCONER et CAUTLEY M1. inf., Buda-Várhegy, Országház u. 14. – Szentháromság tér 7. (JÁNOSSY 1979, Table III.1.).

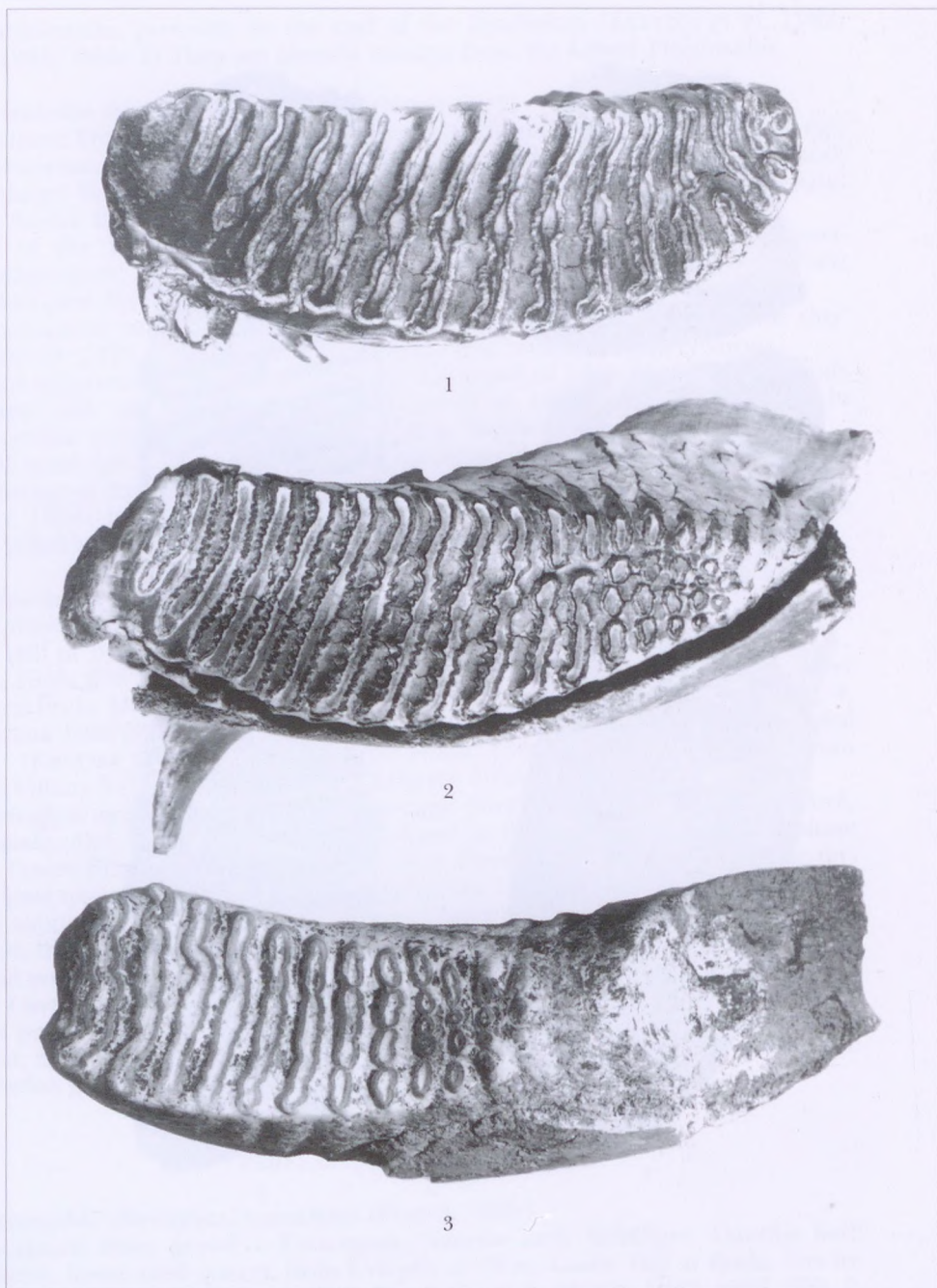

Fig. 5–5. ábra, 1: *M. /P./ trogontherii* POHLIG M3 dext. inf., Bugyi I; 2: *M. /P./ trogontherii* POHLIG corpus mandibulae fr. with M3 dext. Bugyi I; 3: *Mammuthus /Parelephas/ trogontherii* POHLIG corpus mandibulae dext. with M2–3 Visonta K-I 1981.

sandy gravel under blue clay at 1.5–2 m); Galgagyörk (at the limit of gravel and loess); Gyékényes gravel quarry, at 15 and 30 meters.

From loess: Vál; Paks-Brickyards, at the depth of 28 m; Komló – andesite quarry; Mogyoród – Csíkvölgy; Visonta K-I 1981, at the upper part of sandy clay with tuff debris, at 12–13 m (Fig. 5.3., KRETZOI et al. 1982).

Other occurrences: Vértesszőlős, Lower Palaeolithic settlement I.: Culture-bearing Site I. Layer 1. – “*Proboscidea indet.*” Tibia sin. diaphr. fr. = bone tool, (T. DOBOSI 1990, 349, 392. Pl. XXIII.); Kiscell-Holztpach Brickyards, in calcareous tuff (SCHRÉTER 1953; VÖRÖS 1974). From unknown sediments: Balassagyarmat, Berkenye, Gyöngyös-Mátrafüred.

Geological age: the biostratigraphical position of *M. (P) trogontherii* is documented by an accompanying fauna only at a few places in Hungary. It is probable, that the species appeared in the lowest levels of the Upper Biharian substage (Visonta K-I 1981, (KRETZOI et al. 1982); Buda-Castle hill, Úri str. 72 (KRETZOI 1965; JÁNOSSY 1969, 1976; VÖRÖS 1980); Vértesszőlős I.). The species is present in the Carpathian Basin till the end of the Oldenburg-(Steinheim) substage (Kiscell calcareous tuff, Table 2).

PALAEOLOXODON MATSUMOTO 1924.

Palaeoloxodon antiquus (FALCONER et CAUTLEY 1846)

Localities: Györszabadhegy; Győrújfalú (JÁNOSSY et KROLOPP 1994) gravel quarry, Vác-Danube bed; Lökösháza-gravel quarry from a depth of 15–20 m (Fig. 4.2.); Castle Hill at Buda, under at Országház str. 14. and Szentháromság str. 7. (from “loess-like soft limy clay /=limy silt/” forming the underlying layer of the calcareous tuff, lower M (Fig. 4.3.) (MOTTL 1943; KRETZOI 1965; JÁNOSSY 1969, 1976; VÖRÖS 1983).

Geological age: finds of *P. antiquus* can be dated only indirectly, lacking accompanying faunal assemblages. The most important find is that of the Buda Castle hill, from under the calcareous tuff. Here, riverine sequence sedimented over Eocene Buda Marl, limy silt and calcareous tuff with Elephantidae fauna separate well in a stratigraphical as well as taxonomical sense.

The contemporaneity of the species *Archidiscodon* and *Mammuthus (Parelephas)* can be, according to our present knowledge, excluded. The taxonomical separation of the two species was not yet possible in the 40-ies. *Elephas* finds from Úri str. 72 were classified by MOTTL as *E. trogontherii*, belonging to the same age and the same species. The sediment comprising the faunal remains were described as “riverine sediment”, terrace sand and gravel, sandy gravel and gravel, respectively (MOTTL 1942, 1943) in spite of the exact description of KADIĆ, collector of the finds, who documented the position of the finds exactly as found in “sandy clay” (KADIĆ 1939, Fig. 3. Layer 2) and “ferrous gravel layer” (KADIĆ 1939, Fig. 3. Layer 4.). Mammal fossils found in the “ferrous gravel” were, as KADIĆ said, similar to the former ones, i.e., layer 2. (KADIĆ 1939, 7.). In the opinion of the author, by saying “similar” and not “identical” or “corresponding”, KADIĆ wanted to draw attention to the differences in the faunal composition of the two layers which were contracted by MOTTL in the spirit of the fashionable “unified (ancient Pleistocene-preglacial) fauna concept” of those days (MOTTL 1942, 1943).

That this hypothesis is more than a forced philological treatise, is further corroborated by the differences of sediment traces found on the fossils. MOTTL described the *Elephas* remains found in the “terrace gravel” as primitive, ancient meridionaloid *Elephas trogontherii* and *Archidiscodon trogontherii*, respectively

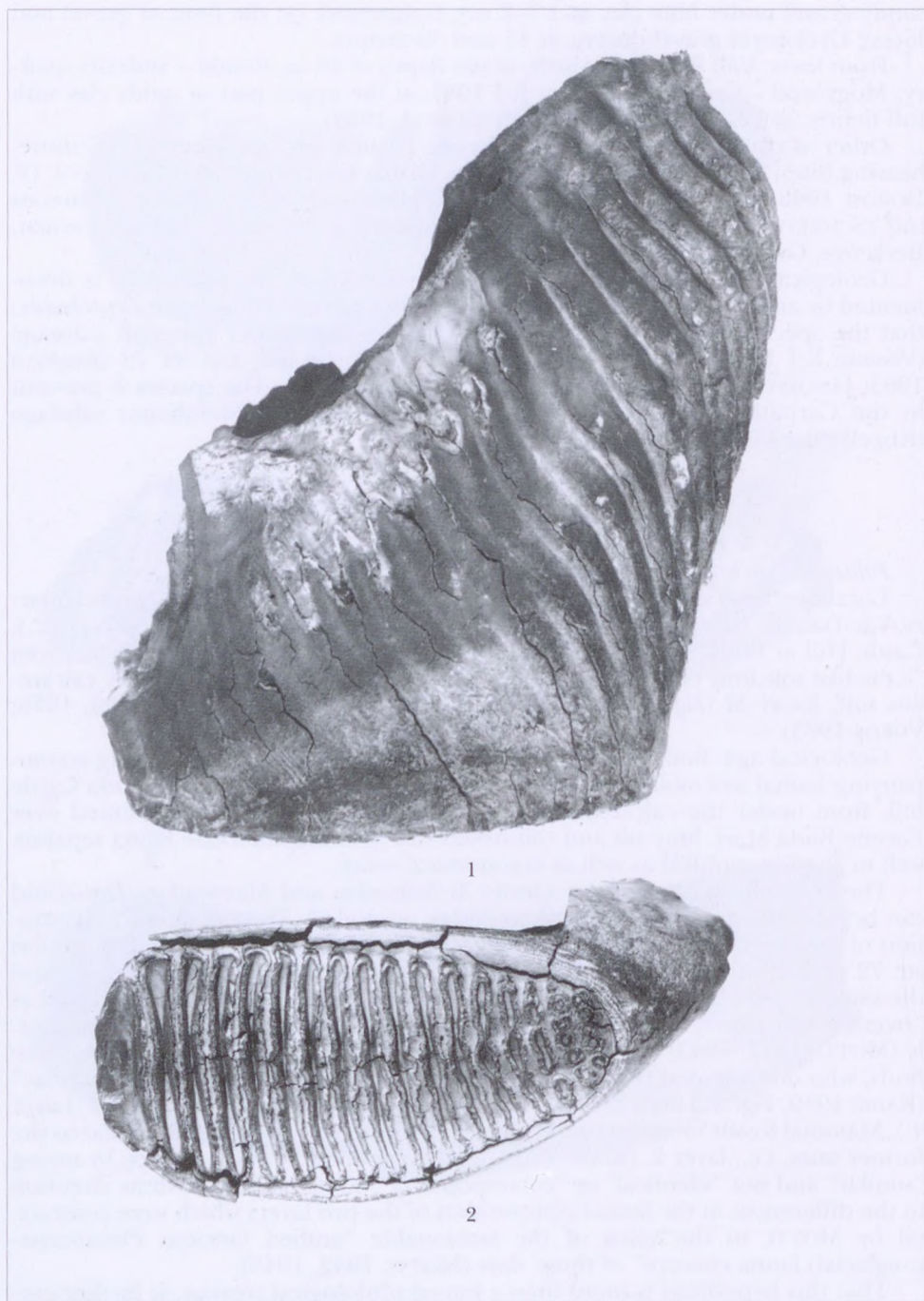

Fig. 6–6. ábra, 1: *Mammuthus primigenius* BLUMENBACH M3 sin.sup., south part of Pest (Budapest) déli része; 2: *Mammuthus primigenius* BLUMENBACH M3 dext. sup., Ócsa.

(MOTTL 1942, 1943), to stress their early, archaic features. The evolved form *Arch. m. ürömensis* was found in the "sandy clay" sedimented over the Buda Marl (KADIČ 1939, Fig. 3. Layer 2.). *Mammuthus (Parelephas) trogontherii* was found in a filling up of a river bed cut in the thick layer of "sandy clay" in a "ferrous gravel layer" settled over a barren clay layer (layer 4.).

Palaeoloxodon antiquus was found in the "loess-like soft limy clay – lime silt" (MOTTL 1943) forming the cover of the "riverine sediment series" (KADIČ 1939, Fig. 3. Layers 2–9!), settled over the Buda Marl. The terminus post quam for *P. antiquus* is the formation of the riverine sediment sequence of Győrújfalú with *Mimomys savini* appearing from the earliest level of the Lower Biharian substage (JÁNOSSY et KROLOPP 1994); its terminus ante quam is the calcareous tuff complex dated by Castellum fauna phase of the Middle Pleistocene Oldenburgian (Steinheim) age (Mindel-Riss interglacial, JÁNOSSY 1979). The molars of *P. antiquus* coming from four other gravel layers of the Castle hill of Buda are, on the basis of dental parameters, of archaic character. Older forms of *P. antiquus*, known from Central and Western Europe in the Lower Pleistocene (Günz-Mindel) sediments and "young" (Riss-Würm) forms occurring in relatively large number are not known from the Carpathian Basin as yet (Table 2.).

MAMMUTHUS BURNETT 1830

Mammuthus primigenius (BLUMENBACH 1799)

M. primigenius is known so far from 410 localities in Hungary. Of these, material of 267 localities can be studied while that of 143 localities and the relevant fossils are known from technical literature only (JÁNOSSY et VÖRÖS 1979; VÖRÖS 1980, 1983, Fig. 6. 1–2.). The chronological position of *M. primigenius* in Hungary is relatively well known. Old and young forms conventionally separated ("alt-primigenius" and "jung-primigenius" types, MAYET et ROMAN 1923) in the species evolutionary trend of the *M. primigenius* taxon can be separated adequately in the finds. Among the "alt-primigenius" forms, we find the forestal *M. primigenius hungaricus* KRETZOI 1941 indicating the forestal vegetation allometrically, with its holotype (loc. Pécs-Bányatelep) and paratypes (KRETZOI 1941; VÖRÖS 1975, 1981). The archaic form of the *M. primigenius* taxon appeared probably in the Upper Biharian substage. At the Castle hill of Buda, there were remains of *M. primigenius* in "loess-like soft limy clay" – limy silt with *antiquus* (!) – (KADIČ 1939) at the localities Országház str. 12 and 14, as well as Szentháromság str. 5. and 9.

M. primigenius is still a typical element of the fauna in the Upper Pleistocene, Utrecht stage Istállóska fauna phase. After this, the frequency of occurrence is essentially decreasing. Its occurrence on Palaeolithic settlements younger than 18–20000 BP seem to be connected not with active hunting, but with accidental collecting of carcasses and bones in river-bed infilling or river valleys. (VÖRÖS 1991, 1998, Table 2.).

Translated by: Katalin T. Bíró

mm	A.grom.	A.m.m.	A.m.ü.	P.trog.	M.pr.e.	M.pr.l.
4.2	5					
4.1	4					
4.0	14					
3.9		6				
3.8		10				
3.7		–				
3.6		14				
3.5		4				
3.4		5				
3.3		2				
3.2		3				
3.1		–	1			
3.0		8	6			
2.9			–			
2.8			–			
2.7			–			
2.6			8			
2.5			5	1		
2.4				1	1	
2.3				1	1	
2.2				1	6	
2.1				2	–	
2.0				8	20	
1.9					–	
1.8					1	
1.7						6
1.6						6
1.5						5
1.4						6
1.3						10
1.2						13
1.1						3
1.0						4

mm – enamel – wall thickness in mm,

A.grom. – Arch. gromovi,

A.m.m. – Arch. meridionalis meridionalis,

A.m.ü. – Arch. meridionalis ürömensis,

P.trog. – Parelephas trogontherii,

M.pr.e. – Mam. primigenius, early type,

M.pr.l. – Mam. primigenius, late type.

Table 1. Trend of the thinning of the lamella enamel-wall of the fossil Elephantidae in Hungary
/Number of remains/

1. tábla Fosszilis Elefantidák lamella zománc-vastagság alakulása Magyarországon (maradványok száma)

Stage		M.y.	Phase	Species	Sites
PLEISTOCENE	UTRECHT		Bajót	PARELAPHAS trogontherii MAMMUTHUS primigenius	
			Pilisszántó		
			Istállóskő		
			Subalyuk		
		0.1	Süttő		
	STEINHEIM				Várhegy travertine
			Castellum		
		0.3			
	BIHARIUM		Vértesszőlős		Paleoloxodon antiquus
			Tarkő		Várhegy limetruff, gravel, Visonta K-I.
		0.7			
			Templomhegy		
			Betfia		ürömensis
	VILLÁNYIUM				Üröm, Várhegy sandy clay
			Kisláng		
		2.4			meridionalis
			Beremend		Visonta K-I, K-II. Kisláng, Dunaalmás, Kőpíte, Ercsi
		3.0			
PLIOCENE	CSARNÓTANUM			ARCHIDISKODON	Beremend-15
					gromovi
					Szomód-Csúcshegy, Aszód, Visonta-I.

Table 2. Scheme of the evolutionary history of the Elephantidae in Carpathian Basin.
 2. tábla A Kárpát-medence Elephantidáinak evolúciós története.

REFERENCES

- T. DOBOSI 1990 *T. Dobosi, V.*, Description of the archaeological material. In: Kretzoi, M. et T. Dobosi, V. (eds.), *Vértesszőlős – Site, Man and Culture*. Budapest, 1990, 311–396.
- FODOR-VÖRÖS 1990 *Fodor, L.–Vörös, I.*, Pleisztocén ősemelmaradványok Visontáról (Remains of Pleistocene fossil mammals from Visonta). *Agria* 24 (1990) 5–20.
- GARUTT-BAJGUŠEVA 1981 *Garutt, V.–Bajguševa, V. S.*, Archidiskodon gromovi GARUTT et ALEXEEVA – der älteste Elefant der Mammutlinie in Eurasien. *Quartärpaläontologie* 4 (1981) 7–18.
- JÁNOSSY 1969 *Jánossy, D.*, Stratigraphische Auswertung der europäischen mittelpleistozänen Wirbeltierfauna. *Ber. Deutsch. Ges. geol. Wiss., R. A. Geol. Paleont.*, I. 14., 4. 367–438., II. 14., 5. 1969, 575–643.
- JÁNOSSY 1976 *Jánossy, D.*, Gerinces-fauna (Vertebral-Fauna). In: Krolopp et al.: A Budai Várhegy negyedkori képződményei (Quaternary formations of Castle Hill in Buda) *Földt. Közl.* 106 (1976) 217–220.
- JÁNOSSY 1979 *Jánossy, D.*, A magyarországi pleisztocén tagolása gerinces faunák alapján. [Pleistocene stratigraphy in Hungary based on studies of vertebrate fauna] Budapest, 1979.
- JÁNOSSY-KRÖLOPP 1994 *Jánossy, D.–Krolopp, E.*, Alsó-pleisztocén Mollusca- és gerinces fauna a győrújfalui kavicsbányában (Lower Pleistocene mollusc and vertebrate fauna from the gravel pit of Győrújfalu (NW Hungary) *Földt. Közl.* 124/4. (1994) 403–440.
- JÁNOSSY-VÖRÖS 1979 *Jánossy, D.–Vörös, I.*, Grosssäuger – Streufunde aus dem Pleistozän Ungarns. *Fragm. Min. et Pal.* 9 (1979) 21–60.
- KADIĆ 1939 *Kadić, O.*, A budavári barlangpincék földtani viszonyai. A Szent István Akad. Mennyiségtani-, Természettudományi Oszt. Értekezései. 3., 4. (1939) 1–20.
- KRETZOI 1941 *Kretzoi, M.*, A magyar mammut (*Mammonteus hungaricus* ein neues Waldmammut aus Ungarn) *Földt. Közl.* 71 (1941) 268–270, 343–345.
- KRETZOI 1954 *Kretzoi, M.*, Jelentés a kislángi calabriai (villafrankai) fauna feltárásáról (Bericht über die calabrisch /villafrankische/ Fauna von Kisláng). *Földt. Int. Évi Jel.* 1963, 213–264.
- KRETZOI 1956 *Kretzoi, M.*, A villányi hegység alsópleisztocén gerinces-faunái (Die altpleistozänen Wirbeltierfaunen des Villányer Gebirges) *Geol. Hung. ser. Palaeont.* 27 (1956)
- KRETZOI 1965 *Kretzoi, M.*, Die Nager und Lagomorphen von Voigstedt in Thüringen und ihre chronologische Aussage. *Paläont. Abh. Abt. A., Paläozool.* 2 (1965) 585–661.
- KRETZOI 1977 *Kretzoi, M.*, Ecological conditions of the “Loess Period” in Hungary as revealed by vertebrate fauna. *Földr. Közl.* 25 (101) 1977, 75–89.
- KRETZOI-PÉCSI 1979 *Kretzoi, M.–Pécsi, M.*, Pliocene and Pleistocene development and chronology of the Pannonian Basin. *Acta Geol. Hung.* 22 (1979) 3–33.
- KRETZOI et al. 1982 *Kretzoi, M. et al.*, Pliocene-Pleistocene piedmont correlative sediments in Hungary (Based on lithological, geomorphological, paleontological and paleomagnetic analyses of the exposures in the open-cast mine at Gyöngyösvisonta). *Quaternary Studies in Hungary*. Budapest, 1982, 43–73.
- KUBACSKA 1929 *Kubacska, A.*, Lánctravert ősmaradványok (Angeketete Fossilien). *Term.Tud.Közl.* 64 (1929) 645–652.
- MAYET-ROMAN 1923 *Mayet, L.–Roman, F.*, Les Éléphants pliocènes. Première partie: *Elephas planifrons* Falconer des sables de Chagny et Faunes de Mammifères d’âge Villafranchien-Saint-Prestien. *Ann.Univ. Lyon. (N.S.)* I, 42. 1–87.
- MOTTL 1942 *Mottl, M.*, Adatok a hazai ó- és újpleisztocén folyóteraszok emlősfajájához (Beiträge zur Säugetierfauna der ungarischen alt- und jungpleistozänen Flussterrassen) *Földt. Int. Évk.* 36., 2. (1942) 1–70.
- MOTTL 1943 *Mottl, M.*, A várhegyi barlangpincék ópleisztocén emlősfajájá (Die altpleistozäne Säugetierfauna der Várberger Höhlenkeller). *Barlangkutató* 16., 3. (1943) 275–284.
- PÉCSI 1965 *Pécsi, M.*, A Kárpát-medencebeli löszök, löszszerű üledékek típusai és litosztratigráfiai beosztásuk (Die Type der Löss- und lössartiger Sedimenten im Karpatenbecken und ihrer lithostratigraphischen Einteilung). *Földr. Közl.* 13. (89) 1965. 324–332.
- PÉCSI 1975 *Pécsi, M.*, A magyarországi löszszelvények litosztratigráfiai tagolása (Lithostratigraphical subdivision of the loess sequences in Hungary). *Földr. Közl.* 23. (99) 1975. 217–230.
- ROZSNYÓI 1966 *Rozsnyói, M.*, A visontai földmunkálatoknál előkerült mammut lelet (Die bei den Erdarbeiten von Visonta zum Vorschein gekommenen Mammutfunde). *EMÉ* 4 (1966) 23–27.
- SCHWEITZER 1988 *Schweitzer, E.*, A Gerecse-hegység mészkoöszletek elterjedése, litosztratigráfiai tagolása. In: Scheuer, Gy., A Gerecse- és a Budai-hegység édesvízi mészkoöszletei. *Földr. Tanulmányok* 20 (1988) 31–69.
- VÖRÖS 1974 *Vörös, I.*, A Kárpát-medence Elephantidae leletanyagának áttekintése (Übersicht des Elephantiden-Fundmaterials des Karpathenbeckens. *Univ. thesis.*). Debrecen, 1974.
- VÖRÖS 1975. *Vörös, I.*, A mátraderecskei mammutcsontváz (Das Mammutskelett von Mátraderecske) *Fol. Hist. nat. Mus. Matr.* 3 (1975) 151–157.

- VÖRÖS 1979 *Vörös, I.*, Archidiskodon meridionalis ürömensis n. ssp. from the Lower Pleistocene of the Carpathian Basin. *Fragm. Min et Pal.* 9 (1979) 5–8.
- VÖRÖS 1980 *Vörös, I.*, Magyarország fosszilis Elephantidái. I. Észak-Magyarország Elephantidae leletei (Fossile Elephantiden Ungarns. I. Elephantidenfunden in nord-Ungarn). *Fol. Hist. nat. Mus. Matr.* 6 (1980) 13–49.
- VÖRÖS 1981 *Vörös, I.*, The skulls of Mammoth in Hungary. *Fragm. Min. et Pal.* 10 (1981) 97–106.
- VÖRÖS 1983 *Vörös, I.*, Elephantiden-Reste aus dem Karpathenbecken. *Fragm. Min. et Pal.* 11 (1983) 61–84.
- VÖRÖS 1985 *Vörös, I.*, Archidiskodon gromovi Alekseeva et Garutt 1965 from the Upper Pliocene gravel of Aszód (Hungary). *Fragm. Min. et Pal.* 12 (1985) 43–49.
- VÖRÖS 1991 *Vörös, I.*, Large Mammal remains from the Upper Palaeolithic site at Esztergom-Gyurgyalag. *ActaArchHung* 43 (1991) 261–264.
- VÖRÖS 1998 *Vörös, I.*, A Duna-kanyar bal partjának pleisztocén nagyemlős leletei [Pleistocene Large Mammal remains along the left side of the Danube in the Danube-bend region] (in press)

A MAGYARORSZÁGI FOSSZILIS ELEPHANTIDÁK BIOKRONOLÓGIÁJA*

Lelőhelyeinek számát tekintve Magyarország leggyakoribb negyedkori fosszilis növényevő nagyemlőse a mamut (*Mammuthus primigenius* Blmb.). Maradványaik az ún. pleisztocén „szórványlelet” lelőhelyeinek 70%-án kerültek elő (VÖRÖS 1974; JÁNOSSY-VÖRÖS 1979, Abb. 2). A legnagyobb részt felső pleisztocén felszíni képződmények, regionális üledékek szórványleleteinek a száma nagyságrendileg haladja meg a biosztratigráfiailag értékelhető faunákat, fajegyütteseket szolgáltató lelőhelyek számát (KRETZOI 1977; JÁNOSSY 1979; JÁNOSSY-VÖRÖS 1979). A Kárpát-medence legrégebbi Elephantida leletei azok a 17–18. századból ismert „óriások” csontjai, amelyek megláncolva városok, várak, templomok, kastélyok és községházak kapuiban, vagy termeiben voltak kifüggesztve (KUBACSKA 1929; VÖRÖS 1983; 1. ábra 1–3.).

A 18. században és a 19. század első felében előkerült Elephantida leletek túlnyomó többségében vízmosásokból, patak- és folyómedrekből származtak. Sokszor a véletlenül múltott, hogy a egy-egy lelet érdeklődő magángyűjtő tudomására, vagy tulajdonába került. A 19. század 80-as éveitől az intenzív földtani felmérések, és folyamszabályozások őslénytani, rétegtani dokumentációs leletei a két nagy fővárosi intézmény, a Magyar Nemzeti Múzeum, és a Magyar Királyi Földtani Intézet gyűjteményeibe kerültek.

Ha a nagyszámú szórványleleteket és ezek lelőhelyeit először nem faunsztikailag, hanem fajevolúciós vizsgálatokra használjuk fel, akkor a statisztikailag értékelhető mennyiségű nagyemlős leletanyag mikroevolúciós-makroszisztematikai vizsgálatával és revíziójával, pontos rétegtani korrelálásával az egyes fajok bio- és geokronológiai/sztratigráfiai „rehabilitációja” elvégezhető.

A finomrétegtani szintrögzítéssel begyűjtött Elephantida leletek ismerete lehetővé teszi a gyűjteményekben levő nagy számú gyűjteményi leletanyag fajpopulációs dinamikai vizsgálatát, valamint ezek bio- és geokronológiai/sztratigráfiai felhasználhatóságát a terepi munkában.

Különösen alkalmassá teszi erre az Elephantidákat a rendkívül ellenálló, rendszertani értékű fogazata, illetve a foglamella zománc falvastagságának kronozukcessziós változása. Az Elephantidák fajevolúciós trendjének egyik sajátossága, hogy a foglamella zománcfala a pleisztocén folyamán fokozatosan elvékonyodik. Mennél archaikusabb egy genus/taxon, vagy egy genuson/taxonon belül egy faj, annál vastagabb a foglamella zománcfala/zománcvastagsága, és mennél evoláltabb, annál vékonyabb. Az alsó pleisztocéntól a felső pleisztocénig a foglamella zománcvastagsága 4,2 mm-ről 1,0 mm-re csökkent (1. táblázat).

Az Elephantidáknál a zománcfal elvékonyodási folyamata azonban nemcsak macroevolúciós szinten játszódtott le, hanem a fajon/egyeden belül is az egyedfejlődés során. Olymódon, hogy az állat élete során folyamatosan rágási funkcióba kerülő fogazatának mM(„tejmolaris”) 2–3 és M(molaris) 1 tagjai mindig progresszívebb, evoláltabb „fejlődési szintet” (macroevolúciós stadiumot, fokozatot) mutatnak, mint az M2–3-ak. Az mM2–3 – M 1-ek foglamellái és zománcfala vékonyabb, foglamella-index értékük /loo mm-re eső lamellák darabszáma/ magasabb, mint az ugyanazon egyed M2–3-nál (KRETZOI et al. 1982). Az Elephantidák mikroszisztematikai vizsgálata – egyéb nagyemlősökkel parallel – a magyarországi

* Ezt az összefoglalást az INQUA Magyar Nemzeti Bizottsága felkérésére még 1991-ben készítettem el. Majd, Pécsi Márton akadémikus kérésére 1998-ban újra elküldtem a kéziratot. Mindkét esetben a cikk megjelenése kudarcot vallott. Jelen cikk annak kiegészített változata.

lössök, lösszerű üledékek és folyami kavicsrétegek stb. lithosztratigráfiai beosztásának (PÉCSI 1965, 1975) pontosabb paleontológiai, biosztratigráfiai datálását teszi lehetővé (KRETZOI-PÉCSI 1979; KRETZOI et al. 1982). A felső pleisztocén időszakban a Kárpát-medence a periglaciális éghajlati övhöz tartozott. Az emlősfajának a Kárpátok gyűrűjének – a szélsőséges – klímaváltozásokat tompító hatása következtében részben eltér a Kárpátokon kívüli területekétől, részben pedig különböző zoogeográfiai területek metszéspontjában emlősfajának kontinuitást mutat Közép-, és Délkelet-Európa területeivel.

Magyarországon a felső pliocén-pleisztocén felszíni képződményekből az Elephantidae GRAY 1821 család négy genus/subgenus-ának, az *Archidiskodon* POHLIG 1885, *Parelephas* OSBORN 1924, *Mammuthus* BURNETT 1850 és a *Palaeoloxodon* MATSUMOTO 1924 fajait, alfajait lehetett azonosítani (korábbi iradalmát lásd VÖRÖS 1974, 1983).

ARCHIDISKODON POHLIG 1885.

Magyarországon a pliocén felső és a pleisztocén alsó időszakában az Eurázsia déli területeivel szinkronban az *Archidiskodon* genus mindhárom fajevolúciós szintjének az alakjai előfordulnak.

Archidiskodon gromovi (ALEKSEEVA et GARUTT 1965)

Lelőhelyek: Aszód (VÖRÖS 1985; 2. ábra 1–2); Szomód-Csúcsoshegy (mindkét lelőhelyen kavicsból); Visonta K-I. 1981. 34 m mélyről szürkés-lilafoltos tufatörmelékes agyagból (KRETZOI et al. 1982).

Geológiai kora: az *Archidiskodon gromovi* a Kelet-Európa déli területén a késő Pliocén elejéről az Akcagilian komplex alsó horizontjából; a Moldavski-, Chapry (korai Villafranchium) továbbá Dél-Nyugat Szibériában a Podpusker-Lebzje faunakomplexekből ismert (GARUTT et BAJGUSEVA 1981). Magyarországon az *Arch. gromovi* leleteknek faunával kísért közvetlen faunisztikai, sztratigráfiai adata nincs. Aszódon az *Arch. gromovi*-s alsó kavicsréteg terminus post quem-ja a „*Mastodon arvernensis*-es alsó levantai homokos agyag” (VÖRÖS 1985).

A *M. arvernensis* CROIZET et JOBERT és/vagy *Zygodolophodon (Mastodon) borsoni* HAYS (= *pavlovi* OSBORN) leletekkel együtt, illetve a mastodonos rétegekre települt kavicsteraszokból (Aszód, Szomód-Csúcsoshegy); tufatörmelékes homokos agyagból (Visonta K-I 1981) származó *Arch. gromovi* maradványok a felső pliocén – feltételezhetően már a Ruscium végi – Csarnótanum fauna emeletet jelölnek (KRETZOI et al. 1982; VÖRÖS 1985). A legelső pleisztocénben már nem fordulnak elő (2. táblázat).

Archidiskodon meridionalis meridionalis (NESTI 1825)

Lelőhelyek: kavicsból – Balatonkenese, Szabadhídvég (korábban Városhídvég), Mezőkomárom, Kisláng, Dunaalmás-Betlehem (SCHWEITZER 1988), Szomód-Csúcsoshegy, Budapest-Kőbánya (KRETZOI 1954), Budapest-Cinkota, Valla-féle homokbánya, Aszód, Iváncsa, Ercsi-Batta major, Bükkösd.

Dunameder (kavicsból) – Komárom, Szőny, Alsógöd, Budapest-Káposztásmegyer, Budapest-Újpest északi vasúti összekötő híd, Budaestp-Gellért rakpart, Budapest-Nagytétény, Ercsi, Dunaföldvár.

Mészufában – Dunaalmás-Kőpíte (in situ – foglamella), Szomód-Leshegy (in situ – SCHLESINGER 1922, 211), Dunaalmás és Szomód között, Süttő környéke.

Egyéb – Visonta K-I 1981. 13,5–14 m mélyen, tufatörmelékes homokos agyagrétegben (3. kép 1., KRETZOI et al. 1982) Visonta K-II. 1983. szürkessárga tufás/meszes agyagos homokban (FODOR et VÖRÖS 1990), Beremend-15.

Geológiai kora: az *Arch. meridionalis meridionalis* faj az alsó pleisztocén Felső Villányium alemeletének egyik vezérkövülete (Kislángi faunaszakasz KRETZOI 1954, 1956; KRETZOI et al. 1982). Az Alsó Villányiumban előforduló Archidiskodon leletek az *Arch. merid. meridionalis* legkorábbi képviselőinek a maradványai lehetnek (2. táblázat).

Archidiskodon meridionalis ürömensis (VÖRÖS 1979)

Lelőhelyek: Üröm-hegy mésztufa, az alfaj típuslelőhelye (3. ábra 2.); budai Várhegy, Uri u. 72. homokos agyagrétegben (KADIČ 1939, 3. kép 2. réteg, MOTTI 1943, 276), illetve teraszkavicsból (sic! MOTTI 1943, 278., kavics-rétegben MOTTI 1942, 9–10., Abb. 2. 2. réteg, fogleletek MOTTI 1942, Abb. 6–7.); Szomód-Csúcsoshegy kavicsból (4. ábra 1.); Visonta 1965. „homokos kavicsos kőzet-törmelékes proluvium helyi törmelékanyagból” (ROZSNYÓI 1966; KRETZOI et al. 1982; FODOR et VÖRÖS 1990); Miskolc-Sajóterasz kavics; Villány-3 („*Mammuthus wüsti*” KRETZOI 1956.).

Geológiai kora: az *Arch. meridionalis* nagyfaj evolúciós terminalis végalakja (formája az *Arch. merid. ürömensis* az alsó pleisztocén Alsó Bihari alemelet Templomhegyi faunaszakaszába sorolható (VÖRÖS 1979). A faj terminus post quam-a a Felső Villányium vége. Előfordulása nem zárható ki a Felső Bihari alemeletbe sorolt, vagy tartozó egy-két lelőhelyen sem (2. táblázat).

Az alsó pleisztocén végétől, a klasszikus értelemben vett Mosbach-Steinheimi időszakban a Kárpát-medence nagyemlős-faunájában jelentős változások, átalakulások történtek. Ebben az időszakban az Elephantidák közül a jelenlegi ismereteink szerint a *Mammuthus (Parelephas) trogontherii* dominál, az atlantikus *Palaeoloxodon antiquus* ritka, és megjelenik a valódi mammut, a *Mammuthus primigenius* ősi alakja is.

PARELEPHAS OSBORN 1924.

Mammuthus (Parelephas) trogontherii (POHLIG 1885)

Lelőhelyek: kavicsból – Esztergom-Dunameder; Sződliget-Dunameder; Dunakeszi-Alsó Homokbánya 10 m mélyen; Budai Várhegy, Uri u. 72. „vasas kavicsból” (KADIČ 1939, 3. kép 4. réteg; MOTTI 1943, 1942, Abb. 2, 4. réteg, Abb. 3–4.); Ócsa (Felsőbabád) Kavicsbánya 4 m mélyen; Bugyi-I. Kavicsbánya 4 m mélyen (5. ábra 1–2.); Délegyháza 4. és 5. bányató határán; Kiskunlacháza Kavicsbánya; Kunpeszér Kavicsbánya kékagyag alatti apróhomokos kavicsból 1,5–2 m mélyen, Gyékényes Kavicsbánya 15–30 m között.

Löszből – Vál; Paks-Téglagyár 28 m mélyen; Komló Andezit bánya; Mogyoród-Csíkvölgy; Visonta K-I 1981. 12–13 m mélyen tufatörmelékes homokos agyagréteg felső részén (5. ábra 3., KRETZOI et al. 1982). Egyéb – Vértesszőlős I. alsó paleolit telep, Sit. I. Lay 1. „Proboscidea indet” tibia sin. diaph. fragm. = csonteszköz (T. DOBOSI 1990, 349, 392. Pl. XXIII.); Kiscell-Holztpach Téglagyár mésztufában (SCHRÉTER 1953; VÖRÖS 1974). Ismeretlen üledékekből: Balasagyarmat, Berkenye és Gyöngyös-Mátrafüred.

Geológiai kora: a *Mammuthus (Parelephas) trogontherii* biosztratigráfiai helye kísérő faunák hiányában csak néhány helyen rögzített Magyarországon. Valószínűsíthető, hogy a faj a Felső Bihari alemelet legalsó szintjében jelent meg: Visonta K-I 1981. (KRETZOI et al. 1982), Budai Várhegy Uri u. 72. (KRETZOI 1965; JÁNOSSY 1969, 1976; VÖRÖS 1980), Vértesszőlős I. A Kárpát-medencében a faj az Oldenburg/Steinheim emelet végéig előfordul (Kiscell mésztufa, 2. táblázat).

PALAEOLOXODON MATSUMOTO 1924.

Palaeoloxodon antiquus (FALCONER et CAUTLEY 1846)

Lelelőhelyek: kavicsból – Győrszabadhegy, Győrújfalú Kavicsbánya (JÁNOSSY et KROLOPP 1994); Vác-Dunameder; Lökösháza Kavicsbánya 15-20 m mélyen (4. ábra 2.); Budai Várhegy, Országház. u. 14. és a Szentháromság u. 7. alatt: a mésztufa feküjét alkotó „lösszerű porhanyós meszes agyagból” (= mészsizapból) alsó molaris (4. kép 3., MOTTLL 1943; KRETZOI 1965; JÁNOSSY 1969, 1976; VÖRÖS 1983).

Geológiai kora: Magyarországon a *Palaeoloxodon antiquus* leletek datálása kísérő faunák hiányában csak közvetve végezhető el. A legfontosabb *P. antiquus* lelet a Budai Várhegy mésztufa fekvőjéből került elő, mészsizapból.

A budai Várhegyen a budai márgára települt folyami lerakódás, mészsizap és a mésztufa Elephantidae fajai sztratigráfiailag és rendszertanilag jól elkülöníthetők egymástól. Az *Archidiskodon* és a *Mammuthus* (*Parelephas*) fajok egykorúsága – a jelenlegi ismereteink szerint – kizárható. A két genus fajainak rendszertani különválasztása a múlt század 40-es éveiben még nem volt egyértelműen elvégezhető. A budai Várhegy, Uri u.72. Elephas leleteit MOTTLL azonos korú, fajú archaikus „*trogotherii*-nek” határozta meg. A maradványokat magába foglaló üledéket pedig „folyami lerakódás, teraszhomok-kavics, homok-kavics, kavicsréteg” stb. írta le (MOTTLL 1942, 1943) annak ellenére, hogy a leleteket begyűjtő KADIČ pontosan dokumentálta és leírta, hogy a maradványok a „homokos agyagban” (KADIČ 1939, 3. kép, 2. réteg), és a „vasas kavics rétegben” (KADIČ 1939, 3. kép, 4. réteg) voltak. A „vasas kavicsban” levő emlősmaradványok KADIČ szavaival „az előbbihez – t.i. a 2. rétegéhez VI. – voltak hasonló” (KADIČ 1939, 7.). A „hasonló”, és nem az „azonos”, vagy „megegyező” jelző használata – véleményem szerint – a két réteg (a 2. és a 4.) emlősmaradványaiban jelentkező eltérést jelezhetette. Hogy ez nem csak feltételezés és erőltetett filológiai elemzés, bizonyítja a maradványokon található üledék nyomok eltérése is. Valamint, hogy a „terasz-kavics” elefánt maradványai közül MOTTLL „*ősi meridionaloid Elephas trogontherii*”, illetve „*Arch. trogontherii*” fajokat határozott meg. Ezzel is jelezve a korai, archaikus alak előfordulását (MOTTLL 1942, 1943). Az evolváló *Arch. m. ürömensis* a budai márgára települt „homokos agyagban” volt (KADIČ 1939, 3.kép, 2. réteg). A *Mammuthus* (*Parelephas*) *trogotherii* a vastag „homokos agyag” rétegbe bevágódott meder feltöltésben, egy meddő agyagrétegre települt „vasas kavicsrétegben” (4. réteg) volt. A *Palaeoloxodon antiquus* a budai márgára települt „folyami lerakódás” sorozat (KADIČ 1939. 3.kép, 2-9. rétegsor!) fedőjét alkotó „lösszerű, porhanyós meszes agyagban” = mészsizapban volt (MOTTLL 1943).

A Kárpát-medencében a *Palaeoloxodon antiquus* fajterminus post quamja az Alsó Bihari alemelet legkésőbbi szintjétől megjelenő *Mimomys savini*-s győrújfalui „folyami lerakódás” rétegsorozat kialakulása (JÁNOSSY et KROLOPP 1994); a terminus ante quamja pedig a középső pleisztocén Oldenburg/Steinheim/ emelet Castellum faunaszakaszával (Mindel-Riss interglaciális JÁNOSSY 1979) datált mésztufakomplexum.

A Budai Várhegyről és a másik négy kavicsrétegből származó *P. antiquus* molarisok jellegük és fogparaméreteik alapján az un. „archaikus” alakkörbe tartoznak.

A Közép- és Nyugat Európa alsó pleisztocén üledékeiből az „idős (Günz-Mindel)”, illetve a felső pleisztocén „fiatal (Riss-Würm)” *P. antiquus* a Kárpát-medencében ez időig nem került elő (2. táblázat).

MAMMUTHUS BURNETT 1830

Mammuthus primigenius (BLUMENBACH 1799)

Magyarországon 1990-ig 430 lelőhelyről ismert a *Mammuthus primigenius* maradványa; ezek közül 267 lelőhely leletanyaga tanulmányozható, 143 lelőhely és a maradványai csak irodalomból ismert (JÁNOSSY et VÖRÖS 1979; VÖRÖS 1974, 1980, 1983; 6. ábra 1–2.).

A magyarországi *M. primigenius* kronológiai helyzete viszonylag jól ismert. A *M. primigenius* nagyfaj fajevolúciós trendjében konvencionálisan megkülönböztetett „alt-primigenius”, és a „jung-primigenius” típusok (MAYET et ROMAN 1923) a leletanyagban is jól elkülöníthetők.

Az „alt-primigenius”-ok között vannak az erdei miliőjű, az erdei környezethez való alkalmazkodást testfelépítésében allometrikusan is jelző *M. primigenius hungaricus* KRETZOI 1941 holo- (loc.: Pécs-Bányatelep) és paratípusai (KRETZOI 1941; VÖRÖS 1975, 1981).

A *M. primigenius* nagyfaj ősi alakja valószínűleg a Felső Bihari alemeletben jelent meg. A Budai Várhegyen az Országház u. 12. és 14., valamint a Szentháromság u. 5. és 9. „lösszerű, porhanyós, meszes agyagrétegében” – antiquus-os mészszipban – voltak a *M. primigenius* maradványok (KADIĆ 1939).

A Kárpát-medencében a *M. primigenius* a felső pleisztocén Utrechti emelet Istállóskői faunaszakaszában (W II/III. interstadialis) még tipikus Würm-faunaelem. Majd ezt követően előfordulásuk drasztikusan csökken. Magyarországon a 18–20 000 BP évnél fiatalabb paleolit telepeken a mamut-maradványok előfordulása – úgy tűnik – nem vadászati tevékenységgel, hanem gyűjtéssel függ össze (VÖRÖS 1991, 1998, 2. táblázat).

Vörös István

TIPOLÓGIAI ÉS HASZNÁLATINYOM-VIZSGÁLATOK ÚJKŐKORI CSISZOLT KŐSZERSZÁMOKON

(Tápé-Lebő, Alsóhalom kőszerszámainak újraértékelése)

ORAVECZ Hargita

Az eszközhasználat történetének kevésbé ismert szakasza az újkőkor, amely a Kárpát-medencében kb. a Kr.e. VII-tól az V. évezred közepe tájáig tartott. Az újkőkori ember ekkorra már rendelkezett a kőeszköz készítés és használat magasabb szintű ismereteivel. Tapasztalatai voltak a különböző kőanyagok tulajdonságairól, hatékony technológiákat kísérletezett ki, határozott elképzelése volt a különböző szerszámformákról és az egyes műveletekről. Mindez nem csak azt jelentette, hogy az eszközeit tudatosan megtervezte és használta, hanem azt is, hogy általuk a környezetét sikeresen alakította.

A csiszolt technológiájú szerszámok kialakult formában és funkcióval jelentek meg a Kárpát-medencében az újkőkor elején. Általánossá válásuk gyors és széleskörű volt. Elterjedésüket új életforma és gazdálkodásmód – megtelepedés, földművelés és állattenyésztés – kísérte. A korábbi kő vagy fa eszközökkel szemben magasabb technológiai színvonalat, de legfőképpen nagyobb hatékonyságot képviseltek. Használatuknak köszönhetően fokozódtak a fakitermelések, megnövekedtek a megművelhető földek, lehetővé váltak a nagyobb volumenű építkezések, megjelentek a folyami és a szárazföldi szállítóeszközök, tehát mindazon vívmányok, amelyek megteremtették a mai társadalom és civilizáció alapjait.

Az újkőkor kutatás, noha viszonylag korán felismerte a csiszolt kőszerszámok jelentőségét és összefüggését a fakitermelő és „faipari” munkákkal, a pontos, funkció szerinti beható vizsgálatukat azonban elmulasztotta. Változást e téren az utóbbi évek kutatásai hoztak, szórványosan bár, de megjelentek az első néprajzi, régészeti (tipológiai és használati-nyom) megfigyeléseket tárgyaló munkák.¹

Annak ellenére, tehát, hogy gyarapodni kezdtek a kőeszközök alkalmazására vonatkozó ismeretek, még mindig nem rendelkezünk megbízható használati rekonstrukciókkal, tipológiával vagy rendeltetést tükröző nevezéktannal. A jelenlegi vizsgálataink szórványosak, az elemzéseink rendszerint egy-egy rövidebb korszakot vagy kisebb gyűjteményt fognak át, a megnevezéseink továbbra is szubjektívak, a kutatási, a leírási és a közlési módszereink hagyományosak. A rekonstrukciós kísérleteinkben főként a néprajzi megfigyelések dominálnak, hiányoznak a régészeti vagy a tapasztalati (kísérleti régészeti) elemzésekre épülő munkák.

A következőkben a csiszolt kőszerszámok meghatározásával foglalkozunk, elsősorban a használatuk módját és a velük végzett műveleteket vizsgáljuk. Ezért nagyobb hangsúlyt fektettünk az eszközök megformálására (típusaira, variánsaira), alakításra alkalmas részeire, méreteire, nyersanyagaira, valamint a rajtuk keletkezett nyomok megfigyelésére és értelmezésére. Célunk elsősorban az őskori környezetben használt szerszámok tipológiai és használati kopásnyomokból kiinduló rekonstrukciója.

¹ Antoni 1990, 1–248; Starnini 1994, 9–26; Starnini 1996, 155–242; Starnini 1998, 279–319; Zalai-Gáál 2001, 81–85; Horváth 2001, 87–108; Antoni–Horváth 2000, 69–74; Oravecz–Józsa 2001, 22–31.

Részletes tanulmányozásra az újkőkor végi Tisza kultúra Tápé-Lebő, alsóhalmi településének 37 darabból álló eszközanyagát választottuk ki.² A szerszámok egy részét maga az ásató, Korek József a telep leletanyagával együtt közölte, ám az akkori kutatási gyakorlatnak megfelelően, meglehetősen egyoldalúan és szubjektív módon.³ Közleményében mindössze két - balta és véső - típusról tesz említést. Egy előzetes áttekintés során, azonban megállapíthattuk, hogy a szerszámok ennél sokkal változatosabb formákat képviselnek, újraértékelésüket lényegében ez indokolta.

Vizsgálatainkat a tápéi eszközök újból leírásával és a hagyományos elnevezésük felülvizsgálatával kezdjük. Az általunk megadott elnevezéseket részben a kiképzésükre, részben a használati kopásnyomokra alapoztuk. A típusos szerszámokat használatból eredő jellegzetes nyomokkal együtt mutatjuk be.⁴

5. hulladékgödör.

Leletanyaga mindössze egyetlen csiszolt kőszerszámot, „trapéz alakú kőbaltát”⁵ tartalmaz (MNM ltsz.: 7.1951.50). Az eszköz él felé kiszélesedő élű, plánkonvex (felső lapja domború, alsó egyenes, lapos) átmetszetű. Alakja zömök (rövid és magas boltívtű, vastagsága meghaladja a szélességét), éle irányába fokozatosan megvékonyodó. Felülete fényes, finom csiszolásra vall. Formája aszimmetrikus, a gyakori karbantartások miatt kissé deformálódott. Foka domború és töredezett. Éle kiszélesedő és ívelt, alulról kiképzett, használatból csorba és féloldalasán kopott. Egyik oldalán, hosszanti irányba tört ketté. Kőzetanyaga: homokkő.⁶ *Többhasznú szerszám.*⁷ Hossza 59 mm, a foknál mért szélessége 15 mm volt, az élnél kb. 32–35 mm lehetett, legnagyobb vastagsága 19 mm, jelenlegi súlya 45 g.⁸

6. hulladékgödör.

1. „Kaptafaalakú kőbalta” (MNM ltsz.: 7.1951.65). Plánkonvex átmetszetű, mindkét végén enyhén összeszűkülő élű. Alakja karbantartások miatt aszimmetrikus, oldalai lekerekítettek. Élei ívelték, mindkét lap felől el vannak vékonyítva, rajtuk élre merőleges (szerszám tengelyével párhuzamos) irányú, sűrű, fésűfogazathoz hasonló kikopások, „striák” vannak. A nagyobbik él féloldalasra kopott. *Többféle használatra utaló szerszám (1. ábra 1.).* Anyaga: kvarcit. Méretei: 54–16/14–18 mm. Súlya 29 g.

2. „Négyszögletes átmetszetű kőbalta töredéke” (MNM ltsz.: 7.1951.66). Lapos és négyszögletes fejű, nyélre párhuzamos élű balta foka. Törésfelülete utólagosan lecsiszolt, repedéseiben vörös okkerfesték maradványok vannak. *Festéktörő, jelképes vājóbaltából készült.* Kőzetanyaga: bazalt. ? -44-40 mm.⁹

3. „Csiszolókő” (MNM ltsz.: 7.1951.67). Vastag, magas boltozatú, keskeny, összeszűkülő élű szerszám domború fokának töredéke. Felülete horzolt, vörös és

² E vizsgálataink részét képezték az OTKA által támogatott – „A Magyar Nemzeti Múzeum újkőkori és rézkori csiszolt szerszámainak régészeti-közzettani vizsgálata” című – kutatási programnak. (T 23784).

³ Korek 1958, 132–155. A leletek az MNM Őskori Gyűjteményében 7.1951.1–411 bejegyzett leltári számokon találhatók.

⁴ A rajzokat Nagy Katalin készítette, munkáját ezúttal is köszönöm.

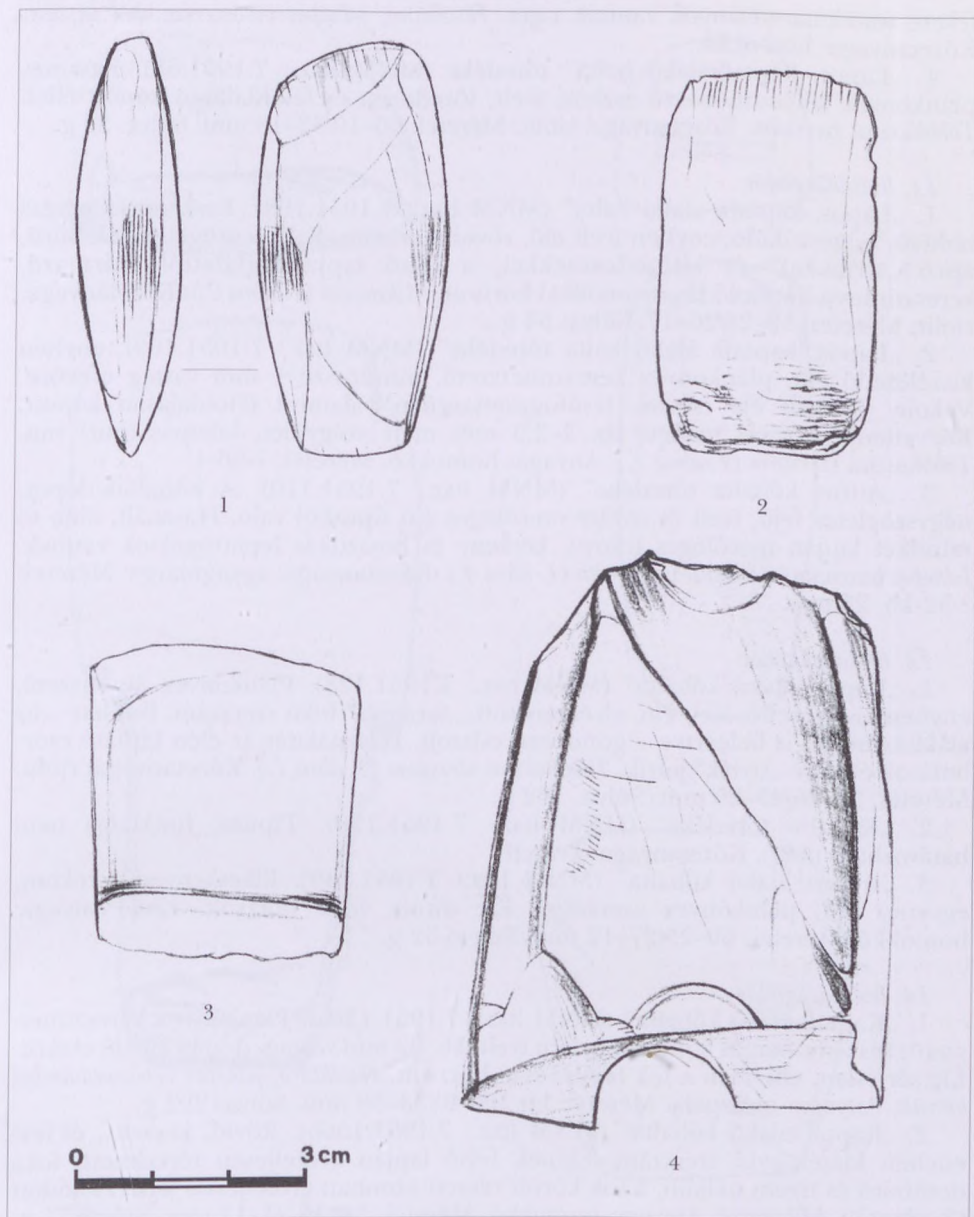
⁵ A továbbiakban a Korek József által megadott szerszám elnevezéseket idézőjelben használjuk.

⁶ A közzettani meghatározásokat dr. Józsa Sándor, az ELTE TTK Geokémiai-Közzettani Tanszék munkatársa volt szíves elvégezni. Munkáját, értékes megjegyzéseit köszönöm.

⁷ A funkcionális meghatározásaink indoklására később, az elemzés során térünk ki.

⁸ Továbbiakban a hosszúságra-szélességre-vastagságra vonatkozó méretadatokat a fenti sorrendben közöljük. A festéktörő szerszámok esetében ilyen jellegű adatokat nem adunk meg, mivel rendeltetésük meghatározásában a méret adatoknak nincs jelentősége.

⁹ A kérdőjel nem mérhető méretadatot jelent.

1. ábra 1: Vésésre utaló nyomok („striák”) összeszűkülő élű szerszámon, 2: Merev foglalattal használt mikrovéső, élén használatra utaló nyomokkal, 3: Többféle műveletre alkalmas kőszerszám, foglalatrögzítésből származó nyommal, 4: Agyagmárgából készült vájóbaltá utánzat (jelképes szerszám)

Fig. 1. 1: Traces of engraving (striae) on a constraining edge tool, 2: Micro-chisel used with fixed hafting, with traces of use on the edge, 3: Tool made of sandstone suitable of various functions with traces of fixed hafting, 4: Grooving axe form made of clay marl (symbolic tool)

fekete festékmaradványok vannak rajta. *Festéktörő, jelképes vésőszerszámból készült.* Kőzetanyaga: homokkő.

4. „Lapos, kaptafaalakú balta” töredéke (MNM ltsz.: 7.1951.68). Keskeny, plánkonvex keresztmetszetű eszköz, ívelt, töredezett és féloldalasan kopott éllel. *Többhasznú szerszám.* Kőzetanyaga: riolit. Méretei: 60–19/32–18 mm. Súlya: 57 g.

11. hulladékgödör.

1. „Lapos, kaptafa alakú balta” (MNM ltsz.: 7.1951.108). Keskeny és magas boltívű, összeszűkülő, enyhén ívelt élű, rövid szerszám. Foka leütögetett, éle sűrű, apró „striákkal” és kitöredezésekkal, a felső lapja foglaltattól származó, keresztirányú horzsolódás nyomokkal borított. *Mikrovéső (1. ábra 2.).* Kőzetanyaga: riolit. Méretei: 50–28/26–17. Súlya: 54 g.

2. „Lapos, kaptafa alakú balta töredéke” (MNM ltsz.: 7.1951.109). enyhén kiszélesedő élű, plánkonvex keresztmetszetű, mindössze 4 mm vastag eszköze. Vékony és ívelt éle csorba, fésűfogazatszerűen valamint féloldalasan kopott. Közvetlenül a törés mellett kb. 2–2,5 mm mély völgyület, kikopás (nut) van. *Többhasznú szerszám (1. ábra 3.).* Anyaga: homokkő. Méretei: ?-36-4.

3. „Átfűrt kőbalta töredéke” (MNM ltsz.: 7.1951.110). A kőbalták lapos, négyszögletes fejű, ívelt és nyélre merőleges élű típusból való. Használt, élén és mindkét lapján merőleges irányú, keskeny és hosszúkás lepattogzások vannak. *Jelképes használatra készült vágó balta (1. ábra 4.).* Kőzetanyaga: agyagmárga. Méretei: ?-52-kb. 25 mm.

12. hulladékgödör.

1. „Kaptafaalakú kőbalta” (MNM ltsz.: 7.1951.128). Plánkonvex átmetszetű, enyhén kiszélesedő, ívelt élű, elvékonyított, „faragott” fokú szerszám. Felülete – az alakítás helyét is beleértve – gondosan csiszolt. Használatát az élén látható csorbulások és apró „striák” jelzik. *Többhasznú szerszám (2. ábra 1.).* Kőzetanyaga: riolit. Méretei: 98–26/45–25 mm. Súlya: 162 g.

2. „Kőbalta töredéke” (MNM ltsz.: 7.1951.129). Típusa, funkciója nem határozható meg. Kőzetanyaga: kvarcit.

3. „Trapéz alakú kőbalta” (MNM ltsz.: 7.1951.140). Elkeskenyedő, vékony, egyenes élű, plánkonvex szerszám. Éle törött, foka horzsolts. *Véső.* Anyaga: homokkő. Méretei: 60–25/27–12 mm. Súlya: 32 g.

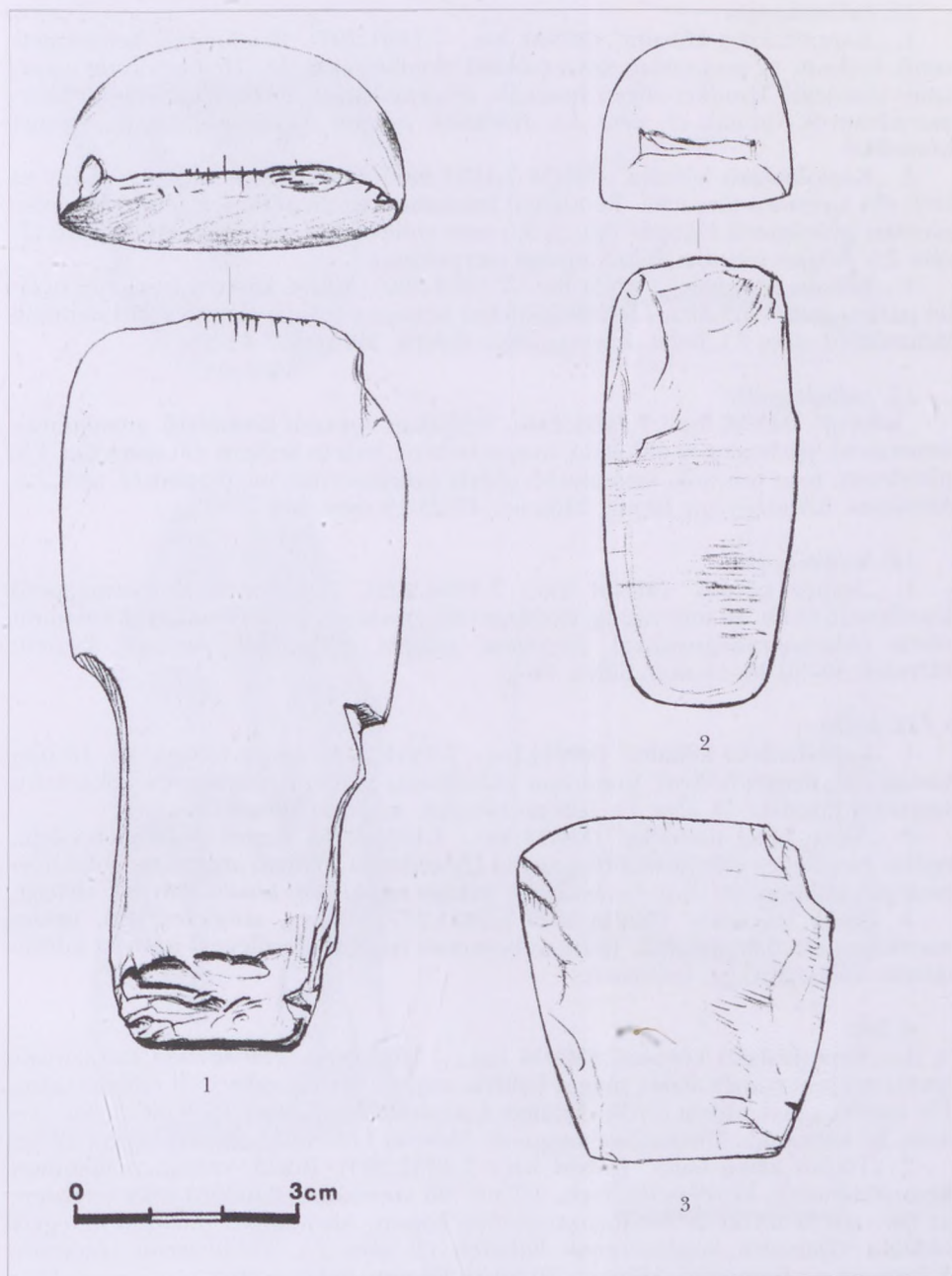
14. hulladékgödör.

1. „Kaptafaalakú kőbalta” (MNM ltsz.: 7.1951.156a). Plánkonvex keresztmetszetű, keskeny, magas boltívű, enyhén ívelt, kb. 22 mm vastag, domború élű eszköz. Éle sértetlen, ellenben a fok felőli része horzsolts. *Festéktörő, jelképes vésőszerszámból készült.* Anyaga: mészpala. Méretei: kb. 98–40/33–38 mm. Súlya: 222 g.

2. „Kaptafaalakú kőbalta” (MNM ltsz.: 7.1951.156b). Rövid, keskeny, él felé enyhén kiszélesedő szerszám. Élének felső lapján erőteljesen töredezett, foka domború és nyom nélküli, a fok körüli részen azonban erőteljesen lehorzsolódott (2. ábra 2.). *Mikrovéső.* Anyaga: homokkő. Méretei: 58–18/21–17 mm. Súlya: 71 g.

3. „Trapéz alakú kőbalta” (MNM ltsz.: 7.1951.157). Rövid, lapos (alig 4 mm vastag), kiszélesedő, vékony, ívelt élű plánkonvex szerszám. Éle csorba és fésűfogazatszerűen valamint féloldalasan kopott (2. ábra 3.). *Többhasznú szerszám.* Anyaga: homokkő. Méretei: 45–25/40–4 mm. Súlya: 27 g.

4. „Átfűrt kőbalta” (MNM ltsz.: 7.1951.158). Felülnézetből ötszögletes formájú, nyéllel párhuzamos élű balta fokának töredéke. Utólagosan alakított, töredezett és horzsolts felületű. *Festéktörő, jelképes vágóbaltából készült.* Kőzetanyaga: gabbró. Méretei: ?-50-30.

2. ábra 1: Kombinált rendeltetésű szerszám, elvékonyított fokkal, 2: Mikrovéso nyelezés nyomával,
3: Véső és vágóműveletre használt szerszám, használati nyomokkal
Fig. 2. 1: Tool for multiple function, with narrowing ending, 2: Micro-chisel with traces of hafting,
3: Tool used for engraving and cutting with traces of use

15. hulladékgödör.

1. „Kaptafaalakú kőbalta” (MNM ltsz.: 7.1951.207). Plánkonvex keresztmetszetű, keskeny, 42 mm vastag, összeszűkülő, domború élű (kb. 15 mm vastag) szerszám töredéke. Mindkét végén használt, lehorzsolódott, felületében vörös okker-maradványok vannak (3. ábra 1.). *Festéktörő, jelképes szerszámból készült.* Anyaga homokkő.

2. „Kaptafaalakú kőbalta” (MNM 7.1951.208). Párhuzamos oldalú, vékony és ívelt élű szerszám töredéke. Rendkívül finoman csiszolt, sértetlen felületű, törése mentén gyűrűszerű kikopás (kb. 3–3,5 mm széles vajat, nut) részlete látható (3. ábra 2.). *Jelképes szerszám.* Kőzetanyaga serpentin.

3. „Kőbalta töredéke” (MNM ltsz.: 7.1951.209). Átfúrt, keskeny pengéjű, nyéllel párhuzamos élű balta. Élén és felületén hosszanti irányú horzsolódási nyomok láthatók. (4. ábra 1.). *Balta.* Kőzetanyaga: dolerit. Méretei: ?-45-35.

17. hulladékgödör.

„Kővéső” (MNM ltsz.: 7.1951.236). Valójában egészen kisméretű, plánkonvex átmetszetű, párhuzamos oldalfalú, magas boltívű, ívelt és keskeny élű szerszám. Éle töredezett, foka horzolt, keskenyebb oldala gyűrűszerűen megkopott (4. ábra 2.). *Mikrovéső.* Kőzetanyaga: bazalt. Méretei: 47-25-13 mm. Súly: 35 g.

18. hulladékgödör.

1. „Trapéz kővéső” (MNM ltsz.: 7.1951.262). Plánkonvex keresztmetszetű kiszélesedő és kb. 10 mm vastag, domború élű szerszám, kopás nyomával. valamint vörös okker-maradványokkal. *Festéktörő, jelképes szerszámból.* Anyaga: kvarcit. Méretei: 50-30/40-18 mm. Súly: 90 g.

IV. felület.

1. „Kaptafaalakú kőbalta” (MNM ltsz.: 7.1951.275), amely tompa, kb. 15 mm vastag élű, magas boltívű, gondosan kidolgozott felületű plánkonvex átmetszetű szerszám töredéke (4. ábra 3.). *Jelképes szerszám.* Anyaga: homokkő.

2. „Átfúrt balta töredéke” (MNM ltsz.: 7.1951.276). Lapos és szögletes fejjű, nyélre merőleges élű, hosszanti irányba kitöredezett felületű szerszám. Foka horzsolással alakított. (4. ábra 4.). *Festéktörő, jelképes vājóaltából készült.* Anyaga: dolerit.

3. „Balta töredéke” (MNM ltsz.: 7.1951.277). Lapos, szögletes fejjű, nyélre merőleges élű baltadarabja. Felülete hosszanti (nyélre merőleges) irányba kitöredezett. *Szalu.* Anyaga: szaruszirt.

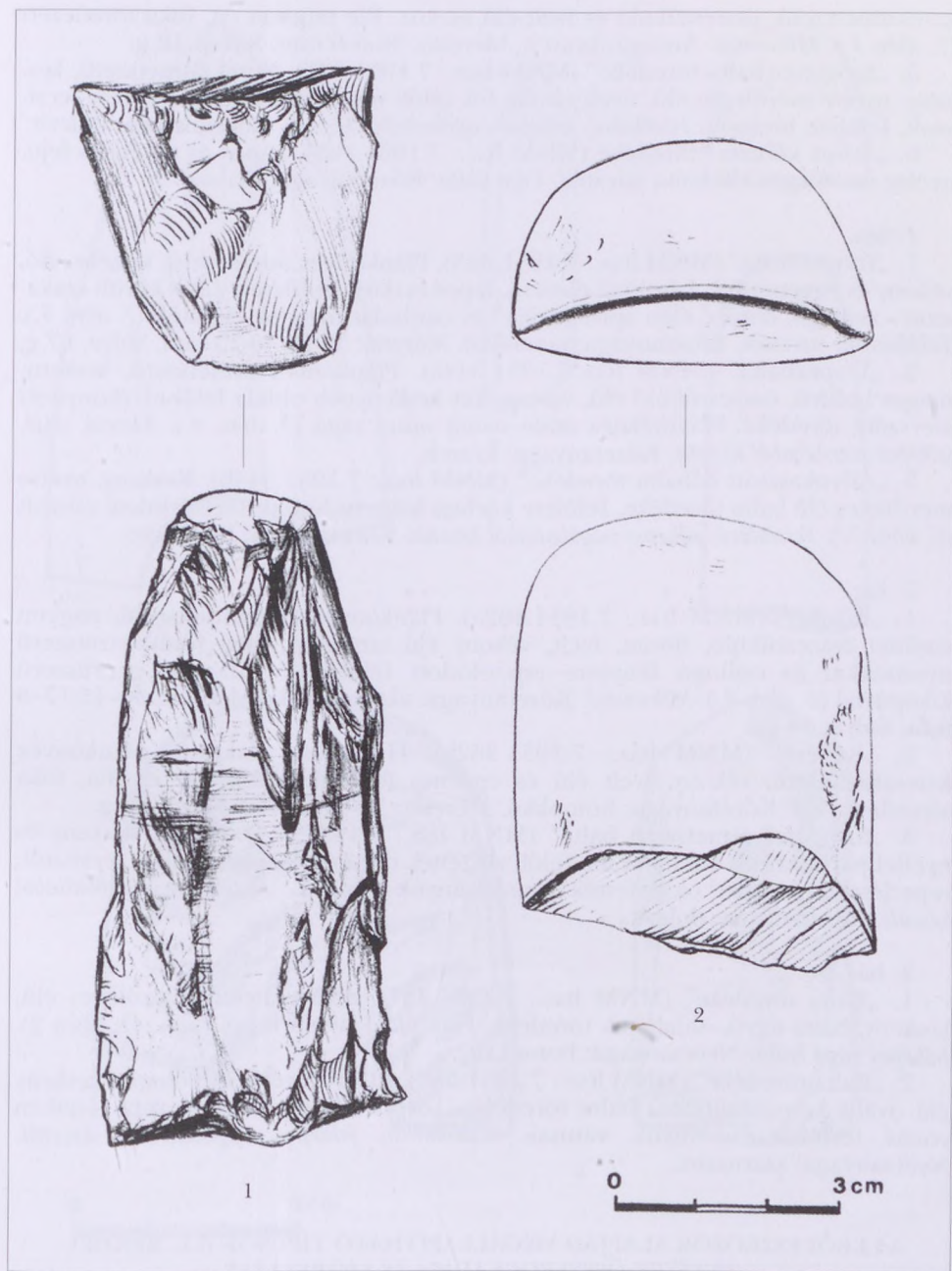
4. ház.

1. „Kaptafaalakú kőbalta” (MNM ltsz.: 7.1951.303). Plánkonvex keresztmetszetű, nyújtott trapéz alakú, magas boltívű, enyhén kiszélesedő, ívelt élű szerszám. Éle csorba, egyik oldala törött. Felülete karbantartott (5. ábra 1.). *Többhasznú szerszám.* Kőzetanyaga: feltehetően magnezit. Méretei 115-30/45-28 mm. Súly: 220 g.

2. „Trapéz alakú balta” (MNM ltsz.: 7.1951.304). Rövid, vastag, plánkonvex keresztmetszetű, kiszélesedő, ívelt, vékony élű szerszám. Domború foka sértetlen, az éle viszont törött és fésűfogazatszerűen kopott. Alsó lapján valamint az egyik oldalán vājatszerű kopásnyomok láthatók (5. ábra 2.). *Többhasznú szerszám.* Kőzetanyaga: homokkő. Méretei: 70-39/46-22 mm. Súly: 126 g.

3. „Kaptafaalakú balta” (MNM ltsz.: 7.1951.305). Plánkonvex keresztmetszetű, párhuzamos oldalú, ívelt, vékony és keskeny élű szerszám töredéke. Éle enyhén csorba, féloldalasan kopott, felülete töredezett. *Véső.* Anyaga: homokkő. Méretei: ?-53-kb. 30 mm

4. „Kaptafaalakú kővéső” (MNM ltsz.: 7.1951.306). Kisméretű, plánkonvex

3. ábra 1: Jelképes homokkő szerszámból készült festéktörő, kopásokkal és vörös okkermaradványokkal, 2: Serpentinít kőből készült jelképes szerszám
 Fig. 3. 1: Pigment-grinder made of symbolic sandstone tool with traces of utilisation and red ochre remains, 2: Symbolic tool made of serpentine

keresztmetszetű, összeszűkülő és ívelt élű eszköz. Éle teljesen ép, foka töredezett (5. ábra 3.). *Mikrovész*. Anyaga: kvarcit. Méretei: 36-5-6 mm. Súlya: 12 g.

5. „Szögletes balta töredéke” (MNM ltsz.: 7.1951.307). Kerek átmetszetű, keskeny, nyélre merőleges élű, nyeles balta fok felőli részének töredéke. Törése lecsiszolt, felülete horzsolt. *Festéktörő, jelképes vágóbaltából készült*. Kőzetanyaga: dolerit.

6. „Átfúrt kőbalta” töredéke (MNM ltsz.: 7.1951.308). Lapos és szögletes fejtű, nyélre merőleges élű balta darabja. *Vájó balta*. Kőzetanyaga: diabáz.

1. ház.

1. „Trapéz balta” (MNM ltsz.: 7.1951.343). Plánkonvex átmetszetű, kiszélesedő, vékony és egyenes ívű, kétoldali élezésű, lapos eszköz. Felülete – a fok körüli szakaszon – csillogó, fényes, élén apró „striák” és csorbulás nyomok láthatók (7. ábra 3.). *Többhasznú szerszám*. Kőzetanyaga: homokkő. Méretei: 50-24/40-15 mm. Súlya: 57 g.

2. „Trapézbalta” (MNM ltsz.: 7.1951.344a). Plánkonvex átmetszetű, keskeny, magas boltívű, összeszűkülő élű, vastag, két keskenyebb oldala felől elvékonyított szerszám töredéke. Használatra utaló nyom nincs rajta (5. ábra 4.). *Metsző, vájó, jelképes szerszámból készült*. Kőzetanyaga: kvarcit.

3. „Átlukasztott kőbalta töredéke” (MNM ltsz.: 7.1951.344b). Keskeny, nyélre merőleges élű balta töredéke. Felülete körben lehorzsolódott, törésfelülete csiszolt (6. ábra 1.). *Festéktörő, jelképes vágóbaltából készült*. Kőzetanyaga: homokkő.

2. ház.

1. „Kővéső” (MNM ltsz.: 7.1951.362a). Plánkonvex keresztmetszetű, nagyon enyhén összeszűkülő, finom, ívelt, vékony élű szerszám, élén fésűfogazatszerű nyomokkal és csillogó fényesre csiszolódott felülettel, valamint gyűrűszerű kikopással (6. ábra 2.). *Mikrovész*. Kőzetanyaga: aktinolitpala. Méretei: 36-15/17-8 mm. Súlya: 14 g.

2. „Kővéső” (MNM ltsz.: 7.1951.362b). Hosszúkás alakzatú, plánkonvex keresztmetszetű, vékony, ívelt élű és egyenes fokú szerszám Éle csorba, foka sértetlen. *Vész*. Kőzetanyaga: homokkő. Méretei: 58-20/13-10. Súlya: 23 g.

3. „Szögletes átmetszetű balta” (MNM ltsz.: 7.1951.363). Átfúrt, keskeny és nyéllel párhuzamos élű balta fok felőli részének darabja. Törött felülete lecsiszolt, repedéseiben vörös okkerfesték maradványok vannak. *Festéktörő, vágóbaltából készült*. Kőzetanyaga: dolerit.

3. ház.

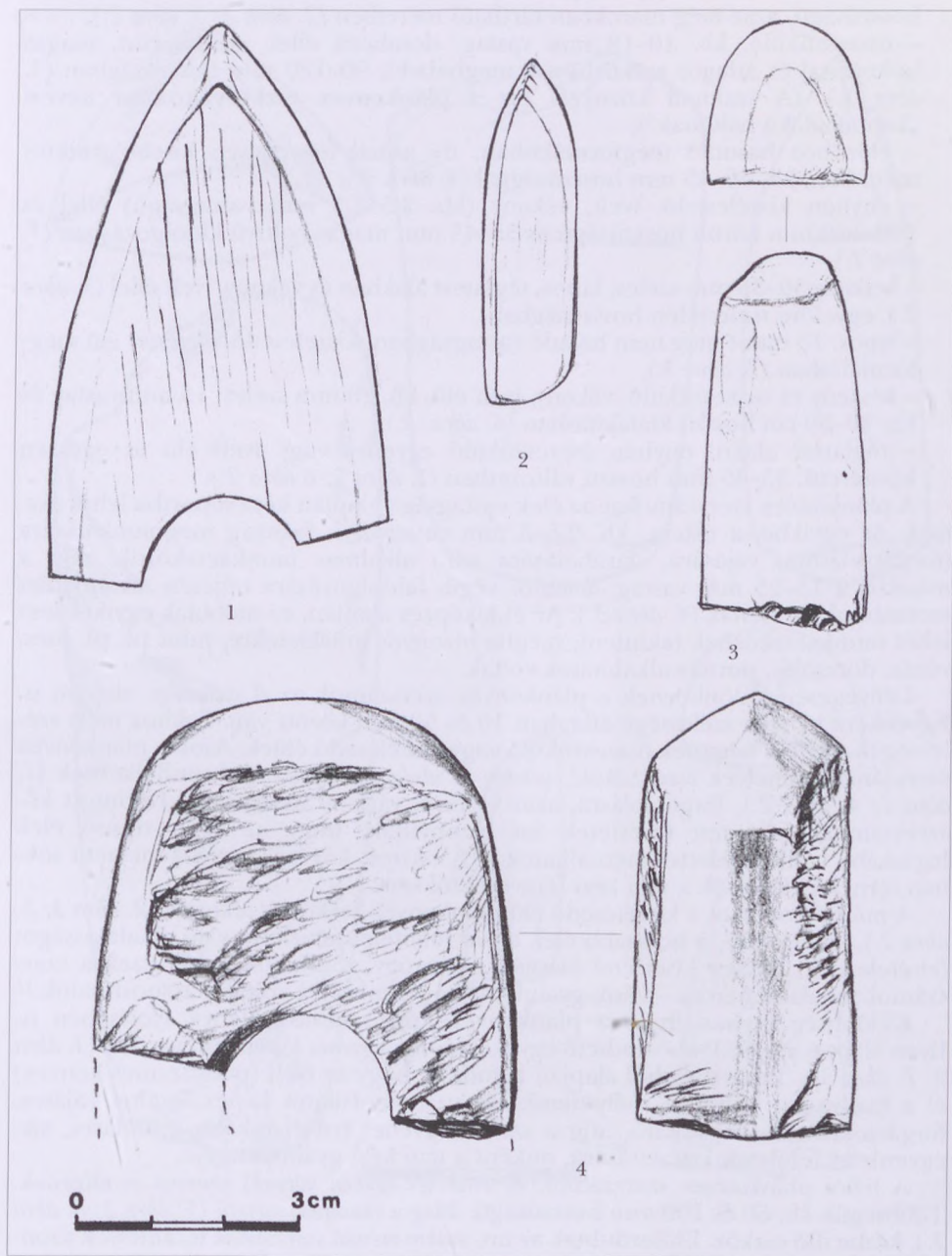
1. „Balta töredéke” (MNM ltsz.: 7.1951.381), Átfúrt, nyélre merőleges élű, keskeny, balta egyik oldalának töredéke. Használat nyom nincs rajta. (7. ábra 2). *Jelképes vágó balta*. Nyersanyaga: homokkő.

2. „Balta töredéke” (MNM ltsz.: 7.1951.382), Átfúrt, nyélre merőleges, keskeny élű ovális keresztmetszetű balta töredéke. Törött felülete csiszolt, repedéseiben vörös festékmaradványok vannak. *Festéktörő, jelképes vágóbaltából készült*. Nyersanyaga: szaruszirt.

A LEBŐI ESZKÖZÖK ALAPJÁN MEGÁLLAPÍTHATÓ TÍPUSOK ILL. RENDEL- TETÉSEK ÖSSZEFOGLALÁSA ÉS ÉRTÉKELÉSE

A szerszámkészlet statisztikai elemzése azt mutatja, hogy az eszközök 63%-át a különböző plánkonvex variánsok alkotják, amelyek az él ívelése, vastagsága, szélessége valamint a szerszám nagysága alapján variálódnak, az alábbiak szerint:

– kiszélesedő, ívelt, vékony, 1,5–2.5 mm vastag éllel, közepes, kb. 40–70 mm

4. ábra 1: Nyeles balta, élén vágófunkcióra utaló jellegzetes nyommal, 2: Mikrovéső foglalat nyomával,
 3: Homokkőből készült jelképes szerszám darabja, 4: Vájóbalta töredékéből készült festéktörő
 Fig. 4. 1: Hafted axe with characteristic traces of cutting on the edge, 2: Micro-chisel with traces of haft-
 ing, 3: Fragment of symbolic tool made of sandstone, 4: Pigment-grinder made of grooving axe

- hosszúságú, azaz még marokban tartható méretben (2. ábra 3; 5. ábra 2.),
- összeszűkülő, kb. 10–18 mm vastag, domború éllel, rendszerint, magas boltozattal és átlagos eszközhosszt meghaladó, 90–120 mm hosszúságban (3. ábra 1.). (A szakmai köznyelv ezt a plánkonvex eszközváltozatot nevezi „kaptafaalakú baltának”),
 - előzőhöz hasonló megformálásban, de annál lényegesen kisebb (mikro) méretben, kb. 40–45 mm hosszúsággal (4. ábra 3.),
 - enyhén kiszélesedő, ívelt, vékony (kb. 2,5–3,5 mm vastagságú) éllel és 100–120 mm körüli hosszúságú és 35–45 mm magas boltívű kidolgozásban (5. ábra 1.),
 - keskeny, 30–35 mm széles, lapos, téglatest alakban és vékony, ívelt éllel (3. ábra 2.), egyelőre ismeretlen hosszúságban,
 - lapos, 15 mm-t meg nem haladó vastagságban, kiszélesedő, egyenes élű megformálásban (7. ábra 3.),
 - keskeny és összeszűkülő, vékony, ívelt élű, kb. 20 mm széles, 15 mm vastag és kb. 40–80 cm hosszú kialakításban (6. ábra. 3.),
 - téglatest alakú, enyhén összeszűkülő egyenes vagy ívelt élű és egészen kisméretű, 35–45 mm hosszú változatban (1. ábra 2; 6 ábra 2.).

A plánkonvex szerszámokat az élek vastagsága alapján két csoportba lehet osztani. Az egyikbe, a *vékony*, kb. 2,5–3 mm *vastagságú*, faanyag megmunkálására (forgácsolására, vágására, darabolására stb.) alkalmas munkaeszközök, míg a másikba a 15–25 mm vastag, *domború* végű, feldolgozására teljesen alkalmatlan szerszámok tartoznak (4. ábra 3.). Az él kiképzés alapján, ez utóbbiak egyikét sem lehet munkaeszköznek tekinteni, mégha bizonyos műveletekre, mint pl. pl. ütés, zúzás, dörzsölés, porítás alkalmasak voltak.

Lényegesen különböznek a plánkonvex szerszámok az *él szélessége* alapján is. Egyébként az élek szélessége átlagban 10 és 50 mm között van. Fokhoz mért szélességük alapján lehetnek összeszűkülő vagy kiszélesedő élűek. Azok a plánkonvex szerszámok, amelyek *összeszűkülő, vékony és alulról kiképzett éllel* rendelkeznek (1. ábra 1; 4. ábra 2.), forgácsolásra, azaz vésésre, vágásra alkalmasak. Pattintott kőszerszámokon végzett kísérletek azt bizonyítják, hogy az ilyen típusú élek leginkább vésőműveletre használhatók.¹⁰ A csiszolt kővésők egyébként nem sokban térnek el kővésők a mai kézi fémvésőktől sem.

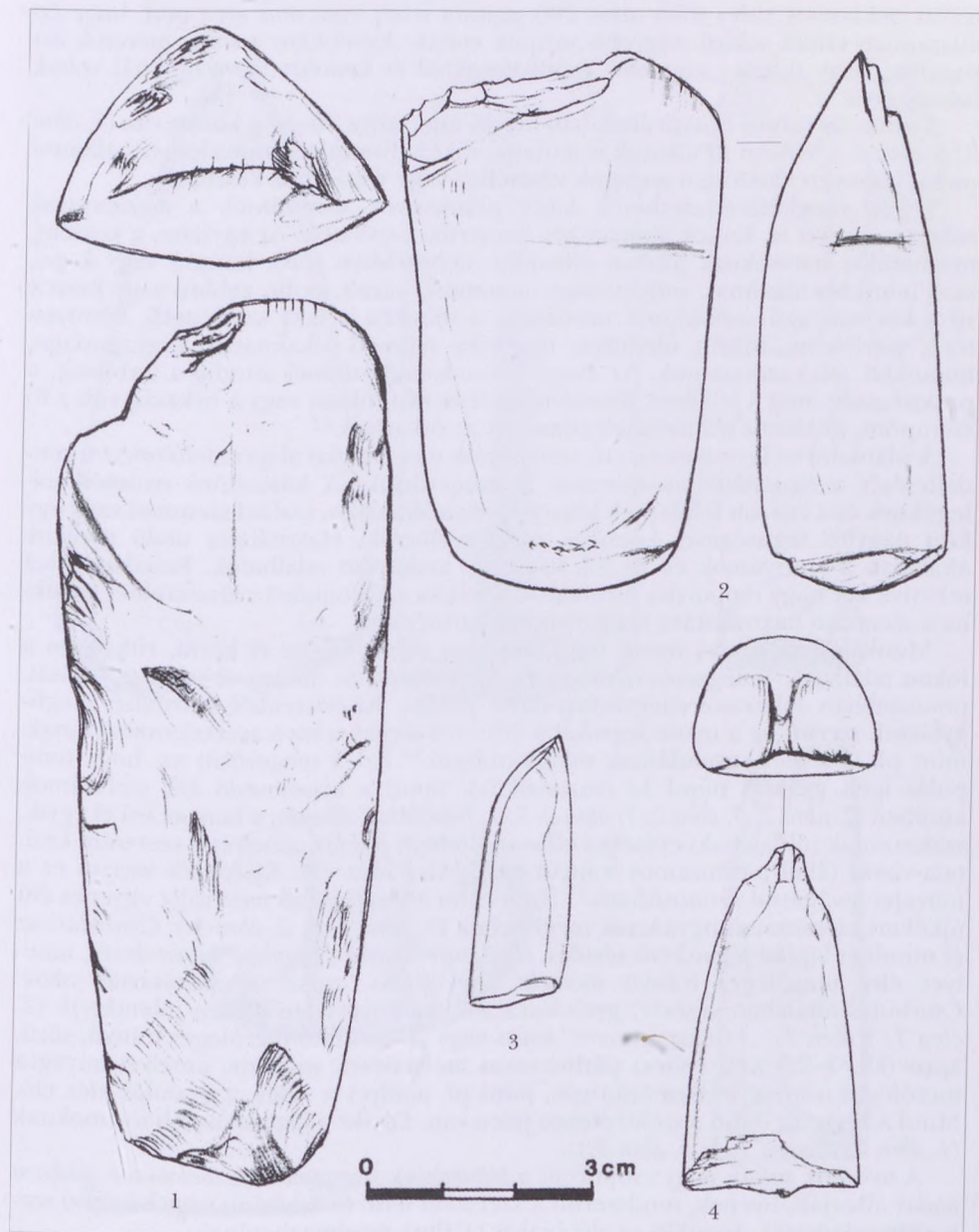
A másik csoportot a kiszélesedő élű plánkonvex eszközök alkotják (2. ábra 3; 5. ábra 2.). A nagyobb, a hosszabb élek eleve többféle műveletre való alkalmasságot feltételeznek, Keeley kísérletei alapján mi is úgy gondoljuk, hogy ezek a szerszámok legalább három – véső, gyaluló, vágó – funkcióra voltak használhatóak.¹¹

Különbőség tapasztalható a plánkonvex kőszerszámok élének ívelésében is. Ilyen alapon megkülönböztethető egy ívelt és egy *egyenes* kiképzésű variáns (3. ábra 2; 7. ábra 3.). Tapasztalatból alapján is tudjuk, hogy az ívelt (párhuzamos konvex) él a faanyagba könnyen mélyíthető, abban homorulatot képez, ezáltal vágásra, forgácsolásra használható, míg a széles, egyenes ívű él inkább gyalulásra, sík, egyenletes felületek kialakítására, miként a mai kézi gyalu pengéje.

A lebőli plánkonvex szerszámok *méretük (és egyben súlyuk)* szerint is eltérőek. Többségük kb. 60 és 100 mm hosszúságú, *átlagos (közepes) méretű* (5. ábra 2; 6. ábra 3.), kézbe illő eszköz. Előfordulnak az *un. makro méretű szerszámok* is, amelyek azonban csak néhány töredékes példánnyal vannak képviselve. Ép, teljes alakú eszköz Lebőn mindössze egy van, amelynek hossza 122 mm, súlya 225 g (5. ábra 1.). Egyes

¹⁰ Keeley 1980, 17–19. Fig. 3a–b, 3i; Dobosi–Homola 1989, 43–47.

¹¹ Keeley 1980, Fig. 3a–b, 3i.

5. ábra 1: Többhasznú szerszám, 2: Vékony, széles élű (többféle funkcióra alkalmas) plánkonvex szerszám, 3: Kvarcit véső, erőteljes használat nyomával, 4: Metsző szerszám
 Fig. 5. 1: Multiple function tool, 2: Narrow planoconvex tool with wide edge, suitable for several functions, 3: Chisel made of quartzite with traces of intensive use, 4: Graving tool

törött példányok súlya több mint 200 gramm felett van, ami arra utal, hogy ép állapotban ennél sokkal nagyobb súlyúak voltak. Egyébként a nagy méretük azt sugallja, hogy durva, „nagyoló” munkálatoknál és kemény faanyagoknál voltak hasznosítva.

A mikro szerszámok hossza általában 35–45 mm, súlya 30–40 g között van (5. ábra 3; 6. ábra 2.). Miként az alkatuk is mutatja, főként finom vésőművelethez valamint puha, könnyen alakítható anyagok véséséhez vagy vágásához készültek.

Végül, megkülönböztethetők lebbő plánkonvex szerszámok a kőzetanyaguk minősége szerint is. Ennek alapján két csoportba oszthatók. Az egyikbe, a kemény, mechanikai hatásoknak jobban ellenálló, nehezebben törő, hasadó vagy kopó, azaz munkára alkalmas, vulkáni vagy metamorf (bazalt, riolit, gabbro vagy kvarcit stb.) kőzetanyagú szerszámok tartoznak, a másikba a laza szerkezetű, könnyen törő, porlékony, főként üledékes, munkára teljesen alkalmatlan (agyagmárga, homokkő, stb.) szerszámok. Az, hogy a munkaeszközöknél mindig a tartósság, a praktikusság, míg a jelképes szerszámoknál az esztétikum vagy a ritkaság volt a fő szempont, általános jelenségnek számított az őskorban.¹²

A plánkonvex keresztmetszetű szerszámok morfológiai alapon feltételezett rendeltetését a *használatinyom-elemzések* is megerősítik. A különböző nyomok jellegüknek és a csiszolt felületnek köszönhetően általában, szabad szemmel vagy egy kézi nagyító segítségével könnyen megfigyelhetők. Használatra utaló nyomok általában a szerszámok él- és fok környéki szakaszán találhatók. Keletkezésüket tekintve két nagy csoportba sorolhatók. Egyikbe a különböző műveletekre, másikba a szerszám használatára utaló nyomok tartoznak.

Munkából származó nyom rendszerint az élen vagy az él körül, ritkábban a fokon található. Jellegzetes nyomok egyike a *tompulás*: ami az él teljes elkopását, pontosabban fokozatos megvastagodását jelenti. Kísérletekből származó megfigyelések szerint ez a nyom leginkább élre merőleges irányú szerszámmozgásnak, mint pl. vésésnek, gyalulásnak tulajdonítható.¹³ Ezt a megerősíti az, hogy tompulás igen gyakori mind az összeszűkülő, mind a kiszélesedő élű szerszámok körében (2. ábra 2; 3. ábra 2; 7. ábra 2–3.). „*Féldoldalas*” *élkopás*: a konvex ívű él egyik, szakaszának (oldalának) erőteljes elhasználódását jelenti, amelyet a szerszám kézi, oda-vissza (éllel párhuzamos irányú) mozgatása idéz elő. Kísérletek szerint ez a művelet a vágással azonosítható.¹⁴ Ilyen célra a kiszélesedő ívelt vagy egyenes élű újkőkori szerszámok ugyancsak megfeleltek (1. ábra 1, 3; 2. ábra 3.). *Csorbulás*: az él mindkét lapján jelentkező sérülés, sűrű, apró, kissé „kagylós” kitöredezés, amelyet élre merőleges irányú mozgás, anyaghiba, rossz szerszámtartás okoz. Csorbulás általában vésésre, gyalulásra alkalmas szerszám éleken jelentkezik (2. ábra 1; 5. ábra 2.). „*Fésűfogazatszerű*” *kopás* vagy „*stria*”: élre merőleges irányú, sűrű, apró (kb. 2–2,5 mm széles) párhuzamos mélyedések sorozata, amelyet anyagra merőleges irányú, szerszámmozgás, mint pl. amelyet a vésés, a gyalulás idéz elő. Mind a keskeny, mind a széles éleken jelen van. Egyike a legtipikusabb nyomoknak (1. ábra 2; 2. ábra 1, 3; 5. ábra 1.).

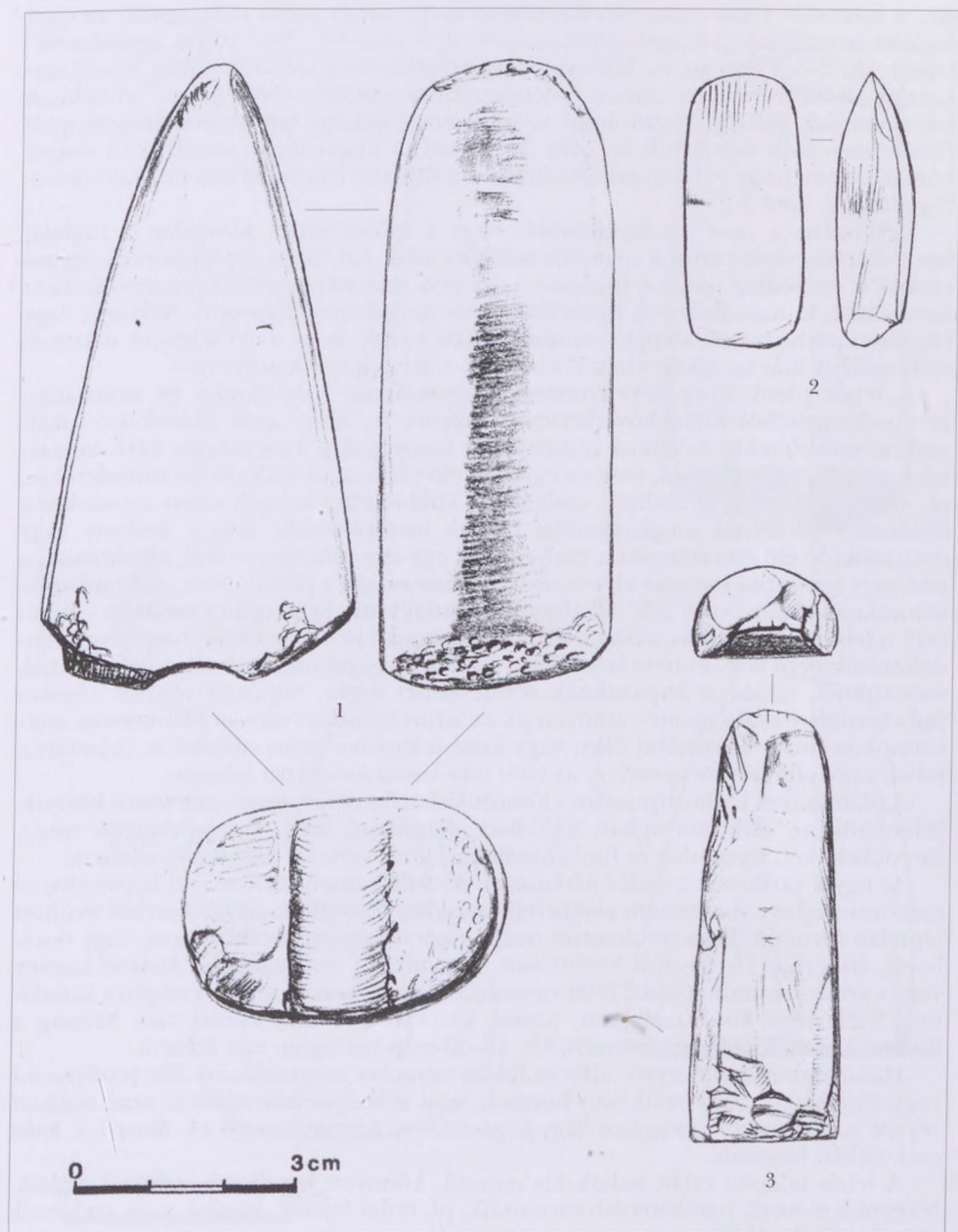
A nyomok másik nagy csoportját a *plánkonvex szerszámok használatának módjára utalók* alkotják. Ilyenek, rendszerint a szerszám felső (fok körüli) vagy középső szakaszán találhatók, közülük az alábbiakat találtuk értelmezhetőnek.

Horzsolódás: ezt a jellegzetes nyomot általában csiszolt szerszám felső, fokhoz közeli szakaszán találjuk, amely valamilyen kemény anyagból (fából, agancsból, csontból, stb.) készült foglalat használatának tulajdonítható (1. ábra 2.). *Kifényese-*

¹² Antoni–Horváth 2000, 70–72.

¹³ Kelley 1980, 18–19, 23–24. Fig. 3a–b.

¹⁴ Keeley 1980, 18–19. Fig. 3a–b, 3i.

6. ábra 1: Festéktörő szerszámmá alakított jelképes, homokkő balta, 2: Vésőszerszám, puha anyagú foglalatra utaló fényes felülettel és gyűrűszerű kikopással, 3: Csorbult élű vésőszerszám
 Fig. 6. 1: Symbolic axe made of sandstone converted to pigment-grinder, 2: Engraving tool with ring-like abrasion and glossy surface indicating a sheath made of soft material, 3: Grooving tool with abraded edge

dés: a szerszám felső szakaszán figyelhető meg, amely puha (bőr, textil) anyagú foglalat használatával magyarázható (6. ábra 2; 7. ábra 3.). „Nut” (vájat, „gyűrűszerű” kopás): kb. 2–2,5 mm széles, kifényesedett bemélyedés a szerszám élhez közeli szakaszán. Körben a szerszámon jelentkezik, leginkább szakaszosan, ritkábban folyamatosan. Feltételezhető, hogy valamilyen hajlékony foglalatrögzítő anyagtól (íntól, vesszőtől) származik (4. ábra 2.). Gyakran kíséri törés, amely arra enged következtetni, hogy e nyom mindenképpen a foglalat használatával hozható összefüggésbe (1. ábra 3.).

Egyébként a „nut”, a horzsolódás vagy a kifényesedés kizárólag a foglalat használatára, nem pedig a nyelezés módjára utal. Azt, hogy a plánkonvex típusú eszközök eredetileg voltak-e nyelezve, vagy csak tokban egyszerű kéziszerszámként használták, fa maradványok hiányában nem tudjuk megállapítani. Néprajzi vagy régészeti párhuzamok alapján azonban feltételezzük, hogy a nyelezésnek összetettebb módját már az újkőkorból is ismerték a Kárpát-medencében.¹⁵

A lebői plánkonvex keresztmetszetű szerszámok morfológiai és használati nyom-elemzéséből azt a következtetést szűrtük le, hogy azok különböző alkalmazásra, műveletekre és eltérő keménységű faanyagokra használatos kézi szerszámok voltak. A kiszélesedő, ívelt és egyenes élű változataik különböző műveletekre, pl. vésésre, vágásra, gyalulásra szolgáltak. Többféle funkciójuk miatt mi ezekre a *többhasznú szerszámok* meghatározást tartjuk megfelelőnek, míg a keskeny vagy összeszűkülő élű szerszámokra, melyek csak egy-egy művelt voltak alkalmasak, a *véső vagy egyhasznú szerszám* elnevezést. Számos kutató a plánkonvex alakzatú szerszámoknak „balta” vagy „ék” alkalmazást is tulajdonít. Számunkra azonban – nemcsak a lebői, hanem más, eszközvizsgálatok alapján is, – úgy tűnik, hogy ilyen rendeltetésük nem volt, és nem is lehetett, egyrészt alakjuknál, élüknél, tokozásuknál, méretüknél, másrészt kopásuknál, sérülésüknél fogva. Sujtással végzett vágásra vagy feszítésre utaló nyom – amilyen pl. az átfűrt baltákon van – a plánkonvex szerszámokon nincs. Használni őket, vagy kissé felemelve lapos oldalukon csúsztatva, tolvaj, vagy teljesen megemelve, az élén oda-vissza mozgatva lehetett.

A plánkonvex eszköztípusokat előfordulásban az *átfűrt, nyeles szerszámok* követik. Jelenlétük az eszközanyagban 34%-ban állapítható meg. Ép példányuk nincs, töredékeik két, formailag és funkcionálisan eltérő változat meglétére utalnak.

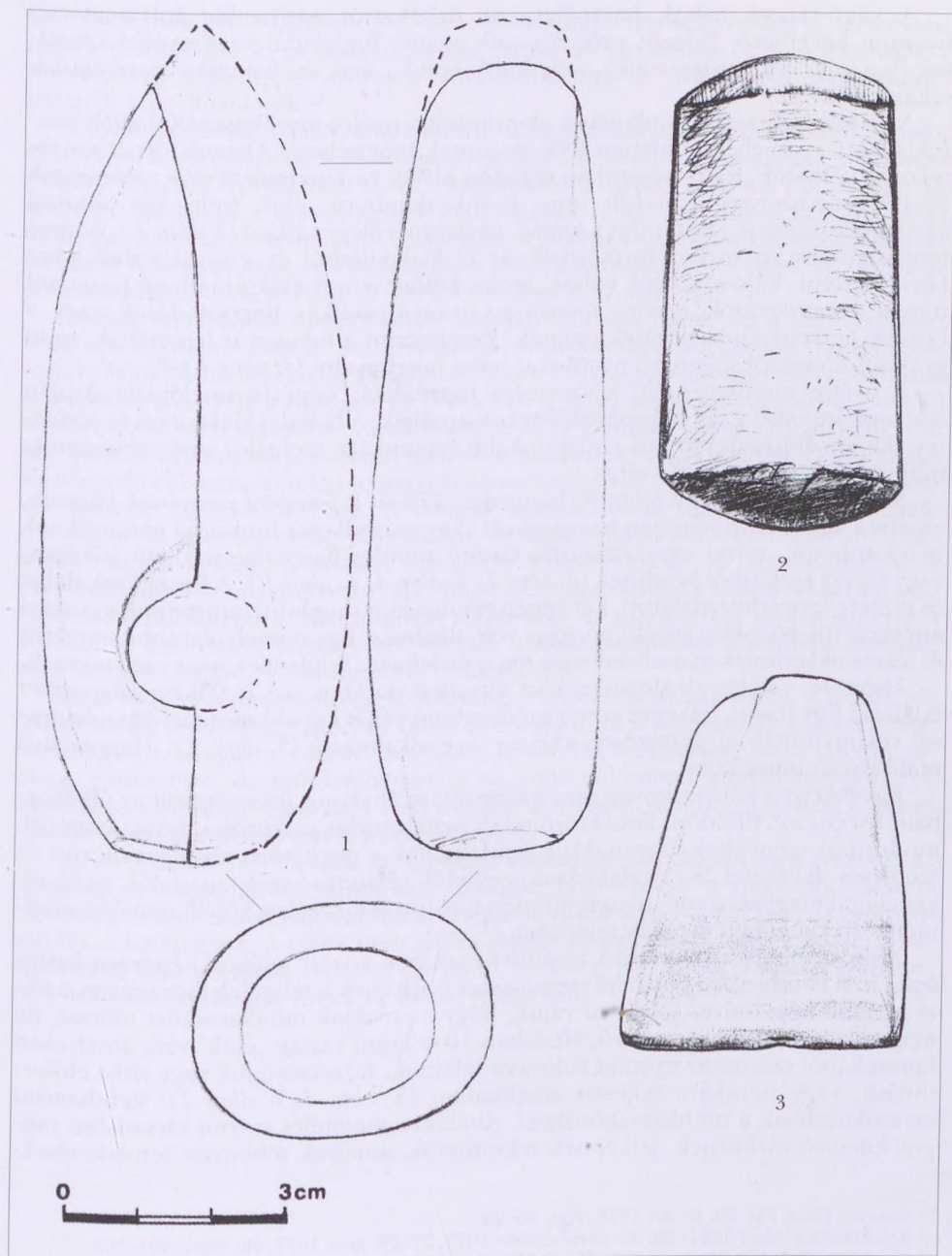
Az egyik variánsuk a *nyéllel párhuzamos élű balta*, amely 21%-al van képviselve az eszközanyagban. A szerszám alakja felülnézetből ötszögletű, oldalnézetből nyújtott téglalap formájú. Foka rendszerint ovális vagy szögletes, továbbá lapos vagy domború, átmérője 35–45 mm között van. Éle mindig összeszűkülő, ívelése konvex vagy egyenes, mindkét oldal felől egyenletesen, elvékonyított, azaz vágásra kialakított. Szélessége kb. 30–40 mm, hossza kb. 120–140 mm között van. Mindig a fokhoz közeli, kiszélesedő részén, kb. 18–23 mm vastagon, van átfűrva.

Használatára utaló nyom élén és fokán egyaránt megtalálható. Éle rendszerint vagy töredezett, vagy szálkásan horzsolts, ami erőteljes használatra, azaz *sujtással végzett vágóműveletre, faragásra vagy forgácsolásra, hántolásra* utal (4. ábra 1.). Foka csak ritkán használt.

A lebői telepen talált balták kis méretű, könnyen kezelhető eszközök voltak. Nagyobb méretű, hatékonyabb variánsaik, pl. erdei fejszék, bárdok vagy szekercék nem kerültek elő.¹⁶

¹⁵ Semenov 1964, 122–134; Feustel 1973, 137–150; Antoni 1990, 50–51, 77–78, 123, 200.

¹⁶ Hiányuk nem feltétlen a tápei település feltártságával lehet összefüggésben – mivel más telepeken is szórványos jelenlétük állapítható meg –, hanem az utólagos hasznosításukkal is. Oravecz-Józsa 2000, 22–31.

7. ábra 1: Jelképes baltából készült festéktörő szerszám, 2: Jelképes homokkő balta töredéke, 3: Gyaluszerszám
 Fig. 7. 1: Pigment grinder made of symbolic axe, 2: Fragment of symbolic axe made of sandstone, 3: Planing tool

A vágó-faragó balták használata az őskőkortól napjainkig folyamatosan nyomon követhető. Paleolit prototípusaik agancs foglalatú vagy nyéllal készültek,¹⁷ a mai fém változataik, széleskörű építő-, ács- és famunka-szerszámnak tekinthetők.¹⁸

Az átfúrt fejű szerszámok másik alaptípusát a nyélre merőleges élű balták (szaluk) alkotják, amelyek a telepen 13%-al vannak képviselve.¹⁹ Állaguk töredékes, de rekonstruálhatók. Fejük hosszúkás, téglatest alakú, vastagságuk 20–25, szélességük 50–60, hosszúságuk 100–120 mm. Fokuk domború, élük ívelt, két oldalról elvékonyított, fejük olyan mint a kapáé, nyélre merőleges állású (1. ábra 4.). A típus rendeltetésére az eszköz formájából, az él kialakításból és a sérüléseiből lehet következtetni. Vájó eszközök voltak, amire különösen az élükön látható hosszanti irányú lepattogzások, nyélre merőleges irányú, szálkás horzsolódások vagy a hosszú, keskeny kitöredezések utalnak. Rendszerint a fokukat is használták, azon gyakran ütésektől származó nyomokat lehet megfigyelni (4. ábra 4.).²⁰

A nyélre merőleges élű kőszerszám használatát néprajzi analógiák alapján ácsszerszámnak²¹ vagy kőkapának²² rekonstruálják. A baltafej kialakítása és sérülései alapján mi is úgy véljük, hogy inkább famunkára szolgáló, vájó szerszámok, mint talajlazító eszközök voltak.

A lebbi eszközkészlet jelentős hányadát, 27%-át a *festéktörő szerszámok* képezik, amelyek egyúttal utólagosan hasznosított vagy másodlagos funkciójú eszközöknek is tekinthetők, mivel tapasztalatunk szerint mindig használaton kívüli jelképes, vagy törött eszközből készültek (3. ábra 1; 4. ábra 4; 6. ábra 1.). A festéktörő alakja és mérete tenyérhez alakított, két végén rendszerint domború, amely puha ásványi anyagok (pl. só, okkerfesték) porítása volt alkalmas. Egy némely darabjukon vörös és fekete okkerfesték maradvány még ma is észlelhető. Felületük kopott vagy horzsol.

Metszésre, vájásra alkalmas eszközt egyetlen darabot, azt is félkész állapotban találtuk. Egy törött, jelképes szerszám domború végét két oldalról szabályos leütéssel vékonyították el, metszésre, vájásra téve alkalmassá (5. ábra 4.). Használatra utaló nyom nincs rajta.

Egyébként a kőnyersanyag újra hasznosítása általános jelenség volt az újkőkorbán, főként az Alföldön. Festéktörőnek használt törött eszközök ugyanis nem sok módosítást igényeltek, ugyanakkor rendelkeztek a porításhoz szükséges törött és szemcsés felülettel is. Átalakításuk egyfelől célszerűséggel, másfelől gazdaságossággal magyarázható, hiszen minden bizonnyal takarékos kőfelhasználást eredményeztek a kőben szegény telepeken.²³

Mind a plánkonvex, mind az átfúrt eszközök között találunk, egészen *különleges, nem munkaeszköz funkciójú szerszámokat* is. Ilyenek a telep leletanyagában 34%-al vannak képviselve. Jellemző rájuk, hogy az alakjuk munkaeszközt utánoz, de nem vékony, hanem domború, általában 10–20 mm vastag „élük” van, amelyeken famunkából származó nyomot sohasem találunk. Kőzetanyaguk vagy ritka előfordulású, vagy munkára teljesen alkalmatlan (3. ábra 1.; 7. ábra 1.). Rendszerint esztétikusabbak a munkaeszközöknél. Általános megítélés szerint társadalmi rangot kifejező eszköznek, jelképnek tekinthetők, amelyek többnyire temetkezések-

¹⁷ Semenov 1964, Fig. 60; Feustel 1973, Figs. 96–99.

¹⁸ Kós–Szentimre–Nagy 1981, 38, 35. ábra; Csilléry 1977, 27–29; Kósa 1977, 46; 1981, 504–505.

¹⁹ Kós 1980, 279–280; Antoni 1990, 32–38. Emellett még számos elnevezésük létezik: kapacs, kece, tézla, tekenő-vájó eszköz stb. Kósa 1977, 46–48; Kós 1980, 279–280; Kós–Szentimre–Nagy 1981, 38; Filep 1981, 504–505.

²⁰ Feustel 1973, Abb. 103, 104/1, 2, Taf. LVIII 1, 2; Dobosi 2001–2002, 25–26.

²¹ Kós 1980, 279–280; Antoni 1990, 32–38.

²² Semenov 1964, Fig. 60; Feustel 1973, 141–149, Figs. 95–99.

²³ Oravecz–Józsa 2000, 22–31.

ben fordulnak elő.²⁴ Különleges, nem hétköznapi rendeltetésüket a természeti népek is megőrizték, példaként szokás idézni az ausztráliai őslakosokat, akik a közelmúltig értékmérő szerepet tulajdonítottak a „menyasszonypénzként” használt kőeszközöknek.²⁵

A lebői szimbólikus szerszámok között nemcsak változatos rendeltetésű, hanem különböző korú eszközök is. A középső újkorból, az Alföldi Vonaldíszes Kerámia Kultúra idejéből származnak az ún. „kaptafaalakú balták” (3. ábra 1., 2.; 4. ábra 3), amelyek valójában a másodlagos felhasználásuk révén kerültek a késő újköri telep munkaeszközei közé. Mint említettük, a jelképes szerszámokat később festéktörőként hasznosították. A Tiszai kultúra jelképes szerszámainak a vágó, faragó és az ácsolta utánzatok képviselik (1. ábra 4.; 6. ábra 1.; 7. ábra 2.).

A lebői szerszámok újraértékelése alapján igazolva látjuk azt a feltevésünket, hogy az újköri csiszolt kőszerszámok széleskörűen felhasznált szerszámok voltak. Mint láttuk, a legnagyobb típuscsoportot alkotó plánkonvex szerszámoknál is legalább nyolcféle változatot és rendeltetést lehet megkülönböztetni. Ezekkel minden fontosabb famunka művelet (vésés, vágás, gyalulás vágás) elvégezhető volt, ugyanakkor különböző precizitást igénylő munkáknak is megfeleltek. Legjobban a kiszélesedő élű szerszámokat lehetett hasznosítani, nem véletlenül tartoznak a legelterjedtebb kőeszközök közé. A vizsgált kőeszközökön ugyanakkor a specializálódás korai jelei is megfigyelhetők, pl. az összeszőkülő élű szerszámokon, amelyeket csupán egy-egy feladatra, műveletre fejlesztettek ki. A használatukból és elterjedésükből arra következtetünk, hogy az ember komoly ismeretekkel és gyakorlattal rendelkezett a fafeldolgozás terén már az újköri korban is. Jól ismerte a különböző faanyagok természetét, értette a famegmunkálás különféle módjait, azaz komoly „faipari” szakismerettel rendelkezett.

Bár a kézi famegmunkáló eszközöknél szerényebb számúak voltak a balták, de felhasználási módjuk ugyanolyan változatos volt, mint a plánkonvex szerszámoké. Ezek vágásra, faragásra, vágásra, ácsolásra, kisebb fák kivágására, durva fafeldolgozásra, építkezésre, de mindenképpen a nagyobb volumenű munkálatokra lettek kialakítva. Egyébként ezek más szerepükben közösségi rangot, presztízt kifejező rituális tárgyak, díszfegyverek, jelképek voltak.

Sajnos a lebői szerszámok az újköri eszközkészlet csupán egy részére, az eldobott és megtalált szerszámokra utalnak. Hiányoznak a nagyobb, fakitermeléshez, erdőirtáshoz kapcsolódó szerszámok (pl. a fejszék, az ékek, az erdőirtó balták), a kalapácsok, a vésők igen széles skálán mozgó fajtái, vagy a háztartások különböző kellékei (őrlő, csiszoló, dörzsölő, polírozó stb. kövek), amelyek ugyan csak nélkülözhetetlenek voltak az ősköri telepeken.

²⁴ Patay 1974, 12–14; Zalai-Gaál 1988, 80–81; Oravecz 1996, 59.

²⁵ Antoni 1990, 32–50.

IRODALOM

- ANTONI 1990 *Antoni, J.*, Neolitikus eszközkészítés és használat. A lengyeli kultúra eszközanyaga, valamint annak technológiai párhuzamai Melanéziában. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1990.
- ANTONI-HORVÁTH 2000 *Antoni, J.–Horváth, T.*, Óskori „kőbaltáink” tipológizálási lehetőségei. II. rész: A nyersanyag. *ÖL* 2 (2000) 69–74.
- HORVÁTH 2001 *Horváth, T.*, Polished stone tools of the Mihály-collection, Laczkó Dezső Museum, Veszprém (archaeological investigation). In: *Sites and Stones. Lengyel culture in Western Hungary and beyond*. Ed.: Regénye, J. Veszprém, 2001, 87–107.
- K. CSILLÉRY 1977 *K. Csilléry, K.*, Ács mesterség. In: *Magyar Néprajzi Lexikon* IV. Szerk.: Ortutay, Gy. Budapest, 1977, 27–29.
- DOBOSI-HOMOLA 1989 *T. Dobosi, V.–Homola, I.*, Tipológiai-technológiai megfigyelések pattintott kőeszközökön. *Typologisch-technische Beobachtungen retuschierte Steinwerkzeuge*. *FolArch* 40 (1989) 37–53.
- DOBOSI 2001–2002 *T. Dobosi, V.*, Ex Proboscideis. Proboscidean remains as raw material on four Paleolithic sites. *FolArch* 49–50 (2001–2002) 17–27.
- FEUSTEL 1973 *Feustel, R.*, Technik der Steinzeit. Weimar, 1973.
- FILEP 1981 *Filep, A.*, Super: hajóépítő mesterség. In: *Magyar Néprajzi Lexikon* I. Szerk.: Ortutay, Gy. Budapest, 1981, 504–505.
- KEELEY 1980 *Keeley, L. H.*, Experimental Determination of Stone Tool Uses. Chicago, 1980.
- KÖRK 1958 *Körk, J.*, A Lebő-halmi ásás 1950-ben. The excavation at Lebőhalom in 1950. *ArchÉrt* 85 (1958) 132–155.
- KÓSA 1977 *Kósa, L.*, Famunka-szerszámok. In: *Magyar Néprajzi Lexikon* I. Szerk.: Ortutay, Gy. Budapest, 1977, 46–48.
- KÓS 1980 *Kós, K.*, Eszköz, munka, néphagyomány. Dolgozatok a munka néprajza köréből. Bukarest, 1980.
- KÓS 1981 *Kós, K.*, Építőszerszámok. In: *Kós, K.–Szentimrei, J.–Nagy, J.*, Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981, 38.
- ORAVECZ 1996 *Oravecz, H.*, Neolithic burials at Tiszalúc-Sarkad. Data to the burial practices of the Alföld Linear Pottery Culture. *FolArch* 45 (1996) 59.
- ORAVECZ-JÓZSA 2000 *Oravecz, H.–Józsa, S.*, A Magyar Nemzeti Múzeum újkőkori és rézkori csiszolt eszközeinek régészeti és közzetani vizsgálata. Kézirat. Budapest, 2000.
- ORAVECZ-JÓZSA 2001 *Oravecz, H.–Józsa, S.*, Régészeti-közzetani vizsgálatok Dévaványa környéki újkőkori csiszolt kőszerszámokon. *ÖL* 3 (2001) 22–31.
- PATAY 1974 *Patay, P.*, Die hochkupferzeitliche Bodrogeresztúr-Kultur. *BRGK* 1974 (1975).
- PAVUK 1972 *Pavuk, J.*, Neolithisches Gräberfeld in Nitra. *SlovArch* 20 (1972) 5–105.
- SEMENOV 1964 *Semenov, S.*, A Prehistoric Technology. An experimental study of the oldest Tools and Artefacts from traces of Manufacture and Wear. London, 1964.
- STARNINI 1994 *Starnini, E.*, Typological and technological analysis of the Körös culture chipped, polished and ground stone assemblages of Méhtelek-Nádas (North Eastern Hungary). *Atti della società per la Preistoria e Protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia* 8 (1993) [1994]. 9–26.
- STARNINI 1996 *Starnini, E.*, The stone artefacts. In: *Makkay, J.–Tulok, M.*, Excavations at Bicske-Galagonyás (part III). *Società per la preistoria e proto della regione Friuli Venezia Giulia. Quaderno* 6. Trieste, 1996, 151–221.
- STARNINI-SZAKMÁNY 1998 *Starnini, E.–Szakmány, Gy.*, The lithic industry of the neolithic sites of Szarvas and Endrőd (South-Eastern Hungary): techno-typological and archaeometrical aspects. *ActaArchHung* 50 (1998) 279–336.
- ZALAI-GAÁL 1988 *Zalai-Gaál, I.*, A Közép-európai neolitikus temetők szociálarchaeológiai elemzése. Socialarchäologische Untersuchungen des mitteleuropäischen Neolithikums aufgrund der Gräberfeldanalyse. *Különnyomat a Béri Balogh Ádám Múzeum évkönyvéből* XIV. Szekszárd, 1988.
- ZALAI-GAÁL 2001 *Zalai-Gaál, I.*, Typologie und Chronologie des Lengyelzeitlichen geschliffenen Steingerätbestandes im südlichen Transdanubien anhand der Merkmalanalyse. In: *Sites and Stones. Lengyel culture in Western Hungary and beyond*. Ed.: Regénye, J. Veszprém, 2001, 81–85.

TYPOLOGICAL AND USE-WEAR ANALYSES ON NEOLITHIC POLISHED STONE ARTEFACT

(A re-evaluation of the tools from Tápé-Lebő, Alsóhalom)

The Neolithic period is relatively poorly known in respect of the utilisation of tools. In the Carpathian Basin, this period lasted from the VIIth millennium to the Vth millennium. The Neolithic people were already in possession of the high level of knowledge on the production and use of stone tools. They had considerable experiences on the qualities of different lithic materials, technologies were developed and tested on tool forms, working processes and efficiency. Tools were consciously planned and used and consequently, the environment was also successfully transformed.

At the beginning of the Neolithic period, polished stone tools appeared in the Carpathian Basin in well established form and function. They spread fast and wide throughout the region. Their general use was connected to the new way of life and subsistence system – permanent settlements, agriculture and animal domestication. Compared to former small-size chipped stone tools and wooden implements they represented an essentially higher technological level and higher efficiency. Due to their use, trees were felled, arable land was extended, large-scale construction work became feasible, vehicles of transport were made both on water and land, that is, a large number of inventions making the foundation of present society and civilisation.

Hungarian archaeological research treated polished stone tools in a seemingly one-sided manner. Their detailed typology was not elaborated and their designation was not reconstructed properly. The nomenclature applied for them did not reflect their actual function. There were, however, some ethnographically or traceologically oriented analyses made, but the actual position of the research of polished stone artefacts did not change essentially.

The present study summarises the results of the analyses made on the polished stone tools of a Late Neolithic settlement located at the southern part of the Alföld, Tápé-Lebő, Alsóhalom (Tisza culture). The tool kit comprised 38 pieces of polished stone artefacts in various stages of preservation. Only a few pieces of them have been published so far. Their re-evaluation is justified, on one hand, by their variety in form and kind, on the other hand, their typical features, occurring generally on other Neolithic settlements as well. Apart from this, they show clear traces of utilisation that help us in reconstructing the function.

Our analyses extended to the morphological (typological) description of the tools with special regard on the shaping parts (edges, butt) like the formation of the working edge, the dimensions of the tool, its raw material as well as the location and character of the traces of use. The description of the tools is complemented by analytical drawings showing the traces of utilisation.

63% of the polished stone artefacts from the Tisza culture settlement is composed of planoconvex tools (flat on the lower part and convex on the upper part). On the basis of the thickness of the edge, its width, degree of the arch of the edge and their size, eight versions can be distinguished (*Fig. 2.3; Fig. 3.1; Fig. 4.3; Fig. 5.1; Fig. 3.2; Fig. 7; Fig. 6.3; Fig. 1.2*). The edges can be minced or thickened (*Fig. 1.1; 4.3*), constraining and widening (*Figs. 2.2, 3*), moreover convex and straight (*Fig. 3.2; Fig. 7.3*).

The widening, straight and convex edge tools show four characteristic types of use-wear. One of them is blunting, the even thickening of the edge caused by motion perpendicular to the edge-planing, carving (*Fig. 2.2*). The other type of use-wear is a one-sided wear, caused by motion parallel to the edge in two directions (to and fro) (*Fig. 1.3*). The third type of wear is abrasion, the flaking off of chonchoidal pits, resulted by moves perpendicular to the edge, i. e., engraving (*Fig. 2.1*). The fourth type of wear is a comb-like abrasion („striae”), caused by graving, motion perpendicular to the edge (*Fig. 1.2*). Consequently, the plano-convex tools were not used as axes and wedges as claimed by several authors but tools for graving, engraving, cutting and planing, used in various functions for wood-working.

The narrow, constraining edge plano-convex tools are chisels, specialised tools used for one type of operation only.

Depending on the actual work and the qualities of the wood, three size categories could be distinguished (micro, macro and medium size range: *Figs. 5.3, 1, 2*).

The tools show traces of hafting (use of simple handles). Among these, surface abrasion denote the use of wood or antler (*Fig. 1.2*), partial gloss indicate a sheath of leather or textile (*Fig. 7.3*) while ring-like traces of wear indicate the application of fixing the handle with some kind of string (*Fig. 5.2*).

Hafted tools with pierced body are present in 34% and two versions. The working edge can be parallel to hafting; the traces of use on these variant denote cutting function (abrasion: *Fig. 4.1*). Its modern medium-size version, made of metal is cutting or carving axe. If the working edge is perpendicular to the hafting, we get hoe-like tools, gouges (*Fig. 4*). Its modern equivalent is the carpenter's hatchet. It is often reconstructed as a tool for loosening the soil, however this function was not corroborated by traces of use.

27% of tools are pestles for pigments, that is, tools with modified (secondary) function (*Fig. 3.1*; *Fig. 6.1*), made of broken axes or unused, symbolical shoe-last form chisels. Their surface is abraded, some of them contain traces of red ochre pigment. Their use can be explained by economical and practical reasons.

Special symbolic tools that could not be used in working function occurred in 34%-of all instances. Their characteristic feature is a thick, convex 'edge' (*Fig. 4.3*), the lack of use-wear, aesthetic (colourful, spectacular) or soft raw material, not suitable for actual work (clay marl, sandstone) as well as rare occurrence, mainly in the graves of more wealthy individuals. Symbolic tools had a special function, as 'primitive measure of value' (bride-money) that remained in some communities living on a Neolithic level till recent past.

The above observations prove that Neolithic polished stone artefacts had various functions as working on wood (engraving-cutting-planing, grooving, carving etc.) and were used, at the same time, for actual work, secondary functions and symbolic tasks as well.

As presented above, the largest group is composed of plano-convex tools in eight form variants and corresponding way of utilisation. Taking into consideration only their everyday function, they indicate at least three different wood-working techniques (engraving/grooving, planing, cutting) or operations requiring different degree of precision. Part of them can be considered multifunctional tools developed for several tasks while others were specialised tools destined for certain operations only (constraining edge tools, micro-chisels). Their versatile use proves high degree of knowledge on materials and technology (professional knowledge) as well as the wide-spread importance of wood-working.

The number of axes is lower than that of hand-hold wood working tools, but their way of use is equally variable as that of plano-convex tools. They were used

for cutting, carving, grooving that is working on wood, carpentry, constructions, i. e., large scale operations. In another function they symbolised rank within the community as ritual objects, symbolical, ornamental arms and finally as secondary tools.

Unfortunately the tool kit of Lebő denote only part of the total polished tool artefact set, mainly the collected wood-working tools left, discarded or utilised by their users. Large tools necessary for felling woods, clearing forests (e. g. adzes, wedges, chopping axes), hammers and various types of chisels and household stone utensils (grinders, polishers etc.) and various so far unknown function pieces are missing from this assemblage.

Taking into consideration all these, both the archaeological (typological and traceological) and the petrological study (identification of the raw material) should be continued because they give information not only on the Neolithic tool kit itself but also the related activities (constructions, carpentry, raw material procurement) as well.

Hargita Oravecz

Translated by: *Katalin T. Bíró*

KLEINKLEIN ODER UNGARN? ZUR FRAGE DES FUNDORTES EINER HALLSTATTZEITLICHEN BRONZETRENSE

Tibor KEMENCZEI

In seinem Band über die ungarischen früheisenzeitlichen Pferdegeschirrfunde publizierte Sándor Gallus eine angeblich in Ungarn gefundene Bronzetrense,¹ über deren Fundort in der Fachliteratur Zweifel auftauchten. Da es hier um einen besonderen Einzelfund handelt, lohnt es sich diejenigen Angaben in Betracht zu ziehen, welche die Zweifel entweder bestätigen oder beheben.

Die Trense besteht aus mehreren Teilen. An den Enden beider Gebissstangen des Mundstücks befinden sich je eine Innenöse und eine Außenöse. Die Innenösen sind ineinander gegriffen, in den Außenösen hängen je ein Zügelring und je ein Ringsplint. Ein Zügelring hält die Öse eines Röhrchens. Das andere Ende des Röhrchens ist offen, gerade. Beide Gebissstangen sind quengerippt. Die Außenseite des Röhrchens vom kreissegmentförmigen Querschnitt ist mit Querrillenreihen verziert, die Innenseite ist unverziert, beim letzten Drittel ist ein querliegender Stift zu sehen (*Abb. 1, 1*).

Zur Trensengarnitur gehören vier hornförmige Tüllenaufsätze (*Abb. 2, 1–4*). Beim letzten Drittel der Tüllenaufsätze wurde quer ein Stift eingeschlagen. Ihre Verzierungen bestehen unter dem Rand aus einem Motiv, welches von in zwei Reihen durchbrochenen Dreiecken gebildet wurde, sonst aus Querrillenreihen. Auf dem mittleren Teil der Außenseiten befindet sich je eine Öse, die je einen kleinen Ring hält. Jeder Ring hält die Öse von Röhrchen. Jedes Exemplar ist beschädigt. Einem der Aufsätze fehlt das durchbrochene Motiv der zweiten Reihe (*Abb. 2, 1*), einem anderen die eine Seite des oberen Teiles (*Abb. 2, 3*), während das dritte und das vierte Stück nur weniger mangelhafte Seiten haben (*Abb. 2, 2, 4*). Im Inneren des einen der Tüllenaufsätze befindet sich ein Geweihteil (*Abb. 2, 1*). Die Außenseite der Röhrchen mit Öse, vom kreissegmentförmigen Querschnitt ist mit waagerechten Querrillenreihen verziert, beim letzten Drittel ist ein Stift quer eingeschlagen.

Größe der einzelnen Trensenteile: Durchmesser des Mundstücks mit Zügelringen: 16 cm, Länge der zwei Gebissstangen ohne Zügelringe: 6.6 + 6.3 cm (*Abb. 1, 1*).

Durchmesser der hornförmigen Tüllenaufsätze: 6.8, 6.8, 6.4, 6 cm, ihre Länge mit Röhrchen: 7.2, 6.6, 6.9, 6.6 cm (*Abb. 2, 1–4*).

Länge des einzelnen Röhrchens mit Öse: 6.9 cm (*Abb. 1, 2*). Länge des Röhrchens, das vom Zügelring gehalten wird: 7.2 cm (*Abb. 1, 1*).

Nummer im Depositenbuch: 1931.4, Inventarnummer: 68. 22. 1–3.

Über die Trensenteile hatte Sándor Gallus die Meinung, dass diese zu zwei Trensen gehören. Der Grund für seine Behauptung war, dass in der Öse des einen Röhrchens ein solcher Ring hängt, der sich sonst in Außenösen des Mundstücks befindet. Dieses Röhrchen müsste also zu einem anderen Mundstück gehört haben. In der Wirklichkeit hatte aber das Röhrchen eine ganz andere Funktion, die wir im Folgenden erörtern.

¹ Gallus–Horváth 1939, 105. Taf. 50, 1.

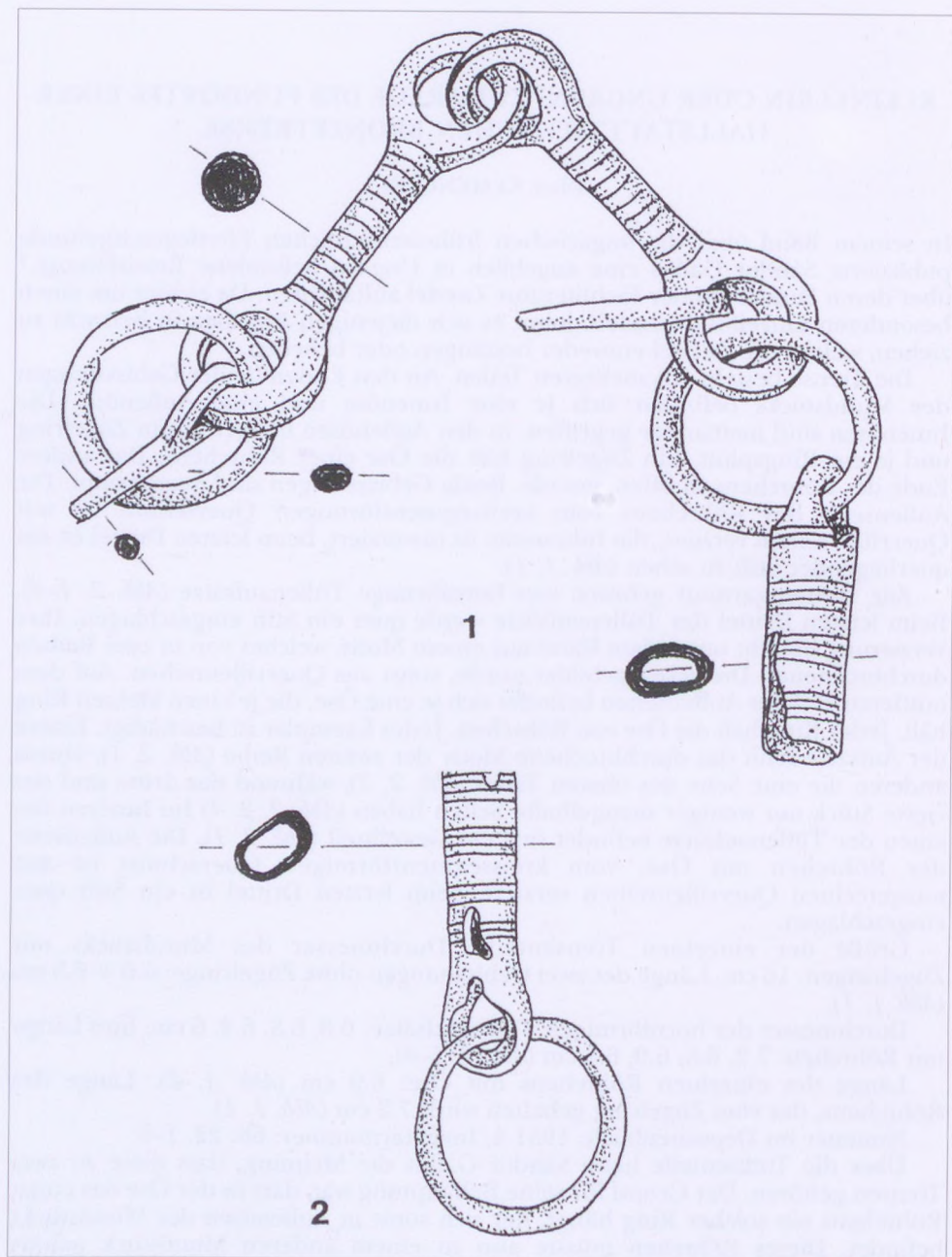

Abb. 1 1: Trensenmundstück; 2: Röhrchen mit Öse
 1. ábra 1: Zabla szájrész; 2: Füles csövecske

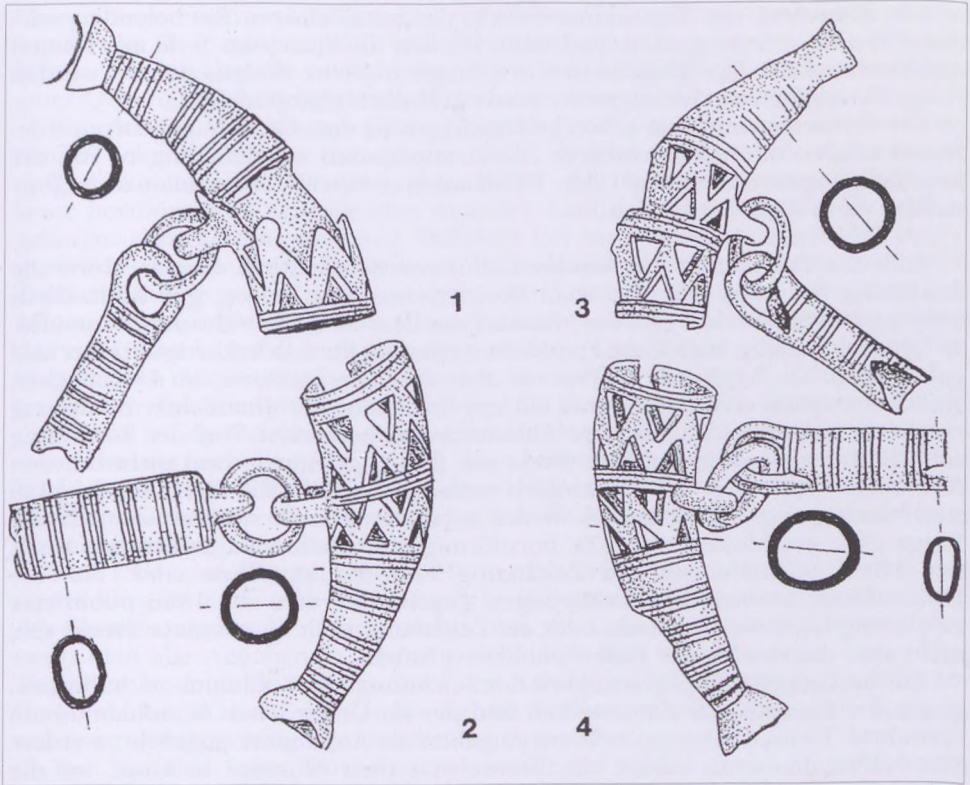

Abb. 2 Hornförmige Tüllenaufsätze
2. ábra Zabla oldaltagok végei

Die angeführten Gegenstände sind ohne Zweifel Bestandteile einer Trensenapparatur. In den Außenösen des Mundstücks hingen Zügelringe mit je einem Röhrchen mit Öse. Die Knebel wurden ursprünglich aus Geweih angefertigt, wie es uns der Geweihteil in dem einen hornförmigen Tüllenaufsatz beweist. Die Enden der Geweihknebel wurden mit den Tüllenaufsätzen überzogen, dann wurden sie zusammengenagelt. In der Knebelmitte ist ein Ringsplint, der mit der Außenöse des Mundstücks verbunden ist, eingeschlagen. Alle an den Tüllenenenden der Trense hängenden Röhrchen mit Öse haben je einen quer eingeschlagenen Stift. Diese Stifte hatten ursprünglich die Funktion, den ins Innere der Röhrchen eingezogenen Lederriemen zu befestigen. Das andere Ende von je zwei Riemen, die zu den einzelnen Knebeln gehören, war durch den Ring je eines Röhrchens gezogen. In die Röhrchen wurde je ein dritter Riemen genaelt. Diese Riemen waren Bestandteile des Kopfgestells. In die Röhrchen mit Öse, die an den Zügelringen des Trensenmundstücks hängen, wurde der Zügel genaelt.²

² Die Rekonstruktion der Trense hat István Vörös entworfen. Für seine wertvolle Hilfe und Ratschläge danke ich ihm auch auf diesem Wege.

In der kompletten Trensen garnitur fehlen ein Röhrchen, welches zum Kopfgestell gehörte, und ein zum Zügelring gehöriges Röhrchen mit Öse.

Die Röhrchen, das Trensenmundstück, die hornförmigen Knebelenden wurden Einzelweise ausgegossen, und dann wurden die einzelnen Teile mit Ringen zusammengefasst. Die Ringe hatten ursprünglich offene Enden, aber sie wurden zusammengelötet, die Lötungsnaht wurde gründlich glattgeschliffen.

Die Trensen garnitur war schon gebraucht, als sie dem Grab beigegeben wurde. Davon zeugen die recht sichtbaren Abwetzungsspuren auf den Ringen. Was die Beschädigungen und Mängel der Tüllenaufsätze betrifft, kann man nicht feststellen, wann diese entstanden.

Laut der Publikation von Sándor Gallus veröffentlichte E. Chantre 1886 die Zeichnung der oben beschriebenen Bronzetrense. Der letztere gab Klein-Glein (Steiermark) als Fundort und das Museum von Graz als Aufbewahrungsort an (*Abb. 3, 1*).³ Sándor Gallus hielt diese Fundortbestimmung für falsch, korrigierte sie, und gab Ungarn als Fundort an. Wenn wir aber die oben erörterte, im Ungarischen Nationalmuseum verwahrte Trense mit von E. Chantre veröffentlichter Zeichnung vergleichen, können wir wichtige Abweichungen bemerken. Auf der Zeichnung sind die hornförmigen Aufsätze direkt mit den Zügelringen, und nicht mit den Röhrchen verbunden. Es ist einfach unmöglich, dass die Trense seit 1886 auseinandergelegt, dann anders wieder zusammengestellt worden wäre, da die Ringe ganz geschlossen sind. Die hornförmigen Knebelenden haben die Öse in der Mitte, während auf der Zeichnung Endösen zu sehen sind. Für die Unterschiede können zwei Erklärungen gegeben werden: die 1886 publizierte Zeichnung ist entweder falsch, oder die Zeichnung stellt eine andere Trense dar, nicht aber das von Sándor Gallus publizierte Stück.

Für und gegen die Ungenauigkeit der Zeichnung von E. Chantre, d. h. für bzw. gegen die Identität der dargestellten und der im Ungarischen Nationalmuseum verwahrte Trensen können mehrere Angaben als Argumente angeführt werden. Das Nationalmuseum erhielt die Trense von dem Museum in Graz, wo die Zeichnung vor 1886 gefertigt worden war. Der Angabe des Depositenbuches der Archäologischen Abteilung nach wurde dieses Objekt als Fundstück ungarischer Herkunft im Jahre 1931 vom Landesmuseum Joanneum, Graz in Depot gegeben. Leider gingen die Akten vom Jahr 1931 – darunter auch der Depositenvertrag – im Archiv der Generaldirektion des Nationalmuseums während des Weltkrieges zunichte. Die Information über die ungarische Herkunft des erörterten Trensefundes stammt also nicht von Sándor Gallus, sondern vom Museum in Graz. Es besteht selbstverständlich auch die Möglichkeit, dass die Publikation von E. Chantre 1931 im Museum von Graz nicht bekannt war. Es gibt aber keine Erklärung dafür, warum das vor 1886 als Fundort der Trense angegebene Klein-Glein geändert und Ungarn als Herkunftsort bestimmt wurden.

Es gibt aber neben der vor 1886 gefertigten Zeichnung auch einen anderen Beweis dafür, dass in dem einen der Hügelgräber von Kleinklein im Sulmtal auch eine solche Bronzetrense gefunden wurde, und zwar ein Röhrchen mit einem Ring am Ende, welche auch unter den erörterten Fundstücken aufzufinden sind (*Abb. 3, 2*). Dieses Röhrchen kam 1861 aus dem Tumulus 1 des Hartnermichelkogels zum Vorschein, die Zeichnung davon wurde von C. Dobiat auf Grund der Handschrift von Fr. Pichler veröffentlicht.⁴ Über die Ausgrabung des Hügels berichtete W. Schmid die Folgenden: „Im Sommer 1861 wurde der Tumulus 1 von Michael

³ Chantre 1886, 88. Abb. 89.

⁴ Dobiat 1980, Taf. A 1, 11.

Pichler, dem damaligen Besitzer des Hartnermichelkogels eingeebnet. Die bei dieser Gelegenheit gemachten Funde sind zum größten Teile in Privatbesitz übergegangen und verschollen, nur ein kleiner Teil gelangte ins Joanneum und wurde von Fr. Pichler in Wort und Bild überliefert. Es befanden sich darunter Reste ... eines Kessels ... sowie ein zylindrisches Beschlagstück, bestehend aus einer Querrillenreihen verzierten Hülse und aus in der Öse hängenden Ring...⁵

Von den ins Museum von Graz gelangten Funden wurde in der Beschreibung von W. Schmid also nur das auf der von C. Dobiat veröffentlichten Zeichnung dargestellte Röhrchen erwähnt, man findet aber kein Trensenmundstück und keine hornförmigen Knebelenden darunter. Laut der Mitteilung von W. Schmid gelangte also die überwiegende Mehrheit der vom Hartnermichelkogel ausgegrabenen Objekte in Privatbesitz, d. h. es könnte in dem Fundmaterial auch Trensenfunde gegeben haben, es gibt aber keine diesbezügliche Angabe, bzw. keinen Beweis dafür. Trotzdem waren B. Teržan und C. Pare der Meinung, dass das von C. Dobiat publizierte Röhrchen zu derjenigen Trense gehört habe, die im Ungarischen Nationalmuseum verwahrt ist und auf der von E. Chantre veröffentlichten Zeichnung dargestellt wurde.⁶ C. Pare publizierte dementsprechend die Trense auf der Zeichnung von E. Chantre als ein Objekt aus dem Fundmaterial vom Hartnermichelkogel. Es gibt aber überhaupt keine Angaben in den Publikationen von V. Radimský, W. Schmid, oder C. Dobiat über das Fundmaterial aus Klein-Klein davon, wann, wie und woher das Museum von Graz eine oder zwei Trensengarnituren erworben hat.⁷

Das 1861 vom Tumulus 1 des Hartnermichels ausgegrabene Röhrchen mit einem Ring am Ende (Abb. 3, 2) entspricht vollkommen einem der fehlenden Teile der Trensengarnitur des Nationalmuseums. Es kann auch ein Zufall sein, aber wenn man alle Angaben in Betracht zieht, hält man es nicht dafür. Unter den Trensentteilen fehlt ein weiteres Stück, ein Röhrchen ebenfalls mit einem Ring am Ende, welches man auf der Zeichnung von E. Chantre sehen kann (Abb. 3, 1). Es wurde an den Zügelring des Mundstücks angeschlossen.

Der Tumulus 1 des Hartnermichels wurde auf Grund des darin gefundenen Antennenschwertes, sowie des Lappenbeils vom Typus Hallstatt in die zweite Hälfte des 8. Jhs. v.Chr., in die Periode der frühen Hallstattkultur datiert.⁸ Diese Datierung entspricht der Meinung von Sándor Gallus, der aber die erörterte Trense zur ungarischen Nachlassenschaft eines östlichen, vorskythischen Volkes zählte. Auf Grund seiner Meinung schrieb G. Kossack über diesen Fund die Folgenden: „Miniaturhörner als Zier am „thrako-kimmerischen“ Pferdegeschirr aus Ungarn und ein Trinkhornbeschlag von Steinkirchen mit Pferdegeschirr östlicher Herkunft vergesellschaftet war, dürfte die Trinkhornsitte im Mitteleuropa auf reiternomadische Einflüsse zurückführen sein.“⁹ P. Sauter hat auch eine falsche Zeichnung der Trense mit hornförmiger Anhängern mitgeteilt.¹⁰

Eine andere Rekonstruktion befindet sich im Aufsatz von S. Verger. Die Knebel konnten aber nicht U-förmige sein, denn mit dieser Form sich die Trense ihrer Funktion nicht erweisen kann.¹¹

⁵ Schmid 1933, 223.

⁶ Teržan 1995, 94. Anm. 93; Pare 1998, 349. Abb. 27, 12, Anm. 83.

⁷ Radimský 1883, 63 f; Schmid 1933, 219 ff; Dobiat 1980, 202 ff.

⁸ Müller-Karpe 1955, 25 ff; Mayer 1977, 171, 176.

⁹ Kossack 1954, 57. Taf. 14, 1.

¹⁰ Sauter 2000, 32. Abb. 8.

¹¹ Verger 1996, 659. Fig. 7, 1. Für den Literaturhinweis danke ich M. Egg, Mainz

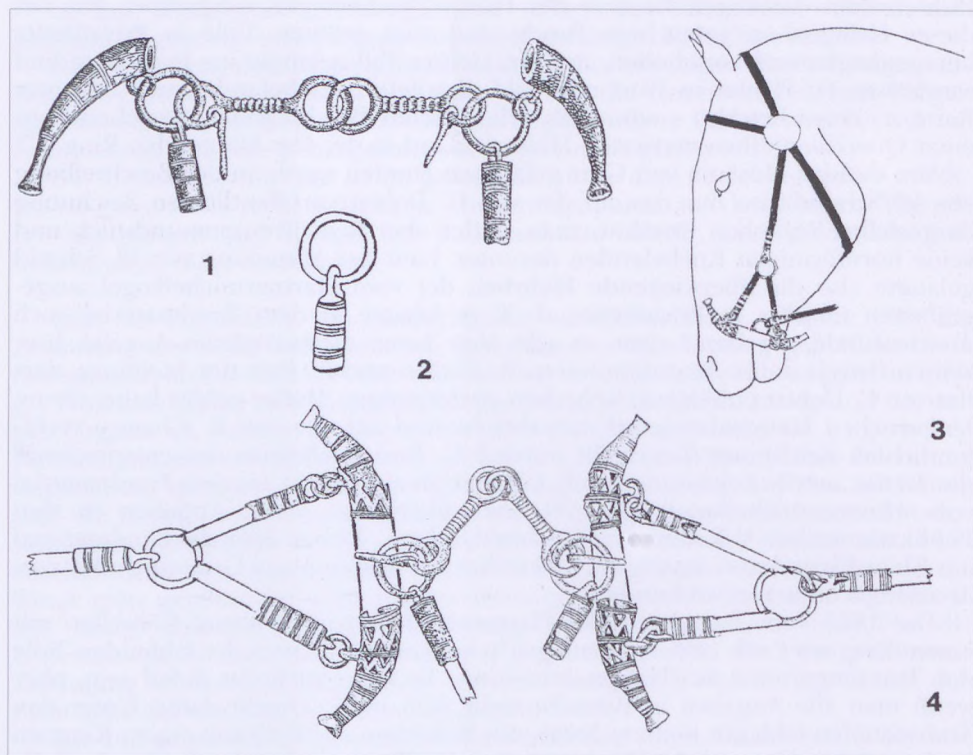

Abb. 3. 1. – 3. *ábra*, 1: Die von É. Chantre publizierte Trense. – E. Chanré által közölt zabla. – 2: Röhrchen mit Öse aus dem Hartnarmichelkogel 1861 (nach C. Dobiat). – Füles csövecské, Hartnarmichelkogel, 1861. (C. Dobiat után). – 3: Lage der Trense im Pferdemaul. – A zabla helyzete a ló szájában. – 4: Rekonstruktion der Trense (Entwurf von I. Vörös). – A zabla rekonstrukciója (Vörös I. terve).

Im 8. Jh. v. Chr., im Karpatenbecken befand sich der Mittelpunkt der Herstellung des bronzenen Pferdegeschirrs vom östlichen Typus auf der ungarischen Tiefebene. Aber im vorskythischen Denkmaterial, welches von dort stammte, befinden sich keine hornförmigen Pferdegeschirrzierrate. Ein solcher Gegenstand aus Bronze dieser Form und diesen Alters ist nur nördlich vom Kaukasus zum Vorschein gekommen. Auch dieses Fundstück hat eine Durchbruchsverzierung, und in der Mitte eine Öse mit Ring.¹² Diese Tatsache bildet aber keinen genügenden Grund dafür, diesem Gegenstandstyp einen reiternomadischen Ursprung zuzuschreiben.

Hornförmige Knebelaufsätze befinden sich noch im Gebiet der südostalpinen Hallstattkultur, in Slowenien, unter den Funden des Hügelgrabes 125 von Stična. Jedes der vier Stücke ist Ähnlicherweise mit waagerechten Querrillenreihen verziert, wie die oben erörterten Fundstücke, aber in der Mitte haben diese Stücke keinen Ring, und am Ende keine Durchbruchsverzierung. Deshalb wurden diese hornförmigen Aufsätze als Enden von Holztrensen bestimmt. Aus dem Grabhügel sind u. a. auch bronzene Trensensmundstücke und kreuzförmige Riemenverteiler

¹² Krupnov 1960, 493. Taf. 75, 6.

zum Vorschein gekommen. All diese Bestandteile vom Pferdegeschirr haben der Meinung von S. Gabrovec nach einen thrako-kimmerischen Ursprung, und wurden von ihm auf die letzten Jahrzehnte des 7. Jhs. v. Chr. datiert.¹³ Mit waagerechten Querrillenreihen verzierte, bogenförmige Knebel von Bronzetrensen sind in Slowenien noch in Novo Mesto, im Fundmaterial des ersten Grabes vom Hügel Malenšek zu finden. Diese können auf das 6. Jh. v. Chr. datiert werden.¹⁴

Bezüglich der Röhrchen vertrat B. Teržan die Meinung, dass sie Tüllenbeschläge waren, und als solche zum Pferdegeschirr gehörten.¹⁵ Als Analogie dafür führte er die Blechbeschläge mit Ringenden aus dem Grab 592 des hallstattzeitlichen Gräberfeldes von Most na Soči (S. Lucia) an. Bei diesen sieht aber nur die waagerechte Querrillenreihenverzierung den Röhrchen ähnlich. Diese angeführten Funde aus Slowenien wurden aus zusammengefaltetem und mit Nagel zusammengefasstem Blech angefertigt, während die Röhrchen gegossen wurden und einen kreissegmentförmigen Querschnitt haben.¹⁶ Sie hatten offensichtlich eine andere Funktion, als die erwähnten Gegenstände.

Das Trensenmundstück kann nicht zum Pferdegeschirr östlichen Typs gezählt werden. Es gibt zwar auch unter den Trensenmundstücken vom so genannten thrako-kimmerischen Typus solche Stücke, die senkrecht quengerippt sind, aber diese haben keinen Zügelring und keinen Ringsplint an den Enden.

Zusammenfassend können wir von der erörterten Trensengarnitur feststellen, dass die hornförmigen Bronzegegenstände die Enden von Geweihknebeln waren, in die Röhrchen mit Öse wurden die Zügel, die Riemen des Kopfgestells genagelt (Abb. 3, 3–4). Man kann mit Sicherheit behaupten, dass diese Trensengarnitur 1861 aus dem Tumulus 1 des Hartnermichels vom Hügelgräberfeld in Kleinklein ausgegraben wurde. Davon zeugt die Tatsache, wonach gerade diejenigen zwei Teile unter den Gegenständen fehlen, die in den ehemaligen Veröffentlichungen als „Fund von Kleinklein“ dargestellt wurden. Diese Trensengarnitur ist ein solches einmaliges Meisterwerk, von dem wahrscheinlich keine weiteren Exemplare angefertigt wurden. Man kann annehmen, dass das Museum von Graz 1931 diesem Stück falsche Fundortangabe angegeben hat. Es kann also als Tatsache aufgefasst werden, dass die heute im Ungarischen Nationalmuseum verwahrte Trensengarnitur das Meisterstück einer Werkstatt für Bronzekunst der Sulmtalgruppe der südostalpinen Hallstattkultur ist.

¹³ Gabrovec 1994, 227. Abb. 3, 3.

¹⁴ Gabrovec–Teržan 1977, 81. Taf. 1, 1–2.

¹⁵ Teržan 1995, 94. Anm. 93.

¹⁶ Teržan–Schiavo–Trampuž–Orel 1985, Taf. 51, 2–6.

BIBLIOGRAPHIE

- CHANTRE 1886 *Chantre, E.*, Recherches antropologiques dans le Caucase II. Paris-Lyon, 1886.
- DOBIAT 1980 *Dobiat, C.*, Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik. Schild von Steier, Beiheft 1. Graz, 1980.
- GABROVEC 1994 *Gabrovec, S.*, Zur Geschichte der Hallstattforschung in Slowenien. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte. 16 (1994) 226–234.
- GABROVEC–TERŽAN 1977 *Gabrovec, S.–Teržan, B.*, Beiträge zu den vorgeschichtlichen Beziehungen zwischen dem Südostalpengebiet, dem nordwestlichen Balkan und dem südlichen Pannonien im 5. Jahrhundert. In: Ancient Europe and the Mediterranean. Studies in honour of Hugh Hencken. 77–87. Warminster, 1977.
- GALLUS–HORVÁTH 1939 *Gallus, S.–Horváth, T.*, Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Budapest, 1939.
- KOSSACK 1953 *Kossack, G.*, Pferdegeschirr aus Gräbern der älteren Hallstattzeit Bayerns, Jb.RGZM 1 (1953) 111–178.
- KOSSACK 1954 *Kossack, G.*, Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. Berlin, 1954.
- KRUPNOV 1960 *Krupnov, E.I.*, Drevnjaja istorija Severnogo Kavkaza. Moskwa, 1960.
- MAYER 1977 *Mayer, E.F.*, Die Äxte und Beile in Österreich. PBF IX/9. München, 1977.
- MÜLLER-KARPE 1955 *Müller-Karpe, H.*, Das Schwertgrab von Klein-Klein. Schild von Steier 5 (1955) 25–29.
- PARE 1998 *Pare, C.*, Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa. Teil I: Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.–8. Jahrhundert v. Chr.). Jb.RGZM 45 (1998) 293–433.
- RADIMSKÝ 1883 *Radimský, V.*, Urgeschichtliche Forschungen in der Umgebung von Wies in Mittel-Steiermark. I. Die prähistorischen Denkmale der Umgebung von Wies. MAGW 13 (1883) 41–66.
- SAUTER 2000 *Sauter, H.*, Studien zum Kimmerierproblem. Bonn, 2000.
- SCHMID 1933 *Schmid, W.*, Die Fürstengräber von Klein-Glein in Steiermark. PZ 24 (1933) 219–282.
- TERŽAN 1995 *Teržan, B.*, Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa. In: Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa (Hrsg. B. Hänsel) 81–159. München–Berlin, 1995.
- TERŽAN–SCHIAVO–TRAMPUŽ 1984–85 *Teržan, B.–Schiaivo, F.–Trampuž-Orel, N.*, Most na Soči (S. Lucia) II. Cat. et monogr. 23. Ljubljana, 1984–1985.
- VERGER 1996 *Verger, S.*, Une tombe à char oubliée dans l'ancienne Collection Poinchy de Richebourg. Mélanges de l'Ecole Française de Rome, Antiquité 108 (1996) 641–691.

KLEINKLEIN ODER UNGARN? MEGJEGYZÉSEK EGY HALLSTATTKORI BRONZZABLA LELŐHELYÉNEK A KÉRDÉSÉHEZ

A prészkíta lószerszám leleteket tárgyaló munkájában Gallus Sándor közölt egy bronzzablát (1–2. ábra),^{1–2} amelynek rajza először E. Chantre könyvében Kleinklein (Steiermark) lelőhellyel jelent meg 1886-ban (3. ábra 1).³ Ezt az adatot Gallus Sándor tévesnek minősítette, mivel a grazi Landesmuseum Joanneum 1931-ben Magyarországról származó leletként adta letétbe ezt a zablát a Magyar Nemzeti Múzeumnak. Azóta néhány olyan új adatot adtak közre a szakirodalomban, amelyek alapján a lelőhely kérdését ismét meg lehet vizsgálni.

C. Dobiát egy olyan, a Kleinklein Hartnermichel 1. számú tumulusból 1861-ben előkerült karikás végű bronzcsövecske rajzát publikálta (3. ábra 2),^{4–5} mint amilyen a Nemzeti Múzeumban lévő zablakészletnek is a része. Erre alapozva B. Teržan és C. Pare úgy vélte, hogy a Gallus Sándor és E. Chantre könyveiben ugyanannak zabláznak az ábrái szerepelnek, amelyet a Hartnermichel 1. halomsírből ástak ki.⁶ Ezután is azonban kérdés maradt, hogy mikor, s milyen lelőhely megnevezéssel szerezte meg a grazi múzeum a zablát, mivel erre vonatkozó adat egyetlen egy, a Kleinklein-i halomsírmező leleteit ismertető munkában⁷ sem található. Tény azonban, hogy a Hartnermichel 1. tumulusból származó csövecske (3. ábra 1), pontosan megfelel a Nemzeti Múzeumnak átadott zablakészlet egyik hiányzó részének. A zablakészlet másik hiányzó darabja, egy szintén karikás végű csövecske E. Chantre rajzán (3. ábra 2) látható. Ez a zabla szájrész gyeplőkarikájához kapcsolódott.

A Hartnermichel 1. tumulusnak a korát a benne talált antennás markolatú kard és a Hallstatt típusú szárnyas véső alapján a Kr.e. 8. század második felére, a késői urnamezős – korai hallstatti kultúra korára adták meg.⁸ A zablakészlet kürt alakú részeiről G. Kossack,⁹ és H. Sauter¹⁰ azt feltételezte, hogy azok a keleti lovas nomád stílust tükröző lószerszám díszek. Egy másik rekonstrukciót közölt S. Verger. Az U alakú oldaltag forma miatt azonban az ábrázolt zabla nem felelhetett meg funkciójának.¹¹

Kürt formájú, prészkíta korú bronztárgy, a sztyeppevidéken a Kaukázustól északra csak egy került elő, az is azonban csüngő volt.¹² Zabla oldaltagok kürt alakú végei Szlovéniában a Stična 125. halomsír leletei között találhatóak. Ezek a Kr.e. 7. századból származnak.¹³ Hasonlóan ív alakú bronzzabla oldaltagok Szlovéniában még a Novo Mesto, Malenšek halomsírből kerültek a napvilágra. Azokat a Kr.e. 6. századra keltezték.¹⁴

A tárgyalt zablakészlet karikás végű csövecske alakú részeiről B. Teržan úgy vélekedett, hogy azok lószerszámzathoz tartozó veretek voltak.¹⁵ A párhuzamként említett Most na Soči (S. Lucia) leletek azonban lapos lemezveretek,¹⁶ s nem olyan öntött csövecskék, mint amilyenek a Nemzeti Múzeumban őrzött zablához tartoznak.

A tárgyalt zablakészlet egyes részei, így a gyeplőkarika és a füles szeg a hallstatti kultúra műhelyeiben készített zablák jellegzetes tartozékai, és nem fordulnak elő a keleti eredetű prészkíta bronzzablákon.

A zabla rekonstrukcióját Vörös István készített el. Eszerint a kürt alakú bronztárgyak agancszabla oldaltagok végei voltak, a bronz szájrészt füles szegek erősítették az oldaltagokhoz. A füles csövecskékbe a gyeplőszíjak, hámszíjak voltak erősítve, szegelve. Mivel a zablakészletnek hiányzó darabjai a Hartnermichel első halomsírből előkerült, s között leletek között vannak, bizonyosnak tekinthető,

hogy a most a Nemzeti Múzeumban őrzött többi zablarész is ebből, a Kleinkleinnél kiásott halomból származik. Adatok híján nem tisztázható, hogy a grazi múzeumban miért minősítették magyarországi eredetűnek a zablakészletet. Ez kétségtelenül a Délkelet-alpi hallstatti kultúra egyik bronzműves műhelyének egyedi alkotása, s nyilvánvaló, hogy a grazi múzeum téves lelőhellyel adta át azt a Nemzeti Múzeumnak.

Kemenczei Tibor

LITTERAE AUREAE AUS DAZIEN IN DER SAMMLUNG DES
UNGARISCHEN NATIONALMUSEUMS*

Der Fund 1908 von Bucova

Zsolt MRÁV

Ioan Piso sexagenario

Im Jahr 1908 brachte Ede Mahler mehrere römerzeitliche Funde aus Siebenbürgen ins Ungarische Nationalmuseum, die in demselben Jahr beim Bau der im Bisztrica-Tal verlaufenden Eisenbahnlinie Karánsebes-Hátszeg in Bukova (Bucova, jud. Caraș-Severin, Rumänien), am sog. Eisernen Tor (Porțile de Fier),¹ zum Vorschein gekommen waren. Der Fundkomplex enthielt neben einer beschädigten keltischen Eisenlanze, einem römischen Steindenkmal mit Inschrift (Kat.Nr. 3)² und zwei zu großen Bronzeskulpturen gehörenden Fragmenten (Kat.Nr. 4–5) auch zwei große, gegossene und vergoldete Bronz Buchstaben³ (Kat.Nr. 1–2). Diese letzteren sind zu beschreiben wie folgt:

1. A aus Bronze, vergoldet (*Abb. 1–4*) (Inv.Nr.: MNM RR 43.1908.4, Maße: H: 25 cm, B: 23,9 cm, D: [mit der Verdübelung] 4,2 cm). Des große A wurde mittels Wachsausschmelzverfahren, zusammen mit den zur Befestigung dienenden Dübeln, aus Bronze gegossen. Die schrägen Balken des Buchstabens haben eine unterschiedliche Breite: der linke Balken ist 1,8 cm, der rechte, leicht verbogene Balken 2,6 cm breit. Die Füße beider Balken sind verbreitert, die Sohlen leicht gewölbt. Die horizontale Linie des A ist 1,4 cm breit. Da die Tiefe des Buchstabenkörpers ohne die Dübel 1,5 cm beträgt, muss die Buchstabenbettung an dem Steindenkmal ebenso tief gewesen sein. Auf einer großen Fläche der Frontseite des Buchstabens blieb die Vergoldung erhalten, von der man an den Buchstaben Seiten nicht einmal Spuren zu entdecken sind.

Die Rückseite des A ist weniger sorgfältig bearbeitet. Weder die Gussränder wurden entfernt, noch die Oberfläche geglättet. Der Buchstabe sowie die drei zur Anbringung dienenden Dübel sind aus einem Guss. Zwei der Dübel platzierte man annähernd im unteren Fünftel der beiden Balken, parallel zur Schrägrichtung. Die Maße der Dübel sind unterschiedlich. Am rechten, breiteren Buchstabenstrich ist auch der Dübel breiter und größer als am linken, schmalen Balken. Zudem befinden sich die unteren Dübel nicht auf gleicher Höhe, das Befestigen der Balken und das Bohren der Dübellöcher erfolgte also nicht symmetrisch. Auch der dritte Dübel wurde nicht genau in der Spitze des A-Buchstabens, sondern im breiteren Balken und, ähnlich wie im Fall der unteren Dübel, schräg stehend bzw. parallel zur Balkenrichtung platziert. Von oben gesehen sind die Dübel rechteckig (ihre Maße: der Obere: 1,8 x 3,1 cm, am breiteren Balken: 2,2 x 3,5 cm, am schmalen Balken: 1,5 x 2,8 cm), von der Seite haben sie die Form eines liegen-

* Die Photos sind Arbeiten von András Dabasi, die im Text vorkommenden Zeichnungen stammen von der Hand des Verfassers. Das Manuskript habe ich im September 2003 abgeschlossen.

¹ Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1908 évi állapotáról [Bericht über den Zustand des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1908]. Budapest, 1909, 42. *Finály* 1909, 299.

² Inv.Nr.: MNM RR 43.1908.1; IDR III/2 586 (mit irrtümlicher Lesung).

³ IDR III/2 587, Fig. 425.

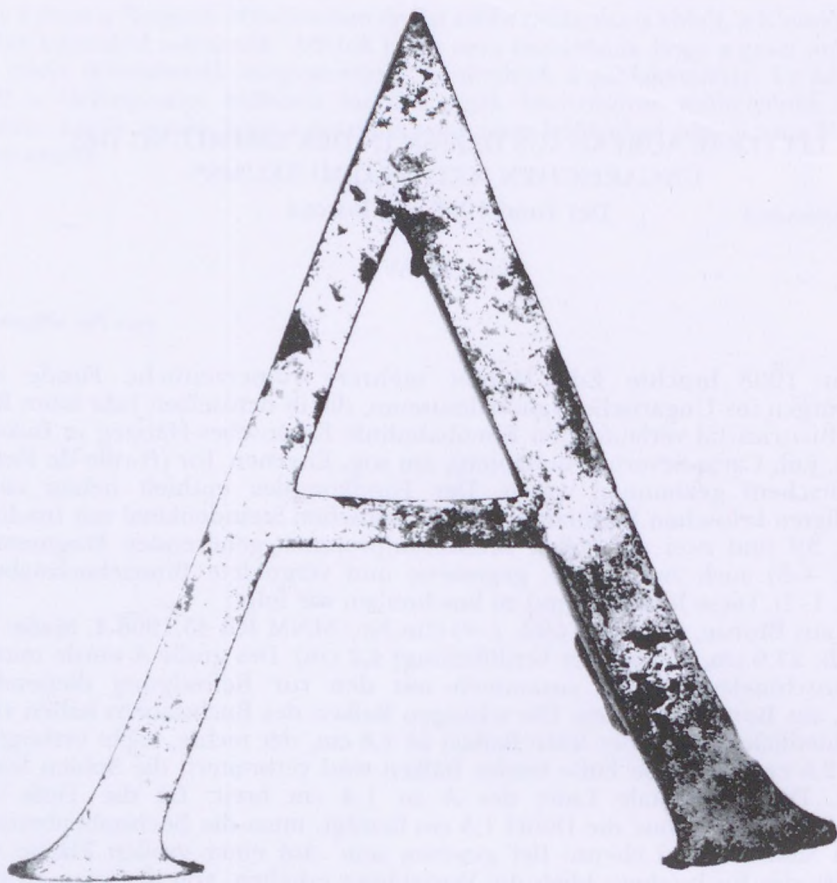

Abb. 1 Der in Bucova zum Vorschein gelangte A aus Bronze, Foto
1. ábra A Bukován előkerült A betű fotója

den T (Abb. 4). Den beim Guss entstandenen Grat an ihrem Rumpf hat man nicht entfernt. Die Länge der Dübel setzt mindestens 2,7 cm tiefe Dübellöcher voraus.

2. E aus Bronze, vergoldet (Inv.Nr.: MNM RR 43.1908.5, Maße: H: 28,8 cm, B: 12,2 cm, D: 2,8 cm) (Abb. 5–7). Der Buchstabe zerbrach im oberen Viertel, doch bei der Restaurierung konnten die Fragmente zusammengefügt werden. Der E-Buchstabe wurde mittels Wachsausschmelzverfahren, zusammen mit den zur Anbringung dienenden Dübeln, in Bronze gegossen. Senkrechter Balken 3 cm, die waagerechten Balken von oben nach unten: 2,6 cm, 3 cm, Buchstabensohle: 2,8 cm breit. Nach dem Gießen hat man die Oberfläche mit einem groben Stein poliert, die dichten, parallel verlaufenden Schleifspuren sind auf der ganzen Vorderfront des Buchstabens erkennbar. (Möglicherweise entstanden diese Spuren, als man nach dem Einfügen des Buchstabens seine Oberfläche durch Abschleifen auf gleiches Niveau mit der Oberfläche des Steindenkmals brachte. Vielleicht deshalb sind die auf das Schleifen hindeutenden Spuren an seinen Rändern deutlicher auszumachen.) Die Originalvergoldung der Oberfläche ist stark abgewetzt und nur noch in kleineren bzw. größeren fleckengroßen Resten vorhanden.

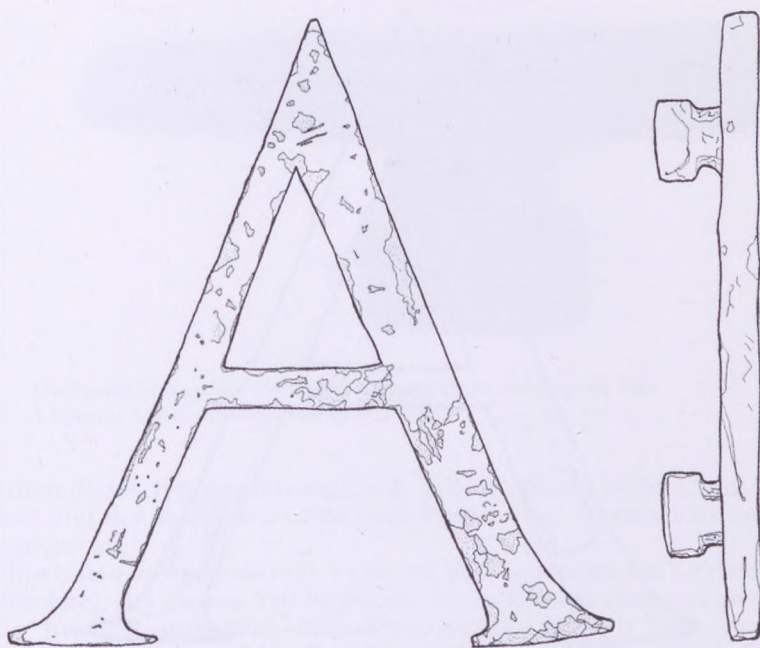

Abb. 2 Vorder- und Seitenansicht des A, Zeichnung
2. ábra Az A betű homlokzati és oldalnézeti rajza

Auf der Rückseite war der E-Buchstabe durch zwei Dübel befestigt. Die Dübel befinden sich am Senkrechtbalken, der eine an dessen oberem, der andere am unteren Ende, und zwar in senkrechter Stellung. Von oben gesehen sind sie rechteckig (unten: 1 x 3,9 cm, oben: 1 x 3,5 cm), aus der Seitenansicht haben sie die Form eines liegenden T-Buchstaben. Allerdings wurde der beim Gießen entstandene Grat am unteren Ende des oberen Dübels nicht entfernt, so dass dieser mehr einem liegenden L-Buchstaben gleicht. Die Dübel reichten 1,9 cm tief in die Dübellöcher hinein.

Leider kann man an keiner der Buchstabenverankerungen die in den frühesten Beschreibungen erwähnten Bleireste entdecken, welche seither gewiss abgefallen und verloren gegangen sind.

Die beiden Buchstaben gehörten nicht zu zwei mit Lettern unterschiedlicher Höhe geschriebenen Zeilen einer einzigen Inschrift, sondern zu zwei verschiedenen Inschriften. Denn nicht nur die Höhe der Buchstaben (A-Buchstabe: 25 cm, E-Buchstabe: 28,8 cm), sondern auch die Dicke der Buchstabenkörper (A-Buchstabe: 1,5 cm, E-Buchstabe: 0,7 cm) und die Länge der Dübel (A-Buchstabe: 2,7 cm, E-Buchstabe: 1,9 cm) weichen voneinander ab. Ersteres deutet auf die unterschiedliche Tiefe der Buchstabenbetten, letzteres auf die der Dübellöcher hin; ein so beträchtlicher Unterschied ist jedoch bei Buchstaben, die zu ein und derselben Inschrift gehören, undenkbar.

Den mit lateinischer Epigraphik befassten Forschern sind vergoldete Bronz Buchstaben ähnlicher Form, Abmessung, Herstellungs- und

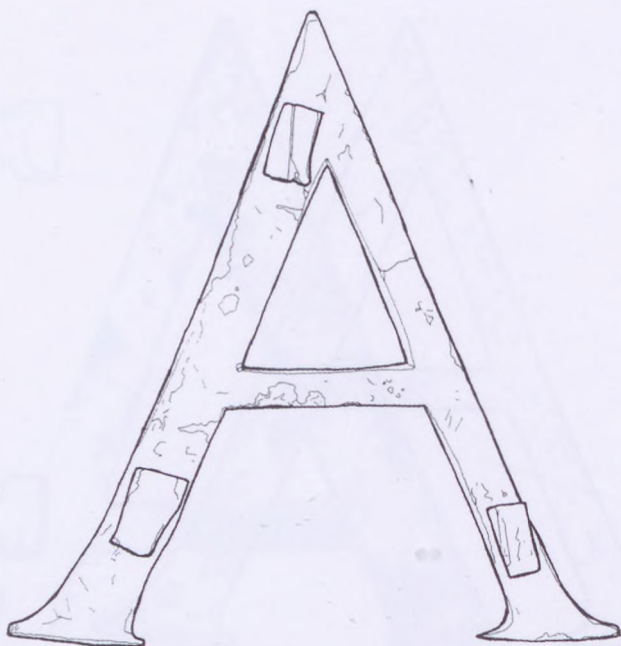

Abb. 3 Rückseite des A-Buchstabens mit den Dübelstellen, Zeichnung
 3. ábra Az A betű hátoldalának rajza a csatlakozások helyével

Befestigungstechnik wie die in Bucova gefundenen Buchstaben wohlbekannt.⁴ Mit solchen vergoldeten Bronze Buchstaben (*litterae aureae*) pflegte man während der Kaiserzeit einen Teil der repräsentativen offiziellen Inschriften zu schreiben, die sich – je nach Gestaltung und Anbringungsweise der Buchstaben – zwei Haupttypen zuordnen lassen:

I. Inschriften mit aus dünnem Bronzeblech ausgeschnittenen, ohne Einbettung befestigten Buchstaben (sog. *scrittura a caratteri applicati*). Die Buchstaben wurden aus einigen Millimeter dickem Bronzeblech ausgeschnitten und an der Befestigungsstelle durchbohrt oder durchlöchert. Durch diese Löcher führte man die Dübel (Niete oder lange, schmale, an den Enden umgehämmerte Bronzeblechstifte), die man vor dem Einführen mit Bleiblech umhüllte. Bei solchen aus ohne Einbettung, nur außen befestigten Buchstaben bestehenden Inschriften blieb nach dem Entfernen der wertvollen Metallbuchstaben von der Originalinschrift keine andere Spur als die zur Befestigung der Bronzebuchstaben dienenden Dübellöcher.⁵ Die Buchstaben aus Bronzeblech sind leicht, so dass zu ihrer Anbringung wenige Dübel ausreichen. Die Technik ist also einfacher und billiger, zur sicheren Befestigung der Lettern allerdings weniger geeignet.

⁴ Der Gebrauch von Metallbuchstaben war im Mittelalter, hauptsächlich aber im Zeitalter der Renaissance, auch in Ungarn bekannt und populär: *Lövei* 2001, 39–55. Die Buchstaben aus Bucova hingegen sind auf Grund ihrer Form und Anbringungstechnik, ihres Fundortes und der in ihrer Begleitung zum Vorschein gelangten römerzeitlichen Funde gewiss Bestandteile einer römerzeitlichen Inschrift gewesen.

⁵ Zur Befestigungstechnik der Bronzelettern s. *Amy* 1970, 675–678; *Amy* 1979, 177; *Di Stefano Manzella* 1987, 141–142; *Alföldy* 1995, 205–208; *Alföldy* 1997, 4–8.

Abb. 4 Seitenansicht eines der Dübel des A-Buchstabens von Bucova, Foto
4. ábra A bukovai A betű egyik csapolásának a fotója

Inschriften dieses Typs brachte man z. B. am Colosseum in Rom,⁶ am Tempel des Augustus und der Roma in Vienne,⁷ am Theater von Mérida oder am Aquädukt von Segovia⁸ an.

II. Inschriften aus gegossenen, in einem Bett liegenden Buchstaben (sog. *scritura alveolate*). Bei diesem Typ liegen die Buchstaben in einem in die Oberfläche des die Inschrift tragenden Steindenkmals gemeißelten Bett, wo sie durch Verdübelung befestigt sind. Die Bronzebuchstaben entstanden mittels Formguss im Wachs ausschmelzverfahren, so dass sie weitaus dicker und schwerer sind als die aus Bronzeblech ausgeschnittenen Lettern. Deshalb mussten die mit den Buchstaben aus einem Guss hergestellten trapez- oder liegend T-förmigen Dübel massiver sein und tiefer reichen. Ebenfalls wegen ihres großen Eigengewichts benötigte man zur Befestigung der Buchstaben mehr in Blei gebettete Dübel. Allerdings trug diese kompliziertere, größeres Fachwissen erfordernde und daher wesentlich kostspieligere Technik die Buchstaben sicherer. (Mit gegossenen, in einem Buchstabenbett verankerten Bronzelettern waren beispielsweise die Inschriften des Prätors L. Naevius Secundus im Steinpflaster des *forum Romanum*,⁹ des Mars Ultor sowie des Castor und Pollux¹⁰ in Rom, am Tempel der Roma und des Augustus in Augusta Raurica¹¹ oder die in die Pflasterung des Forums der Städte von z. B. Asisium,¹² Feretrium,¹³ Hippo Regius¹⁴ und Segobriga¹⁵ eingelassenen Bauinschriften geschrieben.)

Die Merkmale beider in Bucova gefundenen Bronzebuchstaben entsprechen den der zur letzteren Inschriftgruppe gehörenden vergoldeten Bronze Buchstaben genau, sie haben also gewiss zu einer mit in Buchstabenbetten verankerten römerzeitlichen *litterae aureae* geschriebenen Inschrift gehört.

Sporadisch können Inschriften mit Metallbuchstaben auch schon im Zeitalter

⁶ Alföldy 1995, 210, 212–213, Abb. 3–6.

⁷ AE 1925, 75.

⁸ Alföldy 1997, 3–51.

⁹ CIL VI 37068 = AE 1968, 24.

¹⁰ Alföldy 1992, 53, 200 Tav. XXVI.

¹¹ Speidel 1993, 179–185, Taf. IV. a.

¹² *Formi* 1987, 35, Nr. 31.

¹³ CIL 12 1527 cf. P. 1002 = CIL X 5847 = ILLRP 587; vgl. Di Stefano Manzella 1987, 139, Anm. 326, Fig. 26.

¹⁴ AE 1949, 76; vgl. AE 1955, 147.

¹⁵ Alföldy 2001, 117–121.

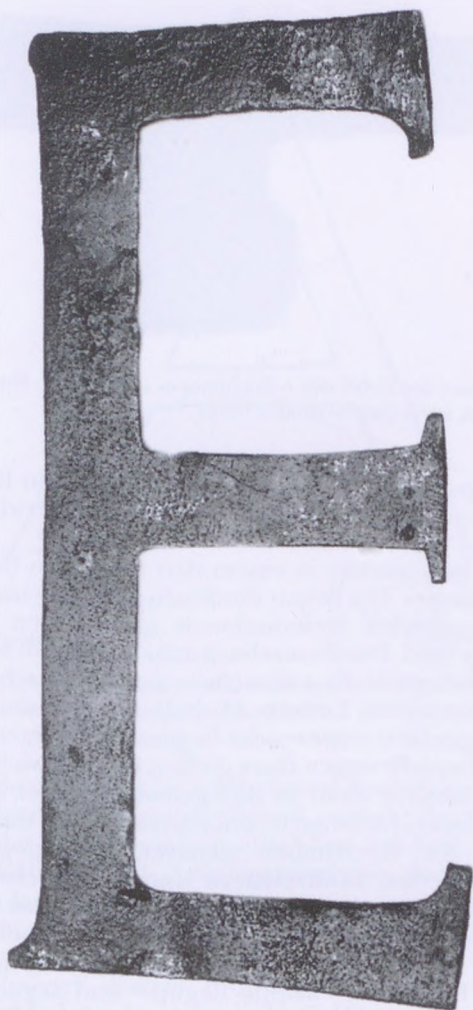

Abb. 5 Der in Bucova zum Vorschein gelangte E aus Bronze, Foto
 5. ábra A Bukován előkerült E betű fotója

der Republik vorkommen,¹⁶ allgemeine Verbreitung finden sie aber erst während Augustus' Regierungszeit.¹⁷ Insbesondere nach dem Jahr 17 v.Chr., seit dem Beginn des augusteischen neuen *aurea aetas*, als eines seiner Symbole,¹⁸ hat sich die Anwendung der Technik in Italien und einigen Provinzen (Hispania, Gallia, Africa) rasch verbreitet. In Rom entstanden die Bauinschriften der bedeutenderen öffentlichen Gebäude (z.B. Pflasterung des *forum Romanum*, Colosseum, Triumphbogen des Titus und Septimius Severus) und Tempel (z.B. der Tempel des Mars Ultor, Castor und Pollux, Pantheon, Saturnus) mit dieser Technik. Die Mehrzahl

¹⁶ Zusammenfassend über das spätrepublikanische Vorkommen der Inschriften mit Metallbuchstaben (z.B. in der Pflasterung der Forumsanlagen von Asisium und Feretrium) s. *Alföldy* 1990, 69–70.

¹⁷ *Alföldy* 1990, 70–71.

¹⁸ *Gros* 1976, 41f., mit Anm. 184; *Alföldy* 1990, 72–73; *Alföldy* 1992, 72; *Alföldy* 1997, 6.

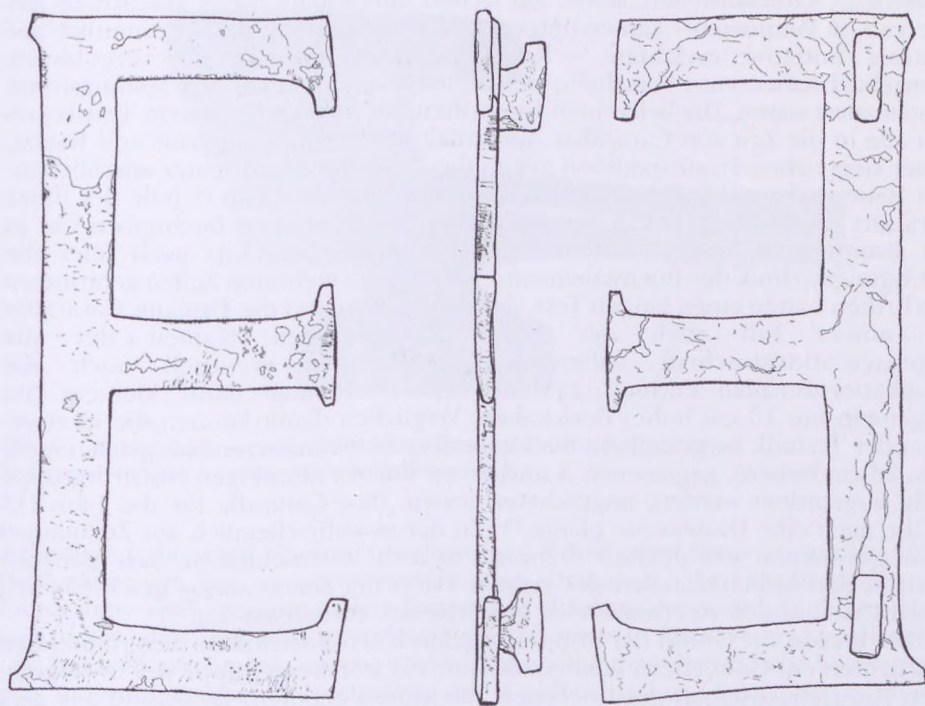

Abb. 6 Vorder- und Seitenansicht bzw. Rückseite mit den Dübelstellen des E-Buchstabens, Zeichnung 6. ábra Az E betű homlokzati, oldalnézeti és hátoldali rajza

der Inschriften mit *litterae aureae* stammt aus dem 1. Jh. n.Chr., und in den meisten Provinzen ist die Mode ihrer Anwendung über die trajanisch-hadrianischen Zeiten hinaus nicht nachweisbar. Alle in diesen Zeitraum zu datierenden bekannten Denkmäler sind in ziviler Umgebung, hauptsächlich in großen Städten, geschaffene Repräsentationsinschriften, mit denen man vor allem Tempel und andere öffentliche Gebäude schmückte. (In Ausnahmefällen kann man die Technik auch bei Inschriften privater Natur – so an Altären¹⁹ und in Baetica als lokale Mode an Grabinschriften²⁰ – antreffen.) Doch nach langer Pause tauchen in der Severerzeit außerhalb Roms erneut mit Metallbuchstaben geschriebenen Inschriften auf, noch dazu in überraschend großer Zahl und in solchen Gebieten bzw. im solchen Milieu, woher sie früher nicht bekannt waren. In den nördlichen Militärprovinzen des Imperium Romanum, hauptsächlich in den obergermanischen, rätischen²¹ und

¹⁹ Beispielsweise an einem Auguster Aesculapius-Altar: *Speidel* 1993, 185–188.

²⁰ *Alföldy* 1997, 6. Es kann also kein Zufall sein, dass die einzige Grabinschrift mit Metallbuchstaben in Rom am Grabmal einer aus Baetica stammenden Senatorenfamilie zu finden ist: CIL VI 41086 (=31817); vgl. *Alföldy* 2000, 86, 91; *Alföldy* 2001, 34.

²¹ Inschriften mit bronzenen Buchstaben der Zeit Caracallas mit rekonstruierbarem Text aus den Limeskastellen von Germania superior und Raetia: 1. Holzhausen: über der *porta principalis sinistra*: CIL XIII 7616 = ORL B Nr. 6, S. 35, Taf. VII/23 = *Baatz* 1982, 358–359, Abb. 301; Ergänzung und zeichnerische Rekonstruktion der Inschrift s.: *Mráv* 2001–2002, 211, Abb. 3; über der *porta praetoria*: CIL XIII 7617 = ORL B Nr. 6, S. 36, Nr. 2, Taf. VIII/9a-b; *Mráv* 2001–2002, 211; 2. Saalburg: CIL XIII 7465a, zeichnerische Rekonstruktion der Inschrift s.: *Mráv* 2001–2002, 214, Abb. 5; zu den in zahlreichen Auxiliarkastellen von Germania superior und Raetia zum Vorschein gelangten vergoldeten Bronz Buchstaben: *Schönberger* 1985, 412–413.

norischen²² Limeskastellen, sowie, auf Grund mindestens zweier Inschriften aus Intercisa, in Pannonien²³ kamen unter der Herrschaft Caracallas – vermutlich auf zentrale Initiative errichtete – Repräsentationsinschriften mit vergoldeten Bronzebuchstaben zum Vorschein, welche ursprünglich über den Festungstoren eingemauert waren. Die bekannten Inschriften mit rekonstruierbarem Text lassen sich alle in die Zeit von Caracallas Aufenthalt in Germania superior und Raetia, seiner siegreichen Strafexpedition gegen die Alamannen und seiner anschließenden Reise entlang der Donau datieren, in das Jahr 213 n.Chr.²⁴ Jede der unter Caracalla entstandenen bekannten Inschriften mit bronzenen Buchstaben war in aus Bronzeblech ausgeschnittenen Lettern geschrieben, was auch über die Anbringungstechnik der Buchstaben entschied. Die zu mehreren Zeilen geordneten Inschriften hatten einen langen Text, der den Namen und die Titulatur Caracallas (in einem Fall auch der Iulia Domna), den Namen der die Repräsentationsinschrift stiftenden Truppe und eventuell noch die Dedikationsformeln enthielt, deshalb verwendete man dafür kleinere (im Allgemein um 10 cm hohe) Buchstaben. Verglichen damit können die in abweichender Technik hergestellten, Buchstabenbetten voraussetzenden, größeren (25 bzw. 28 cm hohen), gegossenen A und E von Bucova der obigen Inschriftgruppe nicht zugeordnet werden, ungeachtet dessen, dass Caracalla für das Jahr 213 n.Chr. auch eine Dazienerreise plante.²⁵ (Zu der es wahrscheinlich aus Zeitmangel nicht gekommen sein dürfte.²⁶ Dennoch ist nicht auszuschließen, dass man sich auch in den Militärkastellen der Provinz Dacia mit *litterae aureae* geschriebenen Inschriften auf den zu erwartenden Kaiserbesuch vorbereitet hat.²⁷)

Die beiden auf Grund der in Bucova gefundenen Buchstaben zu vermutenden Inschriften mit Goldlettern können also nur zur früheren Gruppe der in vergoldeten Bronzebuchstaben geschriebenen Inschriften gehören. Diese sind aus dem zivilen Umfeld der vorrangig öffentliche Gebäude schmückenden offiziellen Inschriften bzw. außerhalb von Italien aus den blühenden Städten der stark romanisierten Provinzen des Reiches bekannt. (Aus der Donauregion allerdings lassen sich nur die beiden Inschriften von Bucova als Beispiele anführen.) Keine der hierzu gehörenden Inschriften mit bronzenen Buchstaben ist später als in die Regierungszeit Hadrians zu datieren, nicht einmal in der Provinz Hispania, wo sie

²² Inschrift mit bronzenen Buchstaben der Zeit Caracallas aus dem Limeskastell in Traismauer (Augustiana): Ubl 1974, 112–114; Ubl 1975, 17–18 (Fragmente der die Inschrift tragenden Steintafel kamen im Bereich der *porta principalis dextra* ans Licht); zur richtigen Rekonstruktion des auf Grund der Dübellöcher rekonstruierbaren Textfragmentes: Hainzmann, ILLPRON 897 (Lesung nach E. Weber); Ergänzung und zeichnerische Rekonstruktion der Inschrift: Mráv 2001–2002, 213, 215, Abb. 6, Rekonstruktion nach Prof. Dr. Géza Alföldy.

²³ Mráv 2001–2002, 207–233, Abb. 13–14. Der Text der in Intercisa gefundenen Inschrift mit Goldlettern lautet: [*Pro salute et victor[ia] / [Imp(eratoris) Caes(aris) M(arci) Aur(elii) Antonini pii felici[s] Aug(usti) / [et Iuliae Aug(ustae) matris Augusti nos]tri / [et castror(um) et senat(us) ac patriae] et [imperi(i) et senatus populi]que Rom[ani] / [coh(ors) I (milliaria) Hemes(enorum) Aur(elia) Anton(iniana) sa]g[ittariorum] eq[ui]tata*)]. Über gesicherte Angaben bezüglich der Anwendung von Inschriften mit *litterae aureae* im Gebiet Pannoniens verfügen wir momentan aus Intercisa. (Das kleine, nur 5,5cm gro e, ungeschickt aus Bronzeblech ausgeschnittenes R mit einem *hasta* Fragment von Poetovio [Abramić 1914, 121 Abb. 106] fand man an einen Holzbalken genagelt vor, weshalb man sie nicht zu den mit *litterae aureae* geschriebenen offiziellen Inschriften rechnen kann.)

²⁴ Radnóti 1972, 53; Schönberger 1985, 412–413; Alföldy 1997, 34–35, Anm. 78.

²⁵ Szabó 2003, 139–150.

²⁶ Der Kaiser weilte nämlich spätestens am 17. Dezember 213 n.Chr. bereits in Nicomedia: Scheid 1998, 445.

²⁷ Ein bronzenener R-Buchstabe wurde letzthin aus Zilah (Zalău) publiziert: Matei–Stanciu 2000, Pl. 339/1.

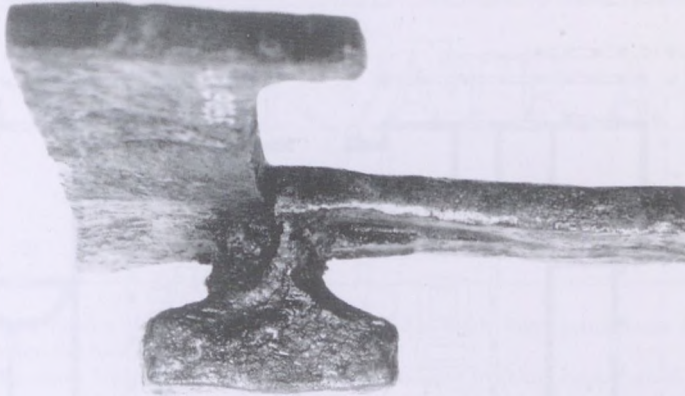

Abb. 7 Seitenansicht eines der Dübel des E-Buchstabens von Bucova, Foto
7. ábra A bukovai E betű egyik csapolásának a fotója

außerhalb Italiens am häufigsten vorkommen.²⁸ In diesem Sinne müssen auch die Buchstaben von Bucova interpretiert werden. Demnach haben wir in Dazien mit mindestens zwei monumentalen Bauwerken (höchstwahrscheinlich öffentlichen Gebäuden oder Tempeln) zu rechnen, die mit einer in *litterae aureae* geschriebenen Inschrift geschmückt waren. Und berücksichtigt man die zeitliche Verbreitung der Anwendung dieser Inschriften mit Goldbuchstaben, kann keines dieser Bauwerke später als während der Herrschaft Trajans oder Hadrians erbaut worden sein.²⁹ (Die Eroberung Daziens und seine Einrichtung als Provinz erfolgte unter Trajan, daher kann man die Inschriften mit vergoldeten Bronzelettern ebenso wenig vor den siegreichen Abschluss dieses Feldzuges [106 n.Chr.] datieren.)

Diese Überlegung erhärten auch der Fundort der Buchstaben und die sie begleitenden Fundstücke. In Bucova und dessen Umgebung wurde während der Römerzeit keine große öffentliche Bauten voraussetzende Stadt gegründet, das Gebiet gehörte zum Territorium der Stadt Sarmizegetusa. Die Grenze des Territoriums dürfte westlich von Bucova, bei der *XV mp* von Sarmizegetusa entfernt gelegenen Zollstation (*statio portorii*) *Pons Augusti* (Marga?) verlaufen sein.³⁰ Die Bedeutung von Bucova lag nur in den von den Römern eröffneten nahen Marmorbrüchen.³¹ In Bucova, dem Fundort der Bronzelettern, würde man demnach die Stelle, an der die auf Grund der Buchstaben vermuteten repräsentativen Inschriften mit bronzenen Buchstaben angebracht waren (und wo die daran gebundenen großartigen Bauten standen), vergeblich suchen. Eine viel wahrscheinlichere Möglichkeit dafür bietet sich in der Nähe von Bucova.

²⁸ Die späteste Inschrift mit *litterae aureae* aus Hispanien, die Bauinschrift vom Mars-Tempel in Mérida, ist in die letzten Jahre der Herrschaft Hadrians zu datieren. CIL II 468, zu ihrer Datierung s. Alföldy 1997, 34–35, Anm. 79.

²⁹ Die Form des bronzenen A und seine Dübelstellen sind nahezu identisch mit jenen des A-Buchstabens der *litterae aureae* tragenden „zoccolatura“, die man südöstlich der am Trajansforum der Stadt Rom freigelegten sog. „*murus marmoreus*“ fand: La Rocca 2001, 209, Fig. 27; (Abb. 9).

³⁰ Zum Territorium von Sarmizegetusa: Piso 1995, 71; TIR L-34, 91–92.

³¹ Téglás 1886, 128–129; Téglás 1889, 154–160; zu den Marmorbrüchen s. noch: Daicovicu 1924, 243, Anm. 3; Dobosi-Biró 2002, 822.

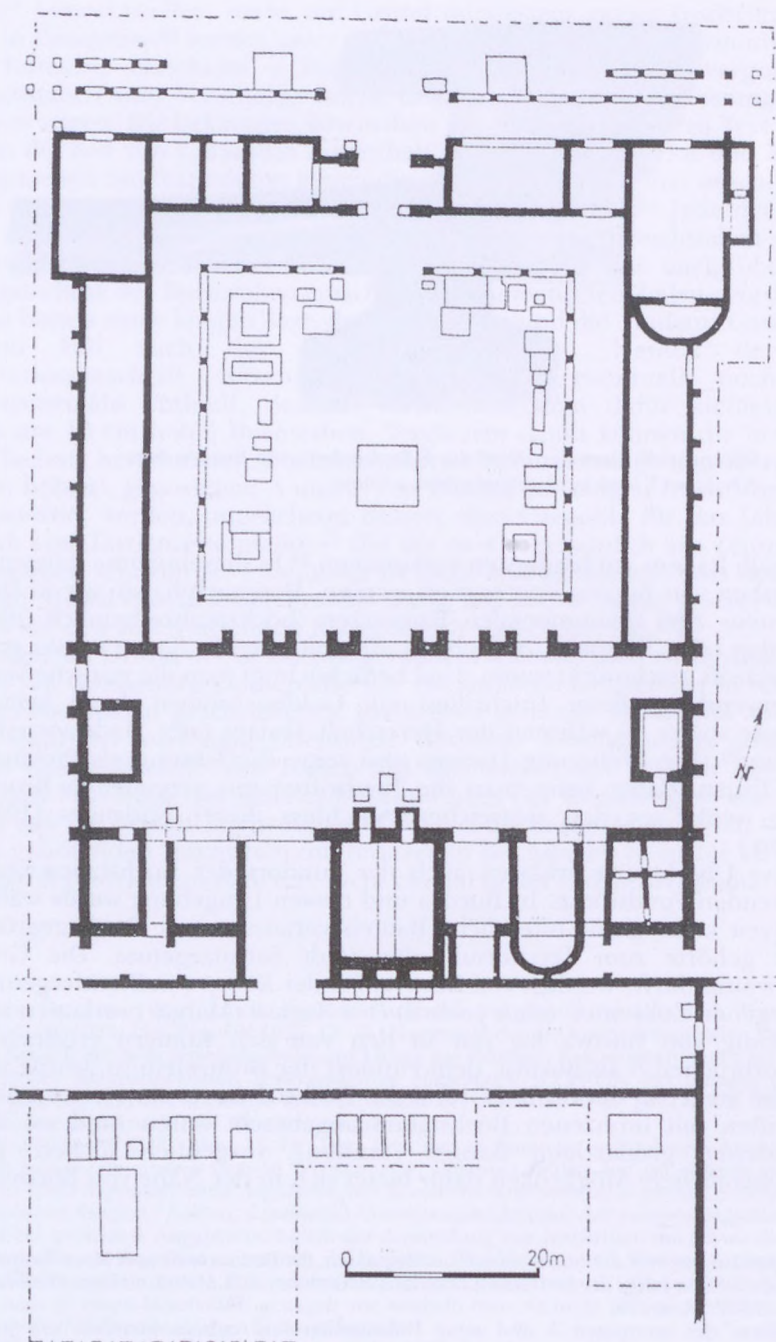

Abb. 8 Das unter Trajan erbaute Forum in Sarmizegetusa
8. ábra A Traianus által építtetett forum Sarmizegetusában

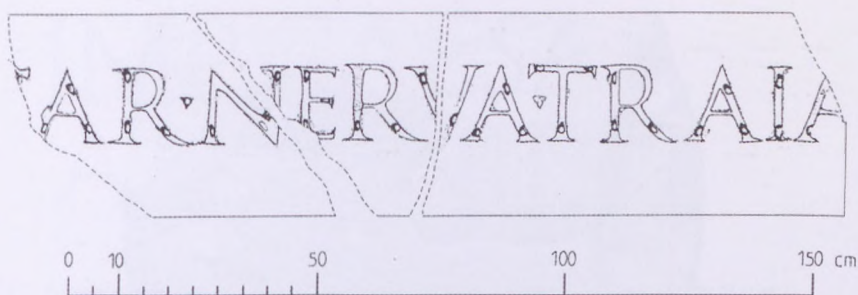

Abb. 9 Buchstabenbetten der auf dem Trajansforum der Stadt Rom gefundenen Inschrift mit bronzenen Buchstaben, Zeichnung

9. ábra A Róma városi Traianus forumon talált *litterae aureae*val írt felirat betűágyainak rajza

13 km östlich von Bucova, nur 9 km von dem für den Fundort der Bronzelettern gehaltenen Eisernen Tor entfernt,³² liegt Daziens älteste und bedeutendste Siedlung mit urbanem Rang, die von Trajan gegründete *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. Im Gebiet dieser über das *ius Italicum*³³ verfügenden, 32,4 ha großen, durch eine Mauer geschützten *colonia deducta*³⁴ hat man mehrere repräsentative öffentliche Gebäude freigelegt.³⁵ Die wichtigste, archäologisch erforschte architektonische Einheit außer dem Sitz des Prokurators (*praetorium*) ist das im Auftrage Trajans errichtete Forum (sog. *forum vetus*) der Stadt (Abb. 8). Ein die Gründungsinschrift der Stadt tragender *tetrapylon* bildete den Eingang des von einem *porticus* gesäumten repräsentativen Platzes.³⁶ Drei Seiten des Platzes schmückten eine Reihe Skulpturen, auf seiner Achse stand das Denkmal Trajans (ein *tropaeum*). Auf der Südseite wurde das Gebäude der *basilica iudiciaria* errichtet, aus dem die Amtsräume der Stadt, darunter die *curia*, zu erreichen waren. Südlich des Gebäudeblocks des *forum vetus* baute man wahrscheinlich unter Hadrian ein *macellum*, an dessen Stelle zur Zeit des Antoninus Pius ein weiteres Forum (sog. *forum novum*) entstand. Im nördlichen Teil des ostwestlich ausgerichteten *forum novum* mussten frühere *tabernae* der *basilica forensis* weichen, und in der westlichen Hälfte erhob sich der capitolinische Tempel. Sowohl auf dem neuen oder sakralen Forum als auch im Gebiet der Basilika stand eine Vielzahl verschiedenen Kaisern, Statthaltern und Mitgliedern der lokalen Oberschicht dedizierter Statuen. Außerhalb der Stadtmauern wurde in der Nähe des Amphitheaters sogar ein drittes Forum ausgebaut, das zum juristisch unabhängigen Bezirk des provincialen Kaiserkults gehörte. Es gab also in Sarmizegetusa zahlreiche öffentliche Bauten, die eine Inschrift mit *litterae aureae* getragen haben dürften. Daher kann es nicht grundsätzlich verfehlt sein anzunehmen, dass die beim Eisernen Tor nahe Bucova gefundenen Bronzelettern aus *colonia Ulpia Dacica Sarmizegetusa* dorthin gelangt und ursprünglich Bestandteile der Inschriften an zwei der öffentlichen Gebäude der Stadt gewesen sind.

³² Téglás 1886, 125.

³³ Ulpianus, *Digestae* 50, 15, 1: 8–9.

³⁴ CIL III 1443 = IDR III/2, 1.

³⁵ Zusammenfassend s.: Daicoviciu 1974, 610–655; Piso 1978, 180–182; Etienne–Diaconescu–Piso 1990a, 273–296; Etienne–Diaconescu–Piso 1990b, 91–109; Etienne–Diaconescu–Piso 1994, 147–163; Piso–Diaconescu 1999, 125–137; Piso 2001, 16–30.

³⁶ Piso 1998, 134; Piso–Diaconescu 1999, 126; Piso 2001, 19.

Abb. 10 Das Fragment einer Marmorinschrift aus Bucova, Foto
10. ábra A Bukován talált márvány felirattöredék fotója

Darauf deuten auch die in Gesellschaft der Bronz Buchstaben von Bucova dem Ungarischen Nationalmuseum übergebenen Funde – eine fragmentierte Inschrift und zwei Fragmente zweier Bronzeskulpturen – hin, die hier zum ersten Mal publiziert werden.

3. Fragment einer Marmorinschrift (Inv. Nr. MNM RR 43.1908.1; Maße: H: 25,7 cm, B: 15,8 cm, D: 16 cm; Buchstabenhöhe 1. Zeile: 4,8 cm, 2. Zeile: 4,2 cm), auf das sich D. M. Pippidi und I. I. Russu – gestützt auf ein ihnen von S. Soproni zugesandtes „copia-facsimil“ – mit folgender Lesung bezogen:³⁷

--- I I N

--- V S S

Dagegen wurde auf dem Museumskarton des Steindenkmals die folgende Buchstabenreihe vermerkt: [---] SSA [---] / [---] NIN [---], im IDR III/2 ist also gewiss die Lesung der auf den Kopf gestellten Inschrift erschienen. Zudem stellte sich bei eingehender Untersuchung des Inschriftfragments heraus, dass aus dem ersten Buchstabenfragment der ersten erhalten gebliebenen Zeile nicht auf einen S-Buchstaben gefolgert werden kann, sondern dass diese eindeutig zu einem E-Buchstaben gehören. Und am untersten Rand des Bruchstückes mit dem Inschriftfeld ist ein zu einer weiteren Zeile gehörendes Buchstabenfragment, der obere Teil eines senkrechten *hasta*, erkennbar (Abb. 10). Die erhalten gebliebenen Buchstaben des Steindenkmals sind also:

³⁷ IDR III/2 586.

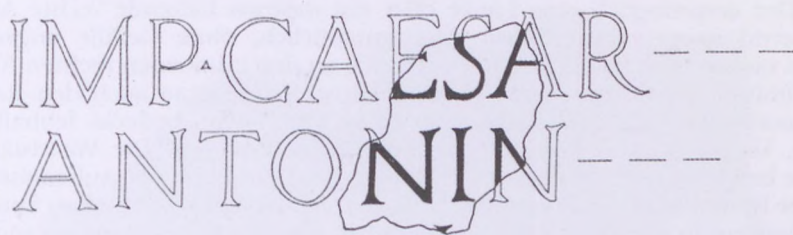

Abb. 11 Vorschlag zur Ergänzung der in Bucova gefundenen Kaiserinschrift aus Marmor
11. ábra A bukovai márvány császárfelirat kiegészítési javaslata

§
[---]ESA[---]
[---]NIN[---]
[---] I [---]
&

Schon aus den identifizierten Buchstaben des Inschriftfragments kann man auf den Inschrifttyp schließen, und eine begrenzte Möglichkeit bietet sich auch zur Ergänzung. Denn die Buchstabenreste der ersten und zweiten erhaltenen Zeile deuten gemeinsam auf eine Kaiserinschrift hin, wobei die Buchstabenreihe [---]ESA[---] mit großer Wahrscheinlichkeit an das Wort *Caesar* und die Buchstaben [---]NIN[---] der nächsten Zeile an das Wort *Antoninus* zu binden sind. Demnach benannte der Inschrifttext einen Kaiser, in dessen Namen das Wort *Antoninus* vorkam. Leider ist der Name des Kaiser anhand des erhalten gebliebenen Text-fragments nicht zu identifizieren (das Wort *Antoninus* kann auch in der *filiatio* vorkommen)³⁸, und es läßt sich auch nicht mehr feststellen, in welchem Kasus genau der Kaisername formuliert war. Auf Grund all dessen kann man den Text folgendermaßen rekonstruieren (Abb. 11):

§
[Imp. Ca]esa[r---]
[Anto]nin[---]
[---] I [---]
&

Nach den zusammen mit dem Inschriftfragment gefundenen bronzenen Skulpturfragmenten wäre es denkbar, dass das Steindenkmal ursprünglich zur Basis einer Statue gehört hat. Dem widerspricht auch die Höhe von 4,2 bzw. 4,8 cm der erhalten gebliebenen Buchstaben der Inschrift nicht.³⁹

4. Fragment von rechtem Arm und Schulter einer lebensgroßen Kaiserstatue in Rüstung (Abb. 12–13) (Inv.Nr.: MNM RR 43.1908.2; Maße: H: 14,8 cm, B: 18,9 cm). Das Fragment dürfte vom Rücken der Skulptur, aus der Schulterregion stam-

³⁸ Möglichkeiten bei der Identifizierung: Mark Aurel, Commodus, Caracalla, (Elagabal), Severus Alexander (Der Name Antoninus in der *filiatio*!)

³⁹ Basisinschriften von Kaisern dedizierten Statuen aus Sarmizegetusa mit einer Buchstabenhöhe um 4 cm: IDR III/2 79, 80, 81

men. Der ursprünglich eine Lanze oder ein *sceptrum* haltende rechte Arm war annähernd waagrecht erhoben. Der unnatürlich, ohne Gefälle angeordnete *pteryges* und dessen Troddeln schmiegen sich an den erhobenen rechten Arm und die Schulter. Am linken Rand des Fragments erkennt man auch den Rand des Armausschnitts des Rückenharnischs. Seine Oberfläche bedeckt lebhaft grüne Patina, Vergoldung ist darauf nicht mehr zu beobachten. Die Wandstärke der Bronze beträgt nur 1,5–2 mm, die Wandung folgt der Linie der Außenoberfläche. Auf der Innenfläche des Fragments befinden sich an mehreren Stellen Spuren der Einarbeitung in ein wächsernes Hilfsnegativ. Das Wachs wurde nicht mit einem Pinsel, sondern mit dem Finger aufgetragen. (Demzufolge gelangte das Wachs nicht in flüssigem Zustand, sondern in Form von Tafeln in das Hilfsnegativ.) An mehreren Stellen drang Bronze in die Risse des Gusskerns ein. Am oberen Ende des Fragments, bei den Troddeln, ist ein Riss im Gusskörper, den man verkittet hat. An zwei Stellen sind die Löcher des in den Gusskern eingebrachten, in Wachs gebetteten und nach dem Gießen herausgezogenen Kernhalters mit quadratischem Querschnitt auszumachen. Da das eine Loch noch verkittet ist, kann man es nicht von außen, sondern nur an der Innenfläche sehen. Aber aus dem Loch an der linken Seite des Fragments ist der Kitt bereits herausgefallen, so dass hier der Viereckquerschnitt gut erkennbar ist. Den erhobenen Arm hat man einzeln gegossen, seine glatte Passfläche befindet sich am rechten Rand des Fragments. Ebenfalls separat wurde die vordere Hälfte des mit einem Brustharnisch bedeckten Körpers der Statue gegossen, deren glatte Passfläche auf dem Rückenfragment an der Schulterkante zu beobachten ist. Die Kannelierung der *pteryges*-Troddeln erfolgte mit der Kaltenarbeit, einfach durch Bearbeiten der Bronzefläche mit einem Meißel. Auch die Konturen des *pteryges* wurden mit dem Meißel schärfer herausgearbeitet. Zum Schluss hat man die beim Gießen entstandenen Unebenheiten der Außenfläche abgeschliffen (die Spuren dessen sind am Treffpunkt von *pteryges* und Arm besonders deutlich erkennbar) und diese poliert.

5. Draperiefragment mit senkrecht fallenden Falten (*Abb. 14–15*) (Inv.Nr.: MNM RR 43.1908.3; Maße: H: 14,7 cm, B: 11,7 cm, Wandstärke: 1–3 mm). Auf der Innenfläche sind keine Spuren des Einfügens in ein wächsernes Hilfsnegativ (Pinselspuren, Fingereindrücke), sondern lediglich des in den Gusskern geflossenen Wachses zu beobachten. Demnach dürfte dieser Teil der Skulptur mittels Wachsausschmelzverfahren gegossen worden sein. Der Gusskörper war schlechter Qualität, die Fehler konnten aber durch Nachbesserung korrigiert werden. Allein an diesem kleinen Fragment wurde achtmal Kitt verwendet, um kleinere oder größere Gussfehler zu verdecken. (Mehrere Verkittungen sind bereits herausgefallen, nur noch ihre rechteckigen Nester sind erkennbar.) Am rechten Rand des Fragments hat man allerdings gar nicht erst versucht, die von Gaseinschlüssen verursachten winzigen Löcher verschwinden zu lassen. Nach dem Flachhämmern der Kittstellen wurde die Oberfläche flüchtig abgeraspelt und danach vergoldet.

Die in Gesellschaft der *litterae aureae* von Bucova gefundenen – zu einem früheren Zeitpunkt gewiss mit diesen gemeinsam aufgelesenen – Fragmente zweier großer Bronzeskulpturen und das vielleicht von der Basis einer Kaiserstatue stammende Inschriftfragment lassen darauf schließen, dass in den auf Grund der Buchstaben vermuteten öffentlichen Gebäuden oder in deren Nähe lebensgroße Bronzeskulpturen – und nach dem zu einer Skulptur mit Rüstung gehörenden Fragment auch Kaiserstatuen – gestanden haben. In Städten platzierte man die Kaiser darstellenden Bronzestatuen an öffentlichen Orten (*locus publicus*), meist auf dem Forum der Städte.⁴⁰ Auch in Sarmizegetusa war das

⁴⁰ Niemeyer 1968, 31–32; Alföldy 1984, 53, 55; Zimmer 1989; Zimmer 1992, 301–313; Alföldy 2001, 12.

Abb. 12 Fragment der Panzerstatue aus Bucova, Foto
12. ábra A Bukován talált páncélos szobor fotója

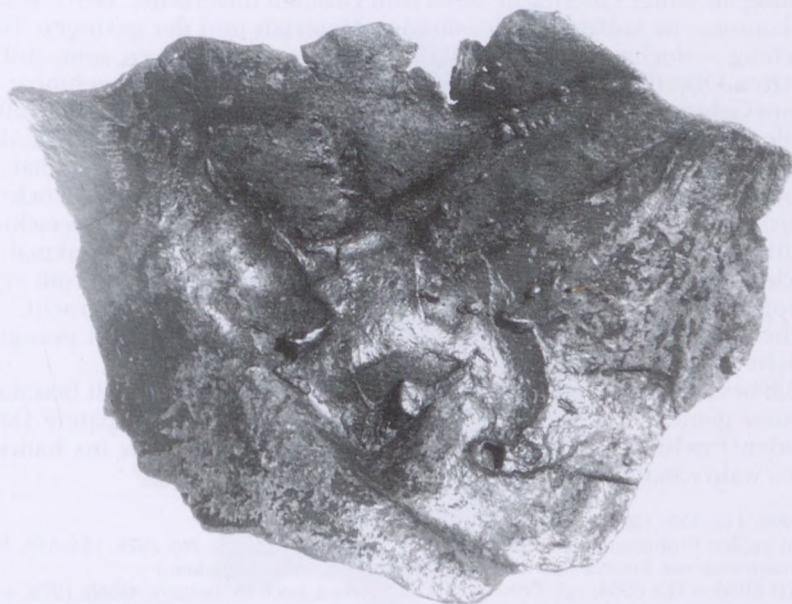

Abb. 13 Rückseite der Panzerstatue aus Bucova, Foto
13. ábra A Bukován talált páncélos szobor házoldalának fotója

nicht anders. Hier kam im Gebiet sowohl des *forum vetus* als auch des *forum novum* eine Vielzahl einst die Bronzeskulpturen von Kaisern, ehemaligen Statthaltern und größtenteils von bedeutenden Mitgliedern der lokale Aristokratie tragenden Marmorbasen zum Vorschein.⁴¹ Die Ausgräber berichten auch von einigen Bronzeskulpturfragmenten.⁴² Außer auf den beiden Forumsanlagen des von der Stadtmauer umgebenen Gebiets gab es – ähnlich den bekannten provincialen Forumsanlagen und auf die auch gesetzlich verankerte Weise – gewiss auch im heiligen Bezirk des provincialen Kaiserkults eine rege denkmalstifterische Tätigkeit, welche sich auf die Skulpturen von Kaisern, ehemaligen provincialen Oberpriestern und vielleicht die Personifizierungen von Städten beschränkte.⁴³ Inschriften mit vergoldeten Bronz Buchstaben sind auch z. B. auf dem Hauptaltar der Provinz vorstellbar, denn der Roma und Augustus-Altar der *tres provinciae Galliae* in Lugdunum ist auch mit vergoldeten Bronz Buchstaben versehen.⁴⁴

Wahrscheinlich auf diesen drei Forumsanlagen von Sarmizegetusa muss man also die mit *litterae aureae* geschmückten Bauten suchen. Hier ist am ehesten zu erwarten, dass die zwei Inschriften mit vergoldeten Bronz Buchstaben tragenden Steindenkmäler zum Vorschein kommen. Ohne diese bieten die beiden Lettern natürlich keinen hinreichenden Ansatz, die Bauten zu identifizieren. Dennoch lassen sich allein auf Grund der Form und Befestigungstechnik der Buchstaben sowie der Geschichte, Topographie und bekannten öffentlichen Gebäude der Stadt einige Rückschlüsse bezüglich ihrer ursprünglichen Platzierung ableiten.

1. Inschriften mit gegossenen und in Buchstabenbetten verankerten Lettern waren häufig in die Pflasterung (im Allgemeinen der Forumsanlagen) eingelassen, was eine rasche Abnutzung der Oberflächenvergoldung nach sich zog. Im Falle des A-Buchstabens ist die Möglichkeit, dass er in der Pflasterung eines der Foren von Sarmizegetusa eingelassen war, mit Sicherheit auszuschließen, denn die Vergoldung an seiner Oberfläche blieb zum Großteil unversehrt. Der E-Buchstabe jedoch könnte – in Anbetracht des dünnen Materials und der geringen Tiefe der Verdübelung – durchaus in einer Pflasterung platziert gewesen sein. Auf seiner abgewetzten Oberfläche sind kaum Spuren von Vergoldung wahrnehmbar.

2. Vom Gebiet des trajanischen *forum vetus* gibt es selbst nach dessen vollständiger Freilegung kein Steindenkmal, ja nicht einmal ein Fragment davon, das eine Inschrift mit in Buchstabenbetten verankerten *litterae aureae* getragen hat. Das ist deshalb sonderbar, weil im Bereich des *forum vetus* unzählige Bruchstücke gefunden wurden, die zu Gebäudeschmuckelementen aus Marmor und verschiedenen Inschrifttypen gehörten. (Auch das wichtigste epigraphische Denkmal in der Geschichte der Stadt, die trajanische Gründungsinschrift, war nicht mit vergoldeten Bronzelettern geschrieben.)⁴⁵ Zieht man all das in Betracht, ist die Wahrscheinlichkeit gering, dass die Stelle, an der diese Inschriften prangten, das trajanische *forum vetus* gewesen sein könnte.

3. Die bekannten trajanischen Monumentalinschriften der Stadt bestanden aus in Marmor gemeißelten Buchstaben.⁴⁶ Deshalb erscheint eine spätere Datierung der beiden Inschriften mit bronzene Buchstaben, am ehestens ins hadrianische Zeitalter, wahrscheinlicher.

⁴¹ Piso 1999, 131–133, 136–137, Fig. 1–7; IDR III/2.

⁴² Zu den großen Bronzestatuen aus dem Gebiet von Sarmizegetusa s.: Pop 1978, 152–158, Nr. 22–26. (Die Fragmente von Bucova sind im Katalog von C. Pop nicht enthalten.)

⁴³ CIL XII 6038 = ILS 6964; vgl. Deininger 1965, 108ff.; s. noch in Tarraco: *Alföldy* 1973, 4–7; *Alföldy* 2001c, 147, bzw. in Savaria: *Mráv* 2003b, 350–351.

⁴⁴ CIL XIII 1664; *Dragendorff* 1957, 111–119; *Pelletier* 1999, 37–38.

⁴⁵ AE 1998, 1084; die zeichnerische Ergänzung der Inschrift s.: Piso 1998, 134–135; Piso 2001, Fig. 4.

⁴⁶ CIL III 1443 = IDR III/2, 1; AE 1998, 1084; in Rom dagegen kamen auf dem Trajansforum *litterae aureae* tragende Steindenkmäler ans Licht: *La Rocca* 2001, 209, Fig. 27.

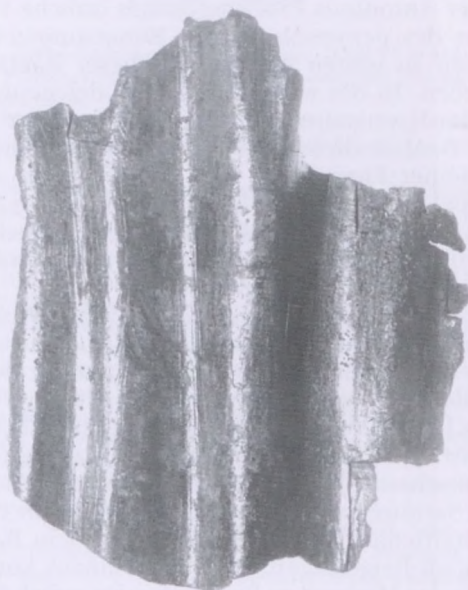

Abb. 14 Zu einer Großbronzestatue gehörendes Draperiefragment, das von Bucova ins Ungarische Nationalmuseum gelangte (Foto)

14. ábra A Bukováról a Magyar Nemzeti Múzeumba került nagybronz szoborhoz tartozó drapériatöredék

Abb. 15 Rückseite des Draperiefragments, Foto

15. ábra A drapériatöredék hátoldalának fotója

4. Auch die unter Antoninus Pius ausgebaut östliche Hälfte des *forum novum* ist – gerade wegen des gemessen an der Benutzungszeit von Inschriften mit bronzenen Buchstaben zu späten Zeitpunktes dieser Bautätigkeit – als mögliche Lösung auszuschließen. In der westlichen Hälfte des neuen sog. Tempel-Forums mit sakraler Funktion⁴⁷ vermutet man die Stelle, wo der capitolinische Tempel stand. Die genaue Bauzeit dieses nicht freigelegten Tempels kennen wir nicht, lediglich den Tag seiner Einweihung (23. Mai).⁴⁸ Gewiss ist allerdings, dass der capitolinische Tempel nicht lange nach der Gründung der Stadt bereits gestanden haben muss. Als eine der durch den einen Buchstaben begründeten Platzierungsmöglichkeiten sollte daher auch der Fassadenfries dieses Tempels in Betracht gezogen werden.

5. Bauherren der mit den äußerst kostspieligen Inschriften mit bronzenen Buchstaben geschmückten öffentlichen Gebäude von Sarmizegetusa waren gewiss reiche und bedeutende Persönlichkeiten, die man unter den Patronatsherren der Stadt, den Mitgliedern der vermögenden lokalen Oberschicht oder der imperialen Aristokratie (z.B. Statthalter, *procurator* etc.), zu suchen hat. Nicht unberücksichtigt bleiben darf außerdem die Person des Kaisers (Trajan oder Hadrian), welche sich als wahrscheinlichste unter den erwähnten Möglichkeiten anbietet.⁴⁹ Das erste *forum* in Sarmizegetusa ließ vermutlich Trajan errichten, und Hadrian hat durch seinen Statthalter Papirius Aelianus mit dem Bau eines Aquädukts zur Entwicklung der Stadt beigetragen.⁵⁰ Darüber hinaus könnte es in der Stadt zu weiteren an Trajan oder Hadrian zu bindenden kaiserlichen Bauvorhaben gekommen sein, die man auf Grund ihrer Bedeutung mit *litterae aureae* geschriebenen Inschriften versah.

Zusammengefasst: Die beiden 1908 in Bucova gefundenen vergoldeten Bronzelettern gehörten ursprünglich zu zwei verschiedenen, mit *litterae aureae* ausgeführten Inschriften, die einem der öffentlichen Gebäude oder Tempel der nahegelegenen Stadt Sarmizegetusa zur Zierde gereicht haben mögen. Im Einklang mit dem Verbreitungszeitraum der Benutzung der mit *litterae aureae* geschriebenen Inschriften ähnlichen Typs dürften die Inschriften spätestens unter der Herrschaft Hadrians entstanden sein. Die beiden Buchstaben sind der einzige bekannte Befund aus den Donauprovinzen, der auf frühkaiserzeitliche Inschriften mit gegossenen, in Buchstabenbetten verankerten *litterae aureae* hindeutet. Es ist kein Zufall, dass man solchen Repräsentationsinschriften mit Goldlettern gerade in Sarmizegetusa begegnet, überragte die Stadt doch was ihre Bedeutung, ihren Reichtum, ihre Architektur und Bräuche der Aufstellung von plastischen Monumenten angeht die anderen Städte der Donauprovinzen bei weitem.

⁴⁷ S. dazu: Schalles 1992, 183–211

⁴⁸ *Piso* 1978, 180–182; *Piso* 2001, 21.

⁴⁹ Der Bautätigkeit Trajans gedenkende Inschriften mit bronzenen Buchstaben: vom Trajansforum: *La Rocca* 2001, 209; Bauinschrift des Aquädukts von Segovia: *Alföldy* 1997, 3–51. Der Bautätigkeit Hadrians gedenkende mit *litterae aureae* geschriebenen Inschriften: Rom, Pantheon: CIL VI 896 (cf. 31196 p. 3777, p. 4303) s. dazu HA Hadr. 19, 9.

⁵⁰ CIL III 1446 = IDR III/2, 8; *Boatwright* 2000, 207. Zusammenfassend über die Bautätigkeit Hadrians in den Städten des Donaupraumes und in erster Linie in Pannonien: Mráv 2002, 29–36; Mráv 2003a, 125–139.

BIBLIOGRAPHIE

- ABRAMIČ 1914 *Abramič, M.*, Archäologische Funde in Pettau. JÖAI 17 (1914) 87–150.
- ALFÖLDY 1973 *Alföldy, G.*, Flamines provinciae Hispaniae citerioris. Anejos de Archivo Espanol de Arqueologia VI. Madrid, 1973.
- ALFÖLDY 1984 *Alföldy, G.*, Römische Statuen in Venetia et Histria. Epigraphische Quellen. Abh. Der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse Jg. 1984, Abh. 3. Heidelberg, 1984.
- ALFÖLDY 1990 *Alföldy, G.*, Der Obelisk auf dem Petersplatz in Rom. Ein historisches Monument der Antike. Heidelberg, 1990.
- ALFÖLDY 1992 *Alföldy, G.*, Studi sull'epigrafia augustea e tiberiana di Roma. Vetera 8. Roma, 1992.
- ALFÖLDY 1995 *Alföldy, G.*, Eine Bauinschrift aus dem Colosseum. ZPE 109 (1995) 195–226.
- ALFÖLDY 1997 *Alföldy, G.*, Die Bauinschriften des Aquäduktes von Segovia und des Amphitheaters von Tarraco. Madrider Forschungen 19. Berlin–New York, 1997.
- ALFÖLDY 2000 *Alföldy, G.*, Zur Präsenz hispanischer Senatoren in Rom: Ehren- und Grabmonumente aus der hohen Kaiserzeit. in: De Augusto a Trajano. Un siglo en la historia de Hispania. (Eds. C. Castillo, F. J. Navarro, R. Martinez) Pamplona, 2000, 69–91.
- ALFÖLDY 2001a *Alföldy, G.*, Pietas immobilis erga principem und ihr Lohn: Öffentliche Ehrenmonumente von Senatoren in Rom während der Frühen und Hohen Kaiserzeit. in: Inschriftliche Denkmäler als Medien der Selbstdarstellung in der römischen Welt. (Hg. G. Alföldy, S. Panciera) HABES 36. Stuttgart, 2001, 11–46.
- ALFÖLDY 2001b *Alföldy, G.*, La inscripción con letras de bronce y otros documentos epigráficos del foro de Segobriga. AEpA 74 (2001) 117–130.
- ALFÖLDY 2001c *Alföldy, G.*, Ein Statuenprogramm in Tarraco: die Schutzgottheiten der Verwaltungsbezirke der Hispania citerior. In: Rom und die Provinzen. Gedenkschrift für H. Gabelmann. (Hrsg.: Brands, G.–J.-N. Andrikopoulou-Strack–Dexheimer, D.–Bauchhens, G.) Beihefte der BJ. Bd. 53. Mainz, 2001, 139–149.
- AMY 1970 *Amy, R.*, L'inscription de la Maison Carrée de Nîmes. CRAI (1970) 670–686.
- AMY 1979 *Amy, R.*, L'inscription. In: *Amy, R.–Gros, P.* La Maison Carrée de Nîmes. 38. Suppl. Gallia. Paris, 1979, 177–188.
- BAATZ 1982 *Baatz, D.*, Holzhausen an der Haide. in: Die Römer in Hessen (Hg. Baatz, D.–Hermann, F. R.) Stuttgart, 1982, 358–359.
- BOATWRIGHT 2000 *Boatwright, M. T.*, Hadrian and the Cities of the Roman Empire. Princeton, 2000.
- DAICOVICIU 1924 *Daicoviciu, C.*, Fouilles et recherches á Sarmizegetusa. Premier compte-rendu. Dacia 1 (1924) 224–263.
- DAICOVICIU 1974 *Daicoviciu, C.*, Sarmizegetusa. RE Suppl. XIV München, 1974, 610–655.
- DEININGER 1965 *Deininger, J.*, Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr. Berlin, 1965.
- DOBOSI-BÍRÓ 2002 *Dobosi, V.–Bíró, K.*, Prehistoric and Classical Stone Quarries („Mines”) in the Carpathian basin. Proceedings of the 31st International Symposium on Archaeometry (eds.: Jerem, E.–T. Bíró, K.) Archaeopress –Archaeolingua, BAR Cent. Eur. Ser. 1., Int. Ser. 1043. 819–823.
- DRAGENDORFF 1957 *Dragendorff, H.*, Der Altar der Roma und Augustus in Lugdunum. JDAI 52 (1957)
- ETIENNE–PISO–DIACONESCU 1990a *Etienne, R.–Piso, I.–Diaconescu, A.*, Les deux forums de la Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa. REL 92 3–4 (1990) 273–296.
- ETIENNE–PISO–DIACONESCU 1990b *Etienne, R.–Piso, I.–Diaconescu, A.*, Les propylées du forum civil de Sarmizegetusa (Roumanie). CRAI 1990, 91–109.
- ETIENNE–PISO–DIACONESCU 1994 *Etienne, R.–Piso, I.–Diaconescu, A.*, Le forum en bois de Sarmizegetusa (Roumanie). CRAI 1994, 147–163.
- FINÁLY 1909 *Finály, G.*, Archäologische Funde im Jahre 1908. Ungarn. AA 1909, 290–300.
- FORNI 1987 *Forni, G.*, Epigrafi lapidarie romane di Assisi. Perugia, 1987.
- GROS 1976 *Gros, P.*, Aurea templa. Recherches sur l'architecture religieuse de Rome á l'époque d'Auguste. Paris–Roma, 1976.
- HALFMANN 1986 *Halfmann, H.*, Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich. HABES 2. Stuttgart, 1986.
- KIENAST 1996 *Kienast, D.*, Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie. Darmstadt, 1996.
- LA ROCCA 2001 *La Rocca, E.*, La nuova immagine dei fori Imperiali. RM 108 (2001) 171–213.
- LÓVEI 2001 *Lóvei, P.*, „Virtus, es, marmor, scripta”. Red Marble and Bronze Letters. ActaHistArtHung 42 (2001) 39–55.
- MASTINO 1981 *Mastino, A.*, Le titolature di Caracalla e Geta attraverso le iscrizioni (indici). Studi di storia antica 5. Bologna, 1981.

- MATEI-STANCIU 2000 *Matei, A. V.-Stanciu, I.*, Funde der römischen Kaiserzeit (2.–4. Jh. n.Chr.) Nordwestgebiet Rumäniens. Bibliotheca Musei Porolissensis II.
- MRÁV 2000 *Mráv, Zs.*, Der Besuch Caracallas und der Deus Invictus Serapis-Kult in Pannonien. *CommArchHung* 2000, 67–97.
- MRÁV 2001–2002 *Mráv, Zs.*, Eine litterae aureae-Inschrift aus Intercisa. *FolArch* 49–50 (2001–2002) 207–233.
- MRÁV 2002 *Mráv, Zs.*, Die Brückenbauinschrift Hadrians aus Poetovio. *CommArchHung* 2002, 15–57.
- MRÁV 2003a *Mráv, Zs.*, Kaiserliche Bautätigkeit zur Zeit Hadrians in den Städten Pannoniens. *ActaAntHung* 43 (2003) 125–139.
- MRÁV 2003b *Mráv, Zs.*, Die Statuenbasis des Philippus Arabs aus Környe. In.: *Pannonica. Provincialia et archaeologia. Studia sollemnia auctorum Hungarorum E. Fitz octogenario dedicata. Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. 1.* Budapest, 2003, 331–368.
- NIEMEYER 1968 *Niemeyer, H. G.*, Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser. *Monumenta artis Romanae VII.* Berlin, 1968.
- PELLETIER 1999 *Pelletier, A.*, Lugdunum Lyon. Collection Galliae Civitates. Lyon, 1999.
- PENSABENE 1984 *Pensabene, P.*, Tempio di Saturno. Roma, 1984.
- PISO 1978 *Piso, I.*, Epigraphica (X). *AMN* 15 (1978) 179–187.
- PISO 1995 *Piso, I.*, Le territoire de la colonia Sarmizegetusa. *Ephemeris Napocensis* 5 (1995) 63–82.
- PISO 2001 *Piso, I.*, Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa. Brève présentation et état de la recherche. *Transylvanian Review* 10 No. 2 (2001) 16–30.
- PISO-DIACONESCU 1999 *Piso, I.-Diaconescu, A.*, Testo epigrafico, supporto architettonico e contesto archeologico nei fori di Sarmizegetusa. In.: *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina. Roma, 18–24 settembre 1997*, Atti. Roma, 1999, 125–137.
- POP 1978 *Pop, C.*, Statui imperiale de bronz în Dacia romană. – Statues impériales de bronze en Dacie romaine. *AMN* 15 (1978) 135–165.
- RADNÓTI 1967 *Radnóti, A.*, Die germanischen Verbündeten der Römer. Deutsch-Italienische Vereinigung Frankfurt/Main. 3 (1967)
- SCHALLES 1992 *Schalles, H.-J.*, Forum und zentraler Tempel im 2. Jahrhundert n. Chr. In: *Die römische Stadt im 2. Jahrhundert n. Chr. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes. Kolloquium in Xanten vom 2. Bis 4. Mai 1990* (Hrsg.: H.-J. Schalles, H. von Hesberg, P. Zanker) Xantener Berichte Bd. 2. Köln, 1992, 183–211.
- SCHEID 1998 *Scheid, J.*, Le protocole arvale de l'année 213 et l'arrivée de Caracalla á Nicomédie. in: *Epigrafia Romanan in area Adriatica. Actes de la IXe rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain.* (a cura di S. Paci) Macerata, 1998, 339–451.
- SCHÖNBERGER 1985 *Schönberger, H.*, Die römischen Truppenlager der frühen und mittleren Kaiserzeit zwischen Nordsee und Inn. *BRGK* 66 (1985) 324–496.
- SPEIDEL 1993 *Speidel, M.*, Goldene Lettern in Augst. Zu zwei frühen Zeugnissen der Kaiserverehrung und des goldenen Zeitalters in der colonia Augusta Raurica. *ZPE* 95 (1993) 179–189.
- DI STEFANO MANZELLA 1987 *Di Stefano Manzella, I.*, Mastiere di epigraphista. Guida alla schedatura del materiale epigrafico lapideo. *Vetera* 1. Roma, 1987.
- SZABÓ 2003 *Szabó, Á.*, Raetia oder Ratiaria? Caracalla „.... in Dacia resedit.“? – zu SHA, Ant. Caracalla V. 4. *ActaAntHung* 43 (2003) 139–150.
- TÉGLÁS 1886 *Téglás, G.*, Római márványbányák a Bisztrícavölgyben, Bukova hunyadmegyei falu határán. *ArchKözl.* 16 (1886) 123–132.
- TIR L-34. *Tabula Imperii Romani, Aquincum – Sarmizegetusa – Sirmium* L 34. Budapest, 1968.
- TOMLIN-HASSAL 2001 *Tomlin, R. S. O.-Hassal, M. W. C.*, Inscriptions. in: *Roman Britain in 2000.* Britannia 32 (2001) 387–400.
- UBL 1974 *Ubl, H. J.*, Traismauer. *FÖ* 13 (1974) 112–114.
- UBL 1975 *Ubl, H. J.*, Die Lagerbauinschrift von Traismauer-Augustiana. *PAR* 25 (1975) 17–18
- ZIMMER 1989 *Zimmer, G.*, Locust datus decreto decurionum. Zur Statuenaufstellung zweier Forumsanlagen im römischen Afrika. Mit epigraphischen Beiträgen von G. Wesch-Klein. Bayerische Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse Abh. neue Folge, Heft 102. München, 1989.
- ZIMMER 1992 *Zimmer, G.*, Statuenaufstellung auf Forumsanlagen des 2. Jahrhunderts n. Chr. In: *Die römische Stadt im 2. Jahrhundert n. Chr. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes. Kolloquium in Xanten vom 2. Bis 4. Mai 1990* (Hrsg.: H. J. Schalles, H. von Hesberg, P. Zanker) Xantener Berichte Bd. 2. Köln, 1992, 301–313.

LITTERAE AUREAE DACIÁBÓL A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN*

Az 1908-ban talált bukovai lelet

Ioan Piso sexagenario

1908-ban Mahler Ede több római kori leletet szállított be a Magyar Nemzeti Múzeumba Erdélyből, amelyek még ugyanabban az évben a Bisztrica völgyében futó Karánsebes-Hátszeg vasút építése során kerültek elő Bukován (Bucova, jud. Caraș-Severin, Románia), az ún. Vaskapu (Porțile de Fier) mellett.¹ A leletegyüttes egy sérült kelta vaslándzsa, egy római feliratos köemlék (kat. 3)² és nagyméretű bronzszobrokhoz tartozó két töredék (kat. 4–5) mellett két nagyméretű, öntött aranyozott bronzbetűt (kat. 1–2) is tartalmazott,³ amelyek a következők:

1. Aranyozott bronz A betű (1–4. ábra) (ltsz.: MNM RR 43.1908.4, méretei: m.: 25 cm, sz.: 23,9 cm, v.: [csapolásokkal együtt] 4,2 cm). A nagyméretű A betűt – a rögzítését szolgáló csapolásokkal együtt – viaszveszejtéses technikával öntötték bronzból. A ferde betűszárak szélessége eltérő. A bal oldali szára 1,8 cm, míg a jobb oldali enyhén elgömbült szára 2,6 cm széles. Mindkét szár alja kiszélesedik, a betűtalpak enyhén íveltek. Az A betű összekötő vonala 1,4 cm széles. A betűtest vastagsága csapolások nélkül 1,5 cm, ezért a felirathordozó köemléken a betűágyat is ilyen mélységűre kellett kialakítani. A betű – öntés után javított, majd hidegmunkával simára polírozott – homlokzati felszínén nagy felületen megmaradt az aranyozás, amely a betű oldalain még nyomokban sem fedezhető fel.

A betű hátoldala kevésbé gondosan kialakított, nem tüntették el az öntési hibákat, hidegmunkával sem egyengették a felületet. A betűt egybeöntötték a felerősítésére szolgáló három csapolással. Közülük két csapolást a száraknak megközelítőleg alsó ötödében helyeztek el, párhuzamosan a szárak ferde irányával. A csapolások mérete különböző. Az A betű jobb oldali, szélesebb szárán a csapolás is szélesebb és nagyobb méretű, mint a bal oldali, keskenyebb száron. Az alsó csapolások nem egyvonalban vannak, ezért a szárak felerősítése és a csaplyukak fúrása nem szimmetrikusan történt. A harmadik csapolást sem pontosan az A betű csúcsába helyezték, hanem a jobb oldali, szélesebb szárra, az alsó csapoláshoz hasonlóan ferde állásban, párhuzamosan a szár irányával. A csapolások mindegyike felülről nézve téglalap (méreteik: felső 1,8×3,1 cm, a szélesebbik száron 2,2×3,5 cm, a keskenyebbik száron 1,5×2,8 cm), oldaltól nézve azonban fektetett T alakú (4. ábra). Tövéikben nem dolgozták el az öntés során keletkezett sorjákat. A csapolások hossza legalább 2,7 cm mély csaplyukakat feltételez.

2. Aranyozott bronz E betű (ltsz.: MNM RR 43.1908.5, méretei: m.: 28,8 cm, sz.: 12,2 cm, v.: 2,8 cm) (5–7. ábra), a betű a felső negyedénél törött. Az E betűt viaszveszejtéses technikával, a rögzítését szolgáló csapolásokkal egybe öntötték bronzból. Függőleges szára 3 cm, a vízszintesek fentről lefelé haladva: 2,6 cm, 3 cm, 2,8 cm szélesek. A betű felszínét az öntés után durva kővel polírozták. A csiszolás sűrű, párhuzamos nyomai a betű teljes elülső felületén felismerhetők. (Lehet, hogy ezek akkor keletkeztek, amikor beillesztés után a betű felületét a feli-

* A fotókat Dabasi András készítette, a rajzok a szerző munkái. A kéziratot 2003 szeptemberében zártam le.

¹ Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1908 évi állapotáról. Budapest, 1909, 42; *Finály* 1909, 299.

² MNM RR 43.1908.1; IDR III/2 586 (téves olvasattal).

³ IDR III/2 587 fig. 425.

rathordozó kőemlék felületével azonos szintre csiszolták. A betű szélein talán ezért hangsúlyosabbak a csiszolásra utaló nyomok.) Az eredeti aranyozás erősen lekopott, a felszínen csak kisebb-nagyobb foltokban fedezhető fel.

Az E betűt hátoldalán két csapolással rögzítették. Mindkét csapolás a függőleges száron található, az egyik annak tetején, a másik pedig az alján. Állásuk függőleges. A csapolások felülről nézve téglalap (alsó: 1×3,9 cm; felső: 1×3,5 cm), oldalról nézve fektetett T alakúak. A felső csapolás alján azonban nem távolították el az öntés során keletkezett sorját, így az oldalról nézve elfektetett L alakra sikerült. A csapolások 1,9 cm mélységig nyúltak a csaplyukakba.

Sajnos ma már egyik betű csapolásán sem fedezhetők fel a legkorábbi leírások által említett ólommaradványok, amelyek azóta bizonyára leestek és elvesztek.

A két betű nem egyetlen felírat két eltérő magasságú betűkkel írt sorához, hanem két különböző felirathoz tartozott. Nemcsak a betűk magassága eltérő ugyanis (az A betű 25 cm, az E betű 28,8 cm magas), hanem a betűtestek vastagsága (az A betűé 1,5 cm, az E betűé 0,7 cm vastag) és a csapolások hossza (az A betűé 2,7 cm, az E betűé 1,9 cm) is. Az előbbi a betűágyak, az utóbbi pedig a csaplyukak eltérő mélységére utal, amelyek ilyen mértékű különbsége azonos felirathoz tartozó betűk esetében elképzelhetetlen.

A Bukován talált betűkhöz formában, méretben, készítem és felerősítési technikában hasonló aranyozott bronzbetűk jól ismertek a római-kori latin epigráfiával foglalkozó kutatók előtt.⁴ Ilyen aranyozott bronzbetűkkel (*litterae aureae*) írták ugyanis a császárkor reprezentatív hivatalos feliratainak egy részét, amelyek – a betűk kialakítása és rögzítési módjai alapján – két fő típusba sorolhatók:

1. A beágyazás nélkül felerősített, vékony bronzlemezről kivágott betűkből álló feliratok (ún.: *scrittura a caratteri applicati*). A betűket néhány milliméter vastag bronzlemezről vágták ki, majd a rögzítési helyeken átfúrták vagy átütötték. Ezeket a lyukakon vezették át a csapolásokat (nitszeg vagy végén elkalapált hosszú, keskeny bronzlemez), amelyeket behelyezés előtt ólomlemezrel körbetekertek. A beágyazás nélkül, pusztán szabadon felerősített betűkből álló feliratok esetében a felírat értékes fémbetűinek eltávolítása után az eredeti felíratnak nem marad más nyoma, mint a bronzbetűk rögzítésére szolgáló csaplyukak.⁵ A bronzlemezről kivágott betűk könnyűek, ezért rögzítésükhöz akár néhány csapolás is elegendő. A technika tehát egyszerűbb és olcsóbb, azonban kevésbé alkalmas a betűk biztonságos rögzítésére. (Ilyen típusú felirattal látták el például Rómában a Colosseumot,⁶ Augustus és Róma templomát Vienneben,⁷ a méridai színházat, vagy a segóviai vízvezetékét.⁸)

2. Betűágyban fekvő, öntött betűkkel írt feliratok (ún.: *scrittura alveolata*). A betűk a felirathordozó kőemlék felületébe vésett betűágyban fekszenek, s ezekben a fészkekben csapolással vannak rögzítve. A bronz betűk viaszveszejtési eljárással, formába öntve készültek, ezért sokkal vastagabbak, súlyosabbak a bronzlemezről kivágott betűknél. A betűtörzsekkel egybeöntött trapéz vagy fektetett T alakú csapolásait az ezért masszívabbra és mélyebbre kellett készíteni. Ugyancsak a nagy önsúly miatt a betűk rögzítéséhez nagyobb számú ólomba ágyazott csapolásra volt

⁴ A fémbetűk használata a középkorban, főleg a reneszánsz idején Magyarországon is ismert és kedvelt volt: *Lóvei* 2001, 39–55. A bukovi betűk azonban formájuk, felerősítési technikájuk, lelőhelyük és a velük együtt előkerült római kori leletek alapján bizonyosan egy római kori felíratba voltak illesztve.

⁵ A bronzbetűk felerősítésének technikájához: Amy 1970, 675–678; Amy 1979, 177; Di Stefano Manzella 1987, 141–142; *Alföldy* 1990, 68–74; *Alföldy* 1995, 205–208; *Alföldy* 1997, 4–8.

⁶ *Alföldy* 1995, 210, 212–213, Abb 3–6.

⁷ AE 1925, 75.

⁸ *Alföldy* 1997, 3–51.

szükség. Ez a bonyolultabb, nagyobb szakmai tudást igénylő és éppen ezért lényegesen költségesebb technika azonban biztosabban tartotta a betűket. (Betűágyba helyezett, öntött bronzbetűkkel írták például Rómában L. Naevius Secundus praetor feliratát a *forum Romanum* kövezetében,⁹ továbbá Mars Ultor valamint Castor és Pollux,¹⁰ Augusta Raoricorumban Roma és Augustus¹¹ templomának, Asisium,¹² Feretrium,¹³ Hyppo Regius,¹⁴ Segobriga¹⁵ *forum*ának padozatba súlyszettelt építési feliratait.)

Mindkét Bukován talált bronzbetű minden jellegzetessége pontosan megfelel az utóbbi csoportba tartozó feliratok aranyozott bronzbetűinek, ezért a betűk bizonyosan egy betűágyakba helyezett római-kori *litterae aureae*vel írt felirathoz tartoztak.

A fémbetűkkel írt feliratok elvéve már a köztársaság korában is előfordulhatnak,¹⁶ de használatuk Augustus uralkodásától válik gyakorivá.¹⁷ Különösen Kr.e. 17 után, az augustusi új *aurea aetas* kezdetétől, annak egyik szimbólumaként¹⁸ terjed el gyorsan a technika alkalmazása Italiában és néhány provinciában (Hispania, Gallia, Africa). Rómában a legjelentősebb középületek (például a *forum Romanum* padozata, Colosseum, Titus és Septimius Severus diadalíve) és templomok (például Mars Ultor, Castor és Pollux, Pantheon, Saturnus templomainak) építési feliratait ezzel a technikával készítették. A *litterae aureae*vel írt feliratok többsége a kora császárkorból származik, s a legtöbb provinciában használatuk divatja a Traianus és Hadrianus uralkodásánál később nem mutatható ki. Az erre az időszakra keltezhető ismert emlékek mind polgári környezetben, főleg nagy városokban született reprezentációs feliratok, amelyekkel elsősorban templomokat és egyéb középületeket díszítettek. (Kivételes esetekben magán jellegű feliratokon – így oltárokon¹⁹ és lokális divatként Baeticában sírfeliratokon²⁰ – is találkozhatunk e technikával.) A Severus-korban azonban hosszú szünet után Rómán kívül ismét feltűnnek a fémbetűkkel írt feliratok, ráadásul meglepően nagy számban és olyan területeken illetve környezetben ahonnan a korábbi időszakból nem voltak ismertek. A Római Birodalom északi katonai provinciáiban, főleg a felsőgermaniai-raetiai²¹ és

⁹ CIL VI 37068 = AE 1968, 24.

¹⁰ Alföldy 1992, 53, 200, Tav. XXVI.

¹¹ Speidel 1993, 179–185, Taf. IV.a.

¹² Forni 1987, 35, Nr. 31

¹³ CIL I2 1527 cf. p. 1002 = CIL X 5847 = ILLRP 587 vgl. Di Stefano Manzella 1987, 139, Anm. 326, Fig. 26.

¹⁴ AE 1949, 76 vgl. AE 1955, 147.

¹⁵ Alföldy 2001, 117–121.

¹⁶ A fémbetűs feliratok késő köztársaság kori előfordulásukhoz (például Asisium és Feretrium *forum*ának kövezetébe rakva) ld. összefoglalóan: Alföldy 1990, 69–70.

¹⁷ Alföldy 1990, 70–71.

¹⁸ Gros 1976, 41 és a 184. j.; Alföldy 1990, 72–73; Alföldy 1992, 72; Alföldy 1997, 6.

¹⁹ Például egy augsti Aesculapiusnak szentelt oltáron: Speidel 1993, 185–188.

²⁰ Alföldy 1997, 6. Nem lehet véletlen ezért, hogy Rómában az egyetlen fémbetűkkel írt sírfeliratot egy baeticiai származású szenátori család síremlékén találjuk: CIL VI 41086 (=31817) vö.: Alföldy 2000, 86, 91; Alföldy 2001, 34.

²¹ Caracalla uralkodása alatt született, rekonstruálható szövegű bronzbetűs feliratok Germania superior és Raetia limeserődjeiből: 1. Holzhausen: a porta principalis sinistra felett: CIL XIII 7616 = ORL B Nr. 6, S. 35, Taf. VII/23 = Baatz 1982, 358–359, Abb. 301; a felirat rajzos kiegészítéséhez ld.: Mráv 2001–2002, 211, Abb. 3; ugyanebben az erődben a porta praetoria felett elhelyezett felirat: CIL XIII 7617 = ORL B Nr. 6, S. 36, Nr. 2, Taf. VIII/9a-b; Mráv 2001–2002, 211; 2. Saalburg: CIL XIII 7465a, a felirat rajzos rekonstrukciójához ld.: Mráv 2001–2002, 214, Abb. 5; Germania superior és Raetia számos limescastrumából előkerült, lemezből kivágott aranyozott bronzbetűkhöz összefoglalóan ld.: Schönberger 1985, 412–413.

noricum²² limes erődjeiben, valamint egy intercisai felirat alapján Pannoniában²³ Caracalla uralkodása alatt, valószínűleg központi ösztönzésre állított aranyozott bronzbetűkkel írt tisztelgő feliratok kerültek elő, amelyeket eredetileg az erődkapuk fölé falaztak be. Az ismert és rekonstruálható szövegű feliratok mind Caracalla Germania superiori és raetiai tartózkodásának, győztes alamannok elleni büntetőhadjáratának majd az azt követő Duna menti utazásának idejére a Kr.u. 213 évre keltezhetők.²⁴ Az ismert Caracalla-kori *litterae aureae*val írt feliratok mindegyikét bronzlemezből kivágott betűkkel írták, amely a betűk rögzítési technikáját is meghatározta. A több sorba rendezett feliratok hosszú szövegűek, Caracalla (és egy esetben mellette Iulia Domna) nevét és titulaturáját, a tisztelgő feliratot állító csapat nevét és a dedikációs formulákat tartalmazták, ezért kisméretű betűket használtak (magasságuk általában 10 cm körül mozog). Mindezzel összehasonlítva az eltérő technikával készült, betűagyakat feltételező, nagyméretű (25 cm illetve 28 cm magas) öntött bukovai betűk nem sorolhatók az említett Caracalla kori feliratcsoportba, annak ellenére sem, hogy Caracalla Kr.u. 213-ban egy daciai körutat is tervezett.²⁵ (Erre időhiány miatt valószínűleg már nem kerülhet sor, ²⁶ azonban nem zárható ki annak a lehetősége, hogy központi ösztönzésre Dacia katonai táboraiiban is *litterae aureae*val írt feliratokkal készültek a császár várható látogatására.²⁷)

A bukovai betűk által feltételezett két daciai aranybetűs felirat tehát csak az aranyozott bronzbetűkkel írt feliratok korábbi csoportjába tartozhat. Ezek az első-sorban középületeket díszítő hivatalos feliratok polgári környezetből, Itálián kívül a birodalom erősen romanizált provinciáinak virágzó városaiból ismertek. (A Duna vidékéről azonban csak a két említett felirat hozható fel példaként.) Az ide tartozó *litterae aureae*val írt feliratok egyike sem keltezhető Hadrianus uralkodásánál későbbre, még az aranybetűs feliratok Itálián kívüli leggyakoribb előfordulási helyén, Hispaniában sem.²⁸ A bukovai betűket is ennek megfelelően kell értelmeznünk. Eszerint Daciában legalább két olyan nagyszabású építménnyel (legvalószínűbben középülettel vagy templommal) kell számolnunk, amelyet *litterae aureae*val írt felirattal láttak el. Összhangban a bronzbetűkkel írt feliratok használatának időbeli elterjedésével, az építkezések egyike sem lehet későbbi mint Traianus vagy Hadrianus uralkodásának ideje.²⁹ (Dacia meghódítása és provinciává szervezése Traianus alatt történt, ezért az aranyozott bronzbetűkkel írt feliratokat sem lehet e hadjárat győztes befejezésénél korábbra keltezni.)

²² A Traismauer (Augustiana) erődjéből előkerült Caracalla kori aranybetűkkel írt felirathoz: Ubl 1974, 112–114; Ubl 1975, 17–18 (A bronzbetűs feliratot hordozó kőtábla a *porta principalis dextra* területén került elő); a kőtáblán olvasható szövegtöredék betűinek helyes olvasatához: Hainzmann, ILLPRON 897 (E. Weber olvasata); a felirat kiegészítéséhez és rajzos rekonstrukciójához ld.: Mráv 2001–2002, 213, 215, Abb. 6. Alföldy Géza kiegészítése.

²³ Mráv 2002, 207–233, Abb. 13–14. Az Intercisában talált aranybetűkkel írt felirat rekonstruált szövege a következő: *[Pro salute et victor]ia / [Imp(eratoris) Caes(aris) M(arcus) Aur(elius) Antonini pii felici]s Aug(usti) / [et Iuliae Aug(ustae) matris Aug(usti) nos]tri / [et castror(um) et senat(us) ac patriae] et / [imperi]i et senatus populi[ue] Rom[ani] / [coh(ors) I (milliaria) Hemes(enorum) Aur(elia) Anton(iniana) sa]g[ittariorum] eq[ui]tata).*

²⁴ Radnóti 1972, 53; Schönberger 1985, 412–413; Alföldy 1997, 34–35, Anm. 78.

²⁵ Szabó 2003, 139–150.

²⁶ A császár ugyanis legkésőbb 213 december 17-én már Nicomédiában tartózkodott: Scheid 1998, 445.

²⁷ Egy bronzlemezről kivágott R betűt újabban Zilahról közölték: Matei-Stanciu 2000, Pl. 339/1.

²⁸ Hispaniában a legkésőbbi *litterae aureae*val írt felirat, a méridai Mars templom építési felirata Hadrianus uralkodásának utolsó éveire keltezhető: CIL II 468, keltezéséhez ld.: Alföldy 1997, 34–35, Anm. 79.

²⁹ A Bukován talált A betű alakja és csapolásnak helyei közel azonos azzal az A betűágy által feltételezett bronzbetűvel, amely a Róma városi Traianus forum DK-i részén feltárt ún. „*murus marmoreus*” *litterae aureae* feliratot hordozó „zoccolaturáján” került elő: La Rocca 2001, 209, Fig. 27; (11. ábra).

Ezt a gondolatmenetet a betűk lelőhelye és a velük együtt előkerült leletek is alátámasztják. Bukovában és szűk környékén a római korban nem alapítottak nagyméretű középítkezéseket feltételező várost, a terület Sarmizegetusa territóriumához tartozott. A territórium határa Bukovától Ny-ra, a Sarmizegetusától XV mp távolságra fekvő *Pons Augusti* (Marga?) vármállomásánál (*statio portorii*) lehetett.³⁰ Bukovában ezért csak egy Sarmizegetusa territóriumán épült *vicussal* számolhatunk, amelynek jelentőséget a közelében fekvő, rómaiak által megnyitott márványbányák adtak.³¹ Bukován, a bronzbetűk megtalálásának helyszínén ezért aligha kereshetjük a betűk által feltételezett reprezentatív *litterae aureae*val írt feliratokat (és egyben a hozzájuk kötődő nagyszabású építmények) eredeti felállításí helyét. Erre Bukova közelében egy sokkal valószínűbb lehetőség kínálkozik.

Bukovától K-i irányban 13 km-re, a bronzbetűk lelőhelyeként számon tartott Vaskaputól azonban csak 9 km távolságra³² fekszik Dacia legrégebbi és legjelentősebb városi rangú települése, a Traianus által alapított *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. A *ius Italicum*mal rendelkező³³ *colonia deducta*³⁴ 32,4 ha nagyságú fallal körülvett területén belül több reprezentatív középület is feltárássra került.³⁵ A *procurator* székhelyén (*praetorium*) kívül a legfontosabb régészetiileg kutatott építészeti egység a város első, Traianus által építtetett *forum*a (az ún. *forum vetus*) (8. ábra). A város alapítási feliratát hordozó *terapylon* képezi a *porticusszal* körülvett reprezentatív tér bejáratát.³⁶ A tér három oldalán szobrok sorakoztak, tengelyében Traianus emlékműve (egy *tropaeum*) állt. Déli oldalán épült fel a *basilica iudiciaria*, amelyből a város hivatali helyiségei, köztük a *curia* nyílt. A *forum vetus* épülettömbjétől délre valószínűleg Hadrianus alatt egy *macellum* épült, amelynek helyén Antoninus Pius idején egy újabb *forum*ot (ún. *forum novum*) alakítottak ki. A K-Ny irányú *forum novum* északi részén, a korábbi *tabernae* helyén a *basilica forensis*, nyugati felében pedig a capitoliumi templom kapott helyet. Mind az új vagy szakrális *forumon*, mind a *basilica* területén nagyszámú császároknak, helytartóknak és a helyi vezető elit tagjainak dedikált szobor állt. A város falain kívül, az amphitheatrum közelében egy harmadik *forum* is kiépítésre került, amely a tartományi császárkultusz jogilag független körzetéhez tartozott. Sarmizegetusában tehát számtalan olyan nagyszabású középület található, amely *litterae aureae*val írt feliratot hordozhatott. Nem állunk ezért messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a Bukova melletti Vaskapunál talált bronzbetűk *colonia Ulpia Dacica Sarmizegetusából* kerültek összegyűjtésre és eredetileg a város egy-egy középületének vagy egy a császárkultusz kerületében álló építmény vagy oltár feliratához tartoztak.

Erre utalnak a bukovai bronzbetűkkel együtt a Magyar Nemzeti Múzeumba került leletek – egy felirattöredék és két bronz szobortöredék – is, amelyek most kerülnek első alkalommal részletes közlésre.

³⁰ Sarmizegetusa territóriumához: *Piso* 1995, 71; TIR L-34, 91–92.

³¹ *Téglás* 1886, 128–129; *Téglás* 1889, 154–160 a márványbányához ld. még: *Daicovicu* 1924, 243 Anm. 3; *T. Dobosi–T. Bíró* 2002, 822.

³² *Téglás* 1886, 125.

³³ *Ulpianus, Digestae* 50, 15, 1, 8-9.

³⁴ *CIL* III 1443 = *IDR* III/2, 1.

³⁵ Összefoglalóan ld. *Daicovicu* 1974, 610–655; *Piso* 1978, 180–182; *Etienne–Diaconescu–Piso* 1990a, 273–296; *Etienne–Diaconescu–Piso* 1990b, 91–109; *Etienne–Diaconescu–Piso* 1994, 147–163; *Piso–Diaconescu* 1999, 125–137; *Piso* 2001, 16–30.

³⁶ *Piso* 1998, 134; *Piso–Diaconescu* 1999, 126; *Piso* 2001, 19.

3. Egy márvány felirat töredéke (ltsz.: MNM RR 43.1908.1; méretei: m.: 25,7 cm; sz.: 15,8 cm; v.: 16 cm; betűmagasság: 1 sorban: 4,8 cm, a 2. sorban: 4,2 cm), amelyet D. M. Pippidi és I. I. Russu – egy Soproni Sándor által küldött fénykép alapján – a következő olvasattal közölt:³⁷

--- I I N
--- V S S

A kőemlék múzeumi nyilvántartási kartonján azonban a [---] SSA / [---] NIN [---] betűsor szerepel. Bizonyos ezért, hogy az IDR III/2-ben a feje tetejére állított felirat olvasatát közölték. A feliratos kőemlék személyes vizsgálatakor az is kiderült, hogy az első sor megmaradt első betűje bizonyosan nem egy S, hanem egy E betűvel azonosítható. Ezenfelül a töredéken egy következő, harmadik sorhoz tartozó betűtöredék, egy függőleges *hasta* teteje is felismerhető. A kőemléken tehát a következő betűk maradtak meg:

\$
[---]ESA[---]
[---]NIN[---]
[---] I [---]
&

A felirattöredék azonosítható betűi lehetővé teszik a felirat típusának meghatározását, és behatárolják a kiegészítés lehetőségeit is. Az első és a második sor megmaradt betűi egyértelműen egy császárfeliratra utalnak, mivel az [---]ESA[---] betűsor nagy valószínűséggel a Caesar, a következő sor [---]NIN[---] betűi pedig az Antoninus szavakhoz tartoztak. A felirat szövege tehát egy császárt nevez meg akinek a nevében az *Antoninus* név szerepelt. Sajnos a császár pontos neve és személye a megmaradt szövegtöredék alapján nem azonosítható (az *Antoninus* név a *filiatio*ban is elképzelhető),³⁸ és azt sem tudjuk eldönteni, hogy a császár nevét milyen esetben fogalmazták. Mindezek alapján a szöveg a következőképpen rekonstruálható (11. ábra):

\$
[Imp. Ca]esa[r---]
[Anto]nin[---]
[---] I [---]
&

A felirattöredékkel együtt talált bronz szobortöredékek alapján valószínű, hogy a kőemlék eredetileg egy feliratos szobortalapzathoz tartozott. Ennek nem mond ellent a felirat megmaradt betűinek 4,2 illetve 4,8 cm-es magassága sem.³⁹

4. Életnagyságú páncélos császárszobor jobb kar- és válltöredéke (12–13. ábra) (ltsz.: MNM RR 43.1908.2; méretei: m.: 14,8 cm; sz.: 18,9 cm). A töredék valószínűleg a szobor hátáról, a lapocka tájáról származhat. Az eredetileg lándzsát vagy *sceptrum*ot tartó jobb kar megközelítőleg vízszintesig felemelt. A természetel-

³⁷ IDR III/2, 586.

³⁸ A császár személyének azonosításánál az alábbi lehetőségek vehetők figyelembe: Marcus Aurelius, Commodus, Caracalla, (Elagabalus), Severus Alexander (az Antoninus név a *filiatio*ban!).

³⁹ Császároknak dedikált szoborbázisok feliratainak betűit Sarmizegetusában gyakran 4 cm körüli magassággal vésték: IDR III/2, 79, 80, 81.

lenes módon, és nélkül elrendezett *pteryges* és annak rojtjai rásimulnak a felemelt jobb karra és a vállra. A töredék bal szélén felismerhető a hátpáncél karkivágásának a pereme is. Felületét élénk zöld patina borítja, aranyozás már nem figyelhető meg rajta. A bronz falvastagsága vékony, mindössze 1,5–2 mm. A fal követi a külső felület vonalát. A töredék belső felületén több helyen megfigyelhetők a viasz segédnegatívba való bedolgozásának nyomai. A viasz felhordását nem ecsettel, hanem ujjal végezték. (A viaszt tehát nem folyékony állapotban, hanem táblákban került a segédnegatívba.) A bronz több helyen befolyt az öntőmag repedéseibe. A töredék tetején, a *pteryges* rojtjainál az öntvény megrepedt. A sérülést egy tapasszal lefedték. Az öntőmagba illesztett és a viaszrétegbe foglalt, majd az öntés után kihúzott négyzet keresztmetszetű távtartó lyukai két helyen fedezhetők fel. Az egyiket még fedi a tapasz, ezért kívülről nem látszik csak a belső felületen ismerhető fel. A töredék bal szélén látható másik lyukat borító tapasz azonban már kiesett a fészkből, a négyzet keresztmetszetű lyuk így felismerhető. A felemelt kart külön öntötték, egyenes illesztési felületét a töredék jobb szélén alakították ki. Ugyancsak külön öntötték a szobor testének mellpáncéllal fedett első felét, amelynek egyenes illesztési felülete a háttöredéken, a váll élén látható. A *pteryges* rojtjainak rovátkolását hidegmunkával végezték, egyszerűen vésővel beütötték a bronz felületébe. A *pteryges* kontúrjait ugyancsak vésővel tovább hangsúlyozták. A külső felület öntési egyenetlenségeit csiszolással eltüntették (ennek nyomai különösen jól látszanak a *pteryges* és a kar találkozásánál), majd a felületet polírozták.

2. Drapériatöredék, függőlegesen lehulló redőkkel (14–15. ábra). (Itsz.: MNM RR 43.1908.3; méretei: m.: 14,7 cm; sz.: 11,7 cm, falvastagság: 1–3 mm). Belső felületén nincs nyoma a viasz segédnegatívba való bedolgozásának (ecsetelés, ujjbenyomkodás) csak az öntőmagba folyt viasznak, ezért a szobornak ezt a részét viaszveszejtési eljárással önthették. Az öntvény rossz minőségű volt, javításokkal azonban korrigálták a hibákat. Csak ezen a kis töredéken nyolc kisebb-nagyobb tapaszt használtak az öntési hibák eltüntetésére. (Közülük több már kiesett, csak a téglalap alakú fészkeik ismerhetők fel.) A töredék jobb szélén azonban meg sem kísérelték eltüntetni a gázzárványok által okozott apró lyukacskákat. Felületét a tapaszok bekalapálása után durván ráspolyozták, majd aranyozták.

A bukovai *litterae aureae*vel talált – korábban bizonyára velük együtt összegyűjtött – nagybronz szobortöredékekből arra következtethetünk, hogy a betűk által feltételezett középületekben vagy azok közelében életnagyságú bronzszobrok – a páncélos szoborhoz tartozó töredék tanúsága alapján császárszobrok is – felállításra kerültek. Városokban a császárokat ábrázoló bronzszobrokat nyilvános közterületen (*locus publicus*), leggyakrabban a városok *forum*án helyezték el.⁴⁰ Nem volt ez másként Sarmizegetusában sem. Mind a *forum vetus* mind a *forum novum* területén ugyanis nagy számban kerültek elő különböző méretű márvány szoborbázisok, amelyek császároknak, volt helytartóknak és legnagyobb részben a helyi arisztokrácia jeles tagjainak bronzszobraikat hordozták.⁴¹ Az ásatók néhány bronz szobortöredékről is beszámolnak.⁴² A városfal által határolt területen épült két forumon kívül a tartományi császárkultusz szent kerületében – az ismert provinciális forumokhoz hasonló és törvényben is szabályozott módon – bizonyosan élénk szoborállítási tevékenység zajlott, amely császároknak, volt provinciális főpa-

⁴⁰ Niemeyer 1968, 31–32; Alföldy 1984, 53, 55; Zimmer 1989; Zimmer 1992, 301–313; Alföldy 2001, 12.

⁴¹ Piso 1999, 131–133, 136–137, Fig. 1–7.

⁴² A Sarmizegetusa területén előkerült nagybronz szobortöredékekhez ld.: Pop 1978, 152–158, Nr. 22–26. (A Bukován előkerült nagybronz szobortöredékeket C. Pop katalógusa nem tartalmazza.)

poknak és talán városok perszonifikációinak szobraira korlátozódott.⁴³ Aranyozott bronzbetűkkel írt felirat elképzelhető a provincia főoltárán is. A *tres provinciae Galliae* lugdunumi Róma és Augustus oltárának feliratát ugyancsak aranyozott bronzbetűkkel írták.⁴⁴

Valószínűleg ezen a három sarmizegetusai *forum*on kell tehát keresnünk azokat az építményeket, amelyeket *litterae aureae*vel írt feliratokkal láttak el. Itt számíthatunk leginkább aranyozott bronzbetűs feliratot hordozó köemlékek előkerülésére is. Ezek híján természetesen a két betű önmagában nem elég az építmények azonosításához. Csak a betűk alakjából, felerősítési technikájából továbbá a város történetéből, topográfiájából és ismert középületeiből vonhatunk le néhány következtetést a betűk eredeti elhelyezésére vonatkozóan.

1. A betűágyba helyezett, öntött betűkkel írt feliratok leggyakrabban padozatba (általában a *forum*ok kövezetébe) voltak süllyesztve, amely a felületi aranyozás gyors lekopását eredményezte. Az egyik sarmizegetusai *forum* padozatába való illesztés lehetőségét az A betű esetében biztosan kizárhatjuk, mivel felületén az aranyozás nagy felületen sértetlen. Az E betű azonban - szokatlan vékonysága és a csapolások csekély mélysége folytán - akár padozatba is lehetett süllyesztve. Kopott felületén aranyozásnak alig van nyoma.

2. A Traianus-kori *forum vetus* területén, annak teljes feltárása után sem került elő betűágyba helyezett *litterae aureae* feliratot hordozó köemlék vagy akár annak egyetlen töredéke. Ez különösen szembetűnő, hiszen a *forum vetus* körzetében rengeteg márvány építészeti tagozathoz és különböző típusú feliratokhoz tartozó kötötredéket találtak. (A város történetében legfontosabb epigraphiai emléket, a Traianus-kori alapítási feliratot sem aranyozott bronzbetűkkel írták.⁴⁵) Mindezt figyelembe véve kicsi a valószínűsége, hogy e feliratok felállítási helye a Traianus kori *forum vetus*on volt.

3. A város ismert Traianus kori monumentális feliratait márványba vésett betűkkel írták,⁴⁶ ezért mindkét aranyozott bronzbetűkkel írt feliratnak későbbi, Hadrianus-kori keltezése a valószínűbb lehetőség.

4. A *forum novum* keleti, Antoninus Pius alatt kiépült fele – éppen az építkezésnek a *litterae aureae* feliratok használati időtartamához viszonyított túl késői időpontja miatt – nem jöhet szóba lehetséges megoldásként. Az új, szakrális rendeltetésű ún. templomforum⁴⁷ nyugati felében feltételezik a capitoliumi templom helyét. Ennek a feltáratlan templomnak a pontos építési idejét nem, csak a felszentelési napját (május 23) ismerjük.⁴⁸ Bizonyos azonban, hogy nem sokkal a város alapítása után a capitoliumi templomnak már állnia kellett. Az egyik betű által feltételezett felirat lehetséges elhelyezéseként ezért e templom homlokzati frízét is számításba kell vennünk.

5. Sarmizegetusa bronzbetűkkel írt, költséges feliratokkal ellátott középületeinek építtetői bizonyosan jelentős személyiségek voltak, akik a város patronusai, a helyi felső réteg vagy a birodalmi arisztokrácia (például a helytartó, *procurator* stb) tagjai lehettek. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a császárok (Traianus vagy Hadrianus) személyét sem, amely a legvalószínűbb a szóba jöhető

⁴³ CIL XII 6038 = ILS 6964; vö.: Deininger 1965, 108–110.; ld. még Tarracóban: Alföldy 1973, 4–7; Alföldy 2001c, 147 és Savariában: Mráv 2003b, 350–351.

⁴⁴ CIL XIII 1664; Dragendorff 1957, 111–119; Pelletier 1999, 37–38.

⁴⁵ AE 1998, 1084; a felirat rajzos kiegészítéséhez ld.: Piso 1998, 134–135; Piso 2001, Fig. 4.

⁴⁶ CIL III 1443 = IDR III/2, I; AE 1998, 1084; Rómában, a Traianus forumon azonban *litterae aureae*-vel írt feliratot hordozó köemlék került elő: La Rocca 2001, 209, Fig. 27.

⁴⁷ Az ún. templomforumokhoz ld.: Schalles 1992, 183–211.

⁴⁸ Piso 1978, 180–182; Piso 2001, 21.

lehetőségek között.⁴⁹ Sarmizegetusa első forumát valószínűleg Traianus építtette és Hadrianus helytartója, Papirius Aelianus által egy vízvezetékkel segítette a város fejlődését.⁵⁰ Ezeken kívül további Traianus és Hadrianus kori császári építkezésekkel is számolhatunk a városban, amelyeket jelentőségük miatt *litterae aureae*val írt feliratokkal láttak el.

Összefoglalva: mindkét Bukován talált aranyozott bronzbetű eredetileg két különböző *litterae aureae*val írt felirathoz tartozott, amellyel a közeli Sarmizegetusa városának egy középületét, templomát, vagy a város mellett fekvő provinciális császárkultusz-központ egy építményét (főoltár?) feliratozták. A hasonló típusú *litterae aureae*val írt feliratok provinciákban való használati időtartamát figyelembe véve a feliratok legkésőbb Hadrianus uralkodása alatt készülhettek. A két bukovai bronzbetű az egyetlen olyan ismert lelet a dunai provinciákból, amelyet öntött, betűágyba erősített *litterae aureae*val írt monumentális feliratokkal hozhatunk kapcsolatba. Nem véletlen, hogy az aranybetűs reprezentatív feliratokhoz tartozó betűk éppen Sarmizegetusából származnak, mivel a város jelentőségénél, gazdagságánál fogva, továbbá építészeti és szobrászati emlékei révén messze kiemelkedik a Duna-vidéki városok sorából.

Mráv Zsolt

⁴⁹ Traianus építkezéseiről megemlékező aranyozott bronzbetűkkel írt feliratok: a Traianus forumról: *La Rocca* 2001, 209; a segoviai vízvezeték felirata: *Alföldy* 1997, 3–51. Hadrianus építkezéseivel kapcsolatba hozható *litterae aureae*val írt felirat: Róma, Pantheon: CIL VI 896 (cf. 31196 p. 3777, p. 4303) ld. ehhez HA Hadr. 19, 9.

⁵⁰ CIL III 1446 = IDR III/2, 8; *Boatwright* 2000, 207. A Hadrianus-kori császári építkezésekhez a Duna-vidék – köztük elsősorban Pannonia – városaiban ld.: *Mráv* 2002, 29–36; *Mráv* 2003a, 125–139.

AZ APULUMI LOCUS* Vázlat egy szentélykörzetről

SZABÓ Ádám

Néhány apulumi felirat olyan, tartományi és városi szinten egyedülálló, tartalmi, valamint formai összefüggéseket mutat, amelyek alapján feltételezhető, hogy ugyanazon nagyobb kiterjedésű szentélykörzetre vonatkoznak. A lehetőséget valószínűsítik a feliratok egy részének elsődleges lelőhelyei, illetve a régészeti ásatások eddig közzétett eredményei. A feliratok közös vonásai közé tartoznak, hogy többnyire a colonia Aurelia Apulensium tisztviselői állíttatták őket, elvéve a municipiumiak és a legio katonái is, időrendjük Commodus korával kezdődik, és a Severus kor felöléléseével nagyjából a Kr.u. III. század közepéig tart. Az alábbiakban a legfontosabb, közvetlenül kapcsolható feliratok összesítésével csak arra szorítkozom, hogy a szentélykörzetet körvonalazzam, megállapítsam az eddig megismert istenvilág alapján egyes szentélyek létét, továbbá megnevezem az ismert tisztviselőket és papokat. Az egyes feliratok tágabb időszakokra tehető keltetése önként adja a szentélykörzet időrendjét. Több olyan felirat van még nyilván az apulumi anyagban, amely ugyanebbe a körbe tartozik de közvetlen köthetést jelentő adat híján itt nem szerepel. Annak ellenére, hogy a colonia Aurelia mellé rendelhető a szentélykörzet, teljesen biztos, hogy a legio katonái, a canabae lakói, illetve a 197-től létező municipium Septimium polgárai ugyanúgy látogatták és bővítették a körzet szentélyeit, mint a colonia lakói. Biztos az is, hogy ugyanannak az istenségnek több szentélye is állt a teljes apulumi területen, tehát nem mindegyik felirat vonatkozik az itt tárgyalt szentélykörzetre. A témát teljes bőségében csak akkor lesz lehetőség tárgyalni, ha a területet érintő eddigi, illetve a folyamatban levő ásatások eredményei közlésre kerülnek. A feliratok közül csak azokat idézem teljes terjedelemben, amelyeknél olvasatmódosítást javasoltam. A lelőhelyeknek az IDR III/5-ben alkalmazott számozását megőriztem a dolgozat végén látható térképen, és a szövegben eszerint hivatkozok rájuk. A térképet két – egy korabeli (1. ábra = Ardevan 1998, p. 619, Fig. 8) és egy mai állapotokat tükröző (2. ábra = IDR III/5, p. XIX, Pl. III - az itt alkalmazott számozás szerint hivatkozok a lelőhelyekre a jegyzetekben) – térképből vontam össze (3. ábra). A feliratok és az eddig ismert adatok az itt következő megállapításokra adtak lehetőséget.

AESCULAPIUS, APOLLO, DIANA, HYGIA, LETO ET CETERIQUE DII DEAEQUE SALUTARES HUIUSQUE LOCI

C(aius) Iul(ius) Frontonianusnak két fogadalmi felirata maradt fent a daciai Apulumból. Az oltárt vagy szoborbázist, amelynek konkrét lelőhelye nem ismert, szemének meggyógyulásáért Aesculapiusnak és Hygieiának,¹ a hídépítési táblát

* Német nyelven a Ioan Piso professzor 60. születésnapjára megjelent ünnepi kötetben olvasható: Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis (BMN XXI), Cluj-Napoca, 2004, 787–801. Elhangzott az Ókortudományi Társaság 2004. november 19-én tartott felolvasóülésén. Az alábbiakban kismértékben módosított változata olvasható a 2003-ban lezárt német szövegnek.

¹ IDR III/5, 21.

Apollonak, Dianának és Letonak szentelte.² A megnevezett istenségek mellett mindkét feliratot a ceterique dii deaeque salutare huiusque locinak is dedikálta. Az Apollo, Diana és Leto részére szentelt hídépítési fogadalmi tábla, a gyulafehérvári (Karlsburg, Alba Iulia) ma Tăușor nevű kis tó mellett került elő.³ Gyulafehérvár vagyis Apulum topográfiáján belül a lelőhely a Commodus óta (Kr.u. 180–193) létező és bővült colonia Aurelia Apulensium, korábban municipium (Partos-Marosportó) városfala mellett északra fekszik. Tőle északnyugatra a ma Dealul Furcilornak nevezett domb (Galgenberg, Kutyamál) magasodik, amelynek tövében a déli, az északi és a keleti oldalakon sírok kerültek elő, így e részek a római korban temetőként szolgáltak. A domb alatt folyt a római korban az Ompoly (Ampellum, Ampoi) déli irányba, a colonia Aurelia nyugati határa mentén a Marosba (Maris, Mureș).⁴ A dombon túl északi irányban feküdt a Severus kor előtt a canabae és a legiotábor, valamint a helytartó praetoriuma; a Severus kor elejétől (Kr.u. 197-től) a municipium Septimium Apulensium, majd a legiotábor és a canabae, továbbá ugyanott a helytartói praetorium.⁵ A domb és környéke a Severus korban a két apulumi város között helyezkedett el.⁶ A területről nagyobb számú római feliratos kömlék vált ismertté.⁷ Közülük a vallási feliratok a dombtól délre és északra a temetőkön innen és túlról,⁸ a colonia Aurelia északi feléről és határáról,⁹ valamint a municipium Septimium területéről kerültek elő¹⁰ (1–3. ábra).

Közülük több, nem az eredeti helyén előkerült felirat tanúskodik egy Asklépieion létéről.¹¹ Aesculapius szentélyéhez tartozott az a 40 lépés hosszú porticus, amelyet P(ublius) Ael(ius) Rufinus építtetett.¹² Ugyancsak a szentély része volt az a 30 lépés hosszú porticus, amelyet P(ublius) Ael(ius) Syrus,¹³ ahogy az a 36 lépés hosszú porticus is, amelyet M(arcus) Gallius Epictetus építtettek.¹⁴ Két papját ismerjük Aesculapiusnak a colonia Aurelia Apulensiumból: C(aius) Iul(ius) Metrobianust¹⁵ és

² AE 1980: 735 = IDR III/5, 36. Kelt. Commodus és Septimius Severus uralkodásának eleje közötti időre.

³ IDR III/5, XIX, Pl. III, nr. 20.

⁴ Ld. *Ardevan* 1998, 619, Fig. 8. A térkép a korabeli földrajzi állapotok visszaadására törekszik.

⁵ Ld. IDR III/5, p. XIX, Pl. III. A térkép a mai állapotokat tükrözi. Összevetve az előző térképpel, látszik, hogy az Ompoly folyásiránya megváltozott, illetve kanalizálták, a régi meder egy pontján jött létre a kis tó, amit ma Tăușornak hívnak. Ezen a ponton került elő C. Iul. Frontonianus hídépítési felirata.

⁶ Colonia Aurelia Apulensium és municipium Septimium Apulensium. A két városhoz ld. összefoglalóan *Ardevan* 1998, 45–50, 81–82, 139–145; *Piso*, I., *Prolegomena historica*, IDR III/5, XV–XXI a régebbi irodalommal.

⁷ Ld. IDR III/5, p. XIX, Pl. III, nr. 17–40 lelőhelyek.

⁸ Savariában pl. a Savaria patakon túl elhelyezkedő császárkultusz és tartománygyűlés szent kerületét vette körbe temető, ld. *Tóth* 2001b, 417. Vö. még *Buocz* 1971, 37–45. Legutóbb ld. *Tóth* 2001a, 8–14, 23 és 1, 3 képek.

⁹ Ld. IDR III/5, XIX, Pl. III, nr. 17–24 lelőhelyek.

¹⁰ Ld. IDR III/5, XIX, Pl. III, nr. 29–40 lelőhelyek. Ez esetben ugyanide tartoznak a municipium alapítását (Kr.u. 197) megelőző időben, a canabae területén állítottatott feliratok is.

¹¹ Legutóbb *Alicu-Crișan* 2003, 89–94, foglalkoztak az Asklépieionnal.

¹² CIL III, 975; ILS 7146; IDR III/5, 6. Kelt. Kr.u. 197 után.

¹³ CIL III, 976; IDR III/5, 7. Kelt. Kr.u. 197 után.

¹⁴ AE 1993, 1337; IDR III/5, 13. Kelt. Commodus uralomra jutását követően.

¹⁵ CIL III, 972 = IDR III/5, 1 és CIL III, 973 = IDR III/5, 316, amelynél kisebb olvasatmódosítás javasolható. Az 1. sor a feliratos mező szélén kezdődik (nem középen), és a jobb felső sarok töredékes az S betű után. Az S. a fennmaradt rajz szerint (Reinbold 1842, pl. VI) szóköz nélkül követi a Serapi szót. Szerkesztési szempontok miatt kerülhetett olyan közel, mert a jobb széléig a feliratnak elfér még egy szó. Ezért a Serapis lehetőség mellett Serapi s[acrum, sancto?] valószínűsíthető: *Numini Serapi S[ancto?], -acrum?] | G(aius) Iul(ius) Metrobianus Iul[i]r | col(oniae) Zarmiz(egetusae) sacerdos | dei Aes[culapi]i pon[t]i[ci]f[ic]i q[ui]n[qu]a[nn]alis ---] | [---]. Ugyanennek a Metrobianusnak az üdvéért állították Herculesnek a CIL III, 1028 = IDR III/5, 100-as feliratot. A feliratok Kr.u. 180-at követően kerültek szövegre.*

C(aius) Nummius Verust,¹⁶ akik papként a sacerdos dei Aesculapii illetve sacerdos numinis Aesculapii címetek viselték. Mindkettejük feliratai Kr.u. 180-at követő időre keltezhetők. Ismerjük továbbá Aesculapiusnak egy szabadosát Septim(ius) Ascl(epius) Hermes-t - libertus numinis Aesculapi(i),¹⁷ akit valószínűleg az erre jogosult szentélyben szabadítottak fel. Veturius Marcianus veteranus szentélybeni incubatiója alkalmával kaphatta álmában Aesculapiustól a parancsot, hogy Iuppiter Dolichenusnak állíttasson oltárt.¹⁸ Az Asklépieion a tó mellett állt, ahonnan C(aius) Iul(ius) Frontonianus két felirata előkerült,¹⁹ de épületeinek pontos azonosítása csak a régészeti feltárás nyomán válik majd lehetővé.²⁰ Eddig Apulumból 21 darab Aesculapiusnak szentelt felirat ismert.²¹ A domb lábánál került elő a XIX. században egy oltár, amelyet Aesculapius és Hygieia numenjeinek szentelt az állíttató.²² Nyilván ez is a szentély területén állt egykor. A szentély felé vezető útvonalon állhatott az a híd, amelyet az említett felirat tanúsága szerint Apollonak, Dianának és Letonak valamint a ceterisque dii deaeque salutare huiusque locinak szentelt az állíttató. Nem messze a tótól, 200 méterre délre²³ került elő egy Apollo Salutarisnak szentelt oltár²⁴ egy nagyobb, téglalap alakú római épületből, amely mellett még három téglalapalakú épület alapfalai is előkerültek (vö. 2. kép 21). Egyelőre nem állapítható meg, hogy önálló Apollo szentély²⁵ volt-e, vagy pedig az Asklépieion egyik épülete.²⁶ Ugyanonnan származnak, egy --- ? Dis salut[aribus] [--- dedikációjú töredék,²⁷ illetve egy Diis deabus(que) Daciarum et Terra[e ?Matri] dedikációjú oltár. A tóhoz nagyon közel, nyugati irányban került elő egy bázis, amelynek szövege Apollo parancsára történt forráshelyreállítását örökít meg,²⁸ amely forrás azonos lehet egy a 19. század elején

¹⁶ CIL III, 7739 = IDR III/5, 2. Kelt. Kr.u. 180-at követően.

¹⁷ CIL III, 1079 = ILS 3850 = IDR III/5, 199, nem az eredeti lelőhelyéről. Kelt. Septimius Severus kora, vagy azt követően.

¹⁸ CIL III, 1614 = 8044; IDR III/5, 220, nem az eredeti lelőhelyéről. Kelt. Kr.u. II. sz. vége – III. sz. eleje. Gyógyító aspektusukon keresztül Aesculapius és Iuppiter Dolichenus kapcsolatához ld. Merlat 1960, 208 ff.; Ld. még Sanie 1989, 1184, nr. 16.

¹⁹ Rusu-Pescaru-Alicu 2000, 123–125; IDR III/5, XIX, Pl. III, nr. 20.

²⁰ Vö. még Crişan 1971, 341–347 és Alicu-Crişan 2003, 89–94.

²¹ A colonia Aurelia illetve a municipium Septimium lakói és tisztviselői állíttatták őket. Ld. IDR III/5, 1–21. Több ezek közül az Asklépieion területéről került elő a tó mellől. Nagyobb részük pedig másodlagos lelőhelyről vált ismertté.

²² CIL III, 985; IDR III/5, 19. Kr.u. 197-et követően.

²³ IDR III/5, p. XIX, Pl. III, nr. 17.

²⁴ AE, 1972: 456; IDR III/5, 34. Vö. még Berciu-Băluţă 1965, 165.

²⁵ Több Apollonak, Apollonak és Dianának dedikált felirat ismert még Apulumból, ld. IDR III/5, 30 (= CIL III, 989), 32 (= CIL III, 14469), 33 (= CIL III, 991), 35 (= CIL III, 14470). Kettő közülük másodlagos vagy ismeretlen lelőhelyű, kettő pedig (32, 35) a Kutyamálnak nevezett helyről került elő egy szőlőtől – IDR III/5, XIX, Pl. III, nr. 32, 35 a Dealul Furcilor-domb északi részén – a Kutyamál a Dealul Furcilor domb régi magyar neve. Nem elképzelhetetlen, hogy Apollo szentély állt ott is, amelynek porticusát említi az egyik felirat, amely az istent Apollo Augustus melléknéven említi (32). A két ismeretlen lelőhelyű fogadalmi oltár illetve relief, akár a domb déli részén a colonia Aurelia területén is állhatott. Az értelmezési lehetőségekbe az a feltevés is beletartozhat, hogy mind egy helyen álltak. A Kutyamál az IDR III/5, XIX, Pl. III, Nr. 24 lelőhelye is vonatkozik, amely viszont a dombnak a déli tehát a colonia Aurelia felőli oldala. Innen került elő egy Iuppiter Optimus Maximusnak szentelt oltár is – IDR III/5, 149 (= CIL III, 14472). Iuppiternek, mint államvallási főistennek bárhol létjogosultsága volt. A feliratok időrendje a Kr.u. II. század harmadik harmadától a III. század első feléig tart.

²⁶ Rusu-Pescariu-Alicu 2000, 124. Apollohoz, mint gyógyistenhez ld. még pl. Kerényi 1937, 48 skk.; vagy Otto 1934, 96 skk.

²⁷ IDR III/5, 47. Kelt. Kr.u. II–III. sz.

²⁸ CIL III, 990; IDR III/5, 31. Kelt. Kr.u. 238–244.

1. ábra Az apulumi városok és tábor alaprajzai a korabeli állapotoknak megfelelően – *Ardevan* 1998, 619, Fig. 8. nyomán

Abb. 1 Stadtpläne und Lagergrundriss von Apulum, der damaligen Lage entsprechend – nach *Ardevan* 1998, 619, Fig. 8.

feltárt római forrással.²⁹ A lelőhely³⁰ néhány méterre van attól a helytől, ahonnan C. Iul. Frontonianus már többször említett hídépítési felirata előkerült.³¹ C. Iul. Frontonianus két felirata feltehetőleg ugyanott állt,³² amire az állítató személyén kívül a dedikációk egyformasága is utal. Az általa megnevezett istenségek ugyanabba a körbe tartoznak, egy istencsaládot alkotnak Apollo Salutiferrel együtt.³³ A forrásfelújítási felirat szintén Apollonak szentelt, akárcsak a hídépítési felirat. A colonia Aurelia, az Ampellum és a Dealul Furcilor domb közötti területen, ahol élő víz volt jelen nagy bőségben, egy nagyobb kiterjedésű gyógyközpont helyezkedhetett el, amelynek létét már korábban is biztosnak tekintették.³⁴ A gyógyközpontban Aesculapiusnak és Hygieiának biztosan állt szentélye akárcsak Apollonak, mint gyógyistennek. Rajtuk kívül még tiszteltek azon a helyen a jól-létért felelős isteneket, akiket ceterique dii deaeque salutare huiusque locinak neveztek a feliratokon. Ezeknek az isteneknek valószínűleg szintén álltak szentélyei azon a viszonylag nagy területen, amelyet a város, a folyó és a domb fogtak közre.³⁵ A hídépítési felirattal egy lelőhelyről származik egy Deo Mag. dedikációjú szobortöröredék is.³⁶ Az istennév rövidítése több feloldási lehetőséget kínál. A lelőhely által mutatott megfelelő szentélyi összefüggésekben az eddigi germaniai párhuzamokra támaszkodó Deo Mag(usano) javaslat helyett inkább a Deo Mag(no) dedikáció valószínűsíthető tekintettel arra, hogy Aesculapius theos megistos-nak³⁷ Magnus epithetonja Daciában is előfordul,³⁸ emellett több mediterrán istenségre alkalmazták még a jelzöt névvel vagy név nélkül.³⁹ A Deo Mag(no) feliratot állító Aurel(ius) Marius optio signif. egy mára elveszett és nem ismert lelőhelyi Nemesis oltárt is állított.⁴⁰ C. Iul. Frontonianus dedikációiban pontosan körülhatárolta, hogy kiknek és hol állította a feliratait. Ezzel az általános és bárhova vonatkozatható Genius locitól⁴¹ elkülönítette őket. A „huiusque locus” területe jól körülhatárolt módon helyezkedett el az őt körülvevő városi territoriumon. Az eddigiek alapján ez a terület nagyobb egy szentélynél (négy nagyobb méretű épület vált ismertté 2001-ig – vö. 2. kép, nr. 21), és a colonia Aurelia illetve az Ampellum (Ompoly) illetve a domb közé, a temetőig lehet behatárolni. A 17-18-19 lelőhelyeken talált feliratok (2–3. ábra) tematikailag ugyancsak összefüggenek a domb és a város közötti területen álló szentélyekkel, azonban amint a 19 számmal jelölt korábban tévesen szentélynek meghatározott⁴² közösségi gyülekezőhelyről előke-

²⁹ Ld. Mommsen, Th. in CIL III, p. 481 – Hormayr in Archiv für Geografie, Historie, Staats- und Archivkunst 1–19, Vienne, 1810–1828 hivatkozva.

³⁰ IDR III/5, XIX, Pl. III, nr. 22.

³¹ AE 1980: 735; IDR III/5, 36 és XIX, Pl. III, nr. 20. A felirat keltezése Kr.u. 180-tól Septimius Severus koráig.

³² Rusu-Pescaru–Alicu 2000, 124, ahol a szerzők M. Bărbulescu kéziratára (Culte greco-romane în provincia Dacia, Diss. Cluj 1985) hivatkoznak. A megállapítással teljességgel egyet lehet érteni.

³³ Aesculapiushoz, isteni családjához, kultushelyeihez ld. pl. Kerényi 1999. A Duna vidéki Aesculapius kultuszhoz ld. uo. Kádár 1999, 67–73. A daciai Aesculapius kultuszhoz ld. Igna 1935.

³⁴ Ld. Crișan 1971, 341–347; Alicu–Crișan 2003, 89–94. A feliratokon kívül a szentélyközpontból előkerült reliefekről is említést tesznek, amelyeken további gyógyistenek pl. Telesphorus szerepelnek.

³⁵ Összefoglaló jelleggel az egészség isteneinek daciai kultuszához ld. Bologa 1966, 223–238. Az egészség isteneinek Duna vidéki kultuszához ld. még Kádár 1989, 1038–1061.

³⁶ AE 1995, 1290 = IDR III/5, 247, a XIX, Pl. III, nr. 20 lelőhelyről. Kelt. Kr.u. III. sz.

³⁷ IGUR 105.

³⁸ CIL III, 1560 = ILS 3845, Ad Mediam.

³⁹ AE 1995, 1290 = IDR III/5, 247: Deo Mag(no?) Au[relius] | Marius op[tio signif(eratorum)]. A nagy istenekhez összefoglalóan ld. pl. Alföldy 1997, 227–229.

⁴⁰ CIL III, 1124; IDR III/5, 293. Kelt. Kr.u. 212 után.

⁴¹ „Nullus enim locus sine Genio”, Servius, Aeneidae 5. 85; Általában ld. Otto 1912, 1155–1170; ld. még Brelich 1938, 23–24.

⁴² Ld. Schäfer–Diaconescu 1997.

rült Liber Pater és Silvanus stb. emlékek mutatják,⁴³ az egyes istenségeknek nem csak saját szentélyeikben állítottak feliratokat, illetve nem csak szentélyekben ábrázolták és tisztelték őket Apulumban sem.

A területet a *locus* kifejezéssel illette a feliratok állítója,⁴⁴ vagyis egy jól körvonalazható jogi fogalommal.

A *locus* általában egy adott, a római jog hatálya alá eső területrész: *locus publicus*, *locus sacer*, *locus religiosus*, *locus profanus*, *locus sanctus*, *locus purus*, *locus privatus*. A *locus publicus* a római nép tulajdonában álló területrész, amelyet bárki használhat és gyakorlatilag minden köztulajdonban levő kisebb vallási vagy profán hely beletartozik és beletartozhat. Nem képezheti kereskedelmi ügylet tárgyát, a *ius publicum* hatáskörébe tartozik. A *locus religiosus* az alvilági isteneknek szentelt hely pl. temető. A *locus sacer* olyan területrész és a rajta álló épület/épületek, amelyet hivatalosan az égi isteneknek szenteltek. A *locus sacer* a magistratusok jelölték ki és papi felügyelet alá helyezték. A *locus profanus*, az ellentettje a *locus religiosus*nak és a *locus sacer*nek. A *locus sanctus* olyan megszentelt hely, pl. városfal, híd, amelynek bántása halálbüntetést vont maga után. A *locus purus* a *locus sacer*rel, sanctussal és religiosussal szemben határozható meg, bármilyen kereskedelmi ügylet része lehet, időlegesen nincs meghatározott funkciója. A *locus privatus* a *locus publicus* ellentettje.⁴⁵ Az apulumi, locust említő feliratok csak egy a *locus publicus* részét képező *locus sacer*hez tartozhattak, mivel felvilági isteneknek dedikálták őket.⁴⁶ A római jog szerinti *locus sacer* csak itáliai földön (*ager romanus*) jöhetett létre, tartományi területen (*ager peregrinus*) nem.⁴⁷ Apulum coloniája egy Caracalla (Kr.u. 212–217) alatt elkezdett forrás szerint *ius Italicum*mal bírt, vagyis földje és városa az itáliai földdel és városokkal egyen jogú volt.⁴⁸ A *ius Italicum* megkapását követően a római jog szerint szabályozott loca

⁴³ Amint kiviláglott legutóbb is a Pánczél Szilamér (PhD hallgató, Univ. Babeş-Bolyai, Kolozsvár) által tartott előadásból a III. Erdélyi Magyar Régészeti Konferencián 2005. november 13-án. Az eddig szentélyként aposztrófált épület alapvetően téglalap alakú és több helysére tagolt, amelyek egyikeből nagyon gazdag üvegedény leletegyüttes került elő, amelynek elemzéséről szolt az előadás. Ennek az épületnek a helységeiből kerültek elő az IDR III/5, 236 – fogadalmi tábla, 237 – szobor; feliratos bázissal, 244 – Silvanus Silvestert ábrázoló feliratos relief, 370 – lovasszobor; kutya, görög felirattal, 371 – ólomvotiv „dunai lovasisten” táblácska, vagyis vallásilag még csak nem is homogén tárgyak. A német nyelvű változatban (Szabó, Á., in *Orbis Antiquus*, Cluj – Napoca 2004, 787–801) magam is szentélyként utaltam a 19 lelőhely épületére, az épület közlése nélkül a leletek alapján szentélyt feltételező szakirodalom alapján, tévesen.

⁴⁴ I. Piso az IDR III/5, 297 alá írt kommentárjában – 238 – felhívja a figyelmet a locust említő feliratok együttesére. *Alicu-Crişan* 2003, 94, felfigyeltek a huiusque *locus* kifejezésre, mint topográfiai jelentőségű adatra és a gyógyközpontra vonatkoztatták.

⁴⁵ Összefoglalóan ld. Kübler 1926, 958–964; Berger 1953, 568, 679–680; *Lécrivain* 1904, 1279–1281.

⁴⁶ Alapvetően ld. Gaius 2. 4 – „*sacrae sunt, quae diis superis consecratae sunt...*” továbbá ld. még Wissowa 1912, c. 65., 467/8–468/1–7–469/5. – a teljes forrásanyaggal.

⁴⁷ Vö. Gaius II 7a: „*item quod in provinciis non ex auctoritate populi Romani consecratum est, proprie sacrum non est, sed pro sacra habetur.*” Ld. még Marquardt 1885, 145 skk., továbbá Wissowa 1912, 408 és 2–9 jegyzetek. A szentélyt magába foglaló tér vallási-jogi jelentőségéhez ld. még összefoglalóan *Catalano* 1978, 440–553.

⁴⁸ *Digestae* 50. 15, Ulpianus, De censibus: „...8. In Dacia quoque Zernensium colonia a divo Traiano deducta Iuris Italici est. 9. Zarmizegetusa quoque eiusdem iuris est: item Napocensis colonia et Apulensis et Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit...”. Apulum *Ius Italicum*ának kezdetét Gostar 1969, 130–131 – Commodus korára javasolta; *Ardevan* 1998, 119 – Septimius Severus korára javasolta. A *locus feliratos* említései 180-tól, vagyis a municipium Aurelium coloniává tételétől kelteződnek, így ez a szempontról inkább a Gostar nézetét támogatja. A *ius Italicum*hoz összefoglalóan ld. még v. *Premierstein* 1919, 1238 skk.; *Luzzatto* 1950, 79 skk.; Kisebb elemzését ld. *Visky* 1963, 191–200; továbbá *Ferenczy* 1984, 1053–1058; Előkészületben Szabó, Á., A *ius Italicum* nyomai Dáciában. Előadásként elhangzott 2005. november 13-án Csíkszeredában a III. Erdélyi Magyar Régészeti Konferencián (november 11–13).

sacra is létrejöhetettek a területén.⁴⁹ A több szentélyt magábafoglaló területet, ami a fentiek szerint csak egy locus sacer lehet, a továbbiakban az apulumi Locusként fogom említeni.⁵⁰

C(AIUS) IULIUS VALENS, ANTISTES HUIUSQUE LOCI

A „huiusque (huiusce) loci” kifejezéssel három további apulumi feliraton találkozunk.⁵¹ C. Iulius Valens, aki többek között a colonia Aurelia Apulensis és egyébként a dunavidéki tartományok egyetlen ismert haruspexe volt, több feliratról ismert. Ebből három közel épen maradt fogadalmi – két tábla és egy szobor – feliratán antistes huiusque (huiusce) loci tisztségét is feltüntette. A Nemesisnek álmoltatás következtében állíttatott szoborcsoport⁵² a colonia Aurelia területéről került elő, a város délkeleti részéről.⁵³ A szobor sérült. Feliratos bázisának szemből nézeti jobb oldalán helyezkedik el. Mellette egykor nyilván valamelyik attribútuma szerepelt. Mivel jobb keze behajlítva a melle előtt látható, nem foghatta a mérleget. Valószínűleg a kerék állt a jobb oldalán, esetleg kakassal együtt. Annak ellenére, hogy ásatásból került elő, nem biztos, hogy az volt az eredeti helye. Sérülései a kő mozgatásáról árulkodnak. A fennmaradó apulumi Nemesis emlékek közül háromnak ismeretlen a lelőhelye, egyet pedig a helytartó praetoriumában találtak.⁵⁴ C. Iulius Valens antistes tisztségét még két fogadalmi tábla szövege tartalmazza, amelyek részletesebb tárgyalást igényelnek. A két táblának ugyanaz a szövege, a dedikációjukban szereplő istennek különbözőnek. Az egyik [---]|victusnak dedikált tábla mára elveszett,⁵⁵ de szövegbeosztása alapján mérete ugyanaz volt, mint a meglévőnek, amelyet Venus Vic|trixnek dedikált az állíttató.⁵⁶ Mindkettő egy szentély falában, vagy pedig a dedikációban szereplő istenalak szoborposztamentének előoldalába lehetnek elhelyezve. Egyformaságuk arra utal, hogy párban álltak. Az elveszett tábla 1622–23-ban Sárdon (Şard) volt Gyulaféhevár mellett, vagyis szintén apulumi területen.⁵⁷ A másikat ma a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi (4. ábra). A leltárkönyvben 197.1873.5 számon szerepel⁵⁸ az a megjegyzéssel, hogy Reményi Ede ajándékaént került Sárdról a Magyar Nemzeti Múzeumba. Az IDR, III/5, 364 szám alatt lelőhelyként Marosportó (Partoş) szerepel, ahol 1838-ban találták J. Pauer kertjében.⁵⁹ Mindkét hely a colonia Aurelia Apulensis területén fekszik. A lelőhelyek bizonytalansága, illetve különbözősége feltételezi a

⁴⁹ A locus sacer meghatározását ld. Ulpianus in Digesta 1, 8, 9 pr.: „*Sacra loca ea sunt, quae publice sunt dedicata, sive in civitate sint sive in agro*”; 1. 8. 9. 1. „*Sciendum est locum publicum tunc sacrum fieri posse, cum princeps eum dedicavit vel dedicandi dedit potestatem*”; 1. 8. 9. 2. „*sacer locus est locus consecratus...*”

⁵⁰ A locus kifejezéshez, értelmezéséhez, a római irodalomban való előfordulásaihoz általában ld. még Georges 1880, 614–615; Kuhlmann 1977; továbbá locus in Dictionarium, 364–365; locus in LTL 106–107.

⁵¹ IDR III/5, 297 (= AE 1930: 6), 356 (= CIL III, 1114), 364 (= CIL III, 1115 = ILS 3174). A feliratok Commodus korától keltezhetők a colonia alapítása szerint. A coloniális haruspexi tisztség Severus Alexander korára utalhat, ld. alább.

⁵² AE 1930: 6 = IDR III/5, 297. Kelt. Kr.u. 180-tól.

⁵³ IDR III/5, XIX, Pl. III, nr. 4.

⁵⁴ IDR III/5, 293 (= CIL III, 1124), 294 (= CIL III, 1125 = ILS 3736), 296 (= CIL III, 1126 = ILS 3744) és IDR III/5, 295 (= AE 1901: 26 = CIL III, 14474); A feliratok időrendje a Kr.u. II–III. századok, illetve 180–244 közötti. Nemesis kultuszához összefoglalóan ld. Hornum 1993.

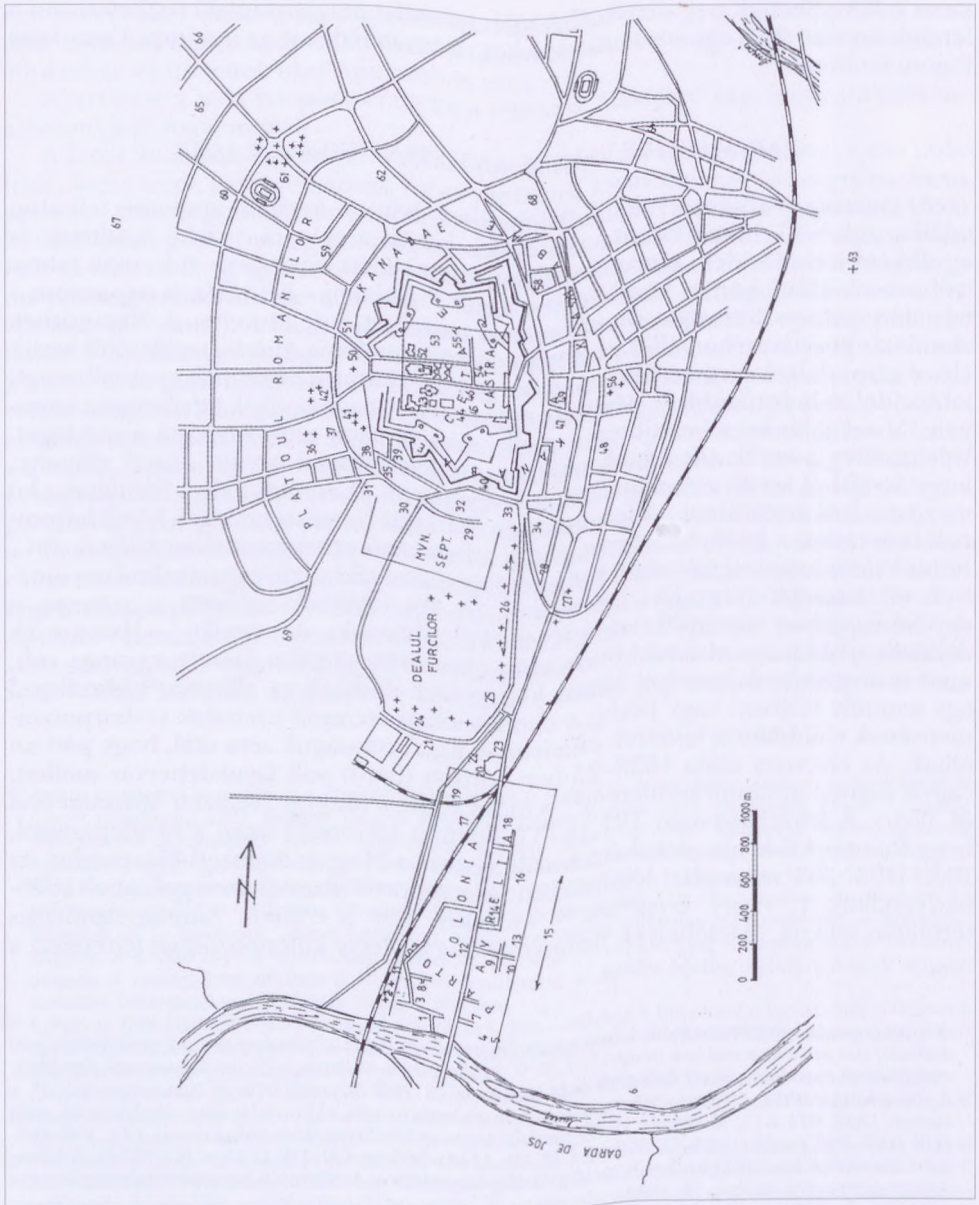
⁵⁵ CIL III, 1114 = IDR III/5, 356. Kelt. Kr.u. 180-tól, feltehetően Severus Alexander kora.

⁵⁶ CIL III, 1115 = ILS 3174 = IDR III/5, 364. Kelt. Kr.u. 180-tól, feltehetően Severus Alexander kora.

⁵⁷ M. Opitz, ms. Leiden, f. 128 - az IDR III/5 közlése nyomán.

⁵⁸ Vö. Römer-Desjardins 1873, 349. Th. Mommsen már a Magyar Nemzeti Múzeumban látta és írta le a kő szövegét, ld. CIL III, p. 1390.

⁵⁹ IDR III/5, XIX, Pl. III, nr. 4.

2. ábra Az apulumi városok és a legiostábor alaprajza, a területről előkerült feliratok számmal jelölt lelőhelyeivel együtt. Az alaprajzok a modern városképbe vannak illesztve. IDR III/5, XIX, Pl. III. nyomán
- Abb. 2 Stadtpläne und Plan des Legionslagers von Apulum, erweitert mit durch Nummerierung angegebenen Fundorten der in diesem Gebiet zum Vorschein gekommenen Inschriften. Die Pläne sind ins moderne Stadtbild eingefügt, nach IDR III/5, XIX, Pl. III.

köemlékeknek a mozgását, vagyis egyik sem arról a helyről került elő, ahonnan végül ismertté váltak. Ezzel szemben egykor ugyanott állhattak, tehát ugyanonnan hurcolták el őket.⁶⁰ Venusnak még két feliratos oltára maradt fent Apulumból. Egyik, amelynek dedikációjában nincs mellékneve az istennőnek, lelőhely nélküli és állíttatója is ismeretlen.⁶¹ A másikat Venus Augustának állíttatták.⁶² 1820-ban került elő valószínűleg elsődleges lelőhelyen, a domb (Dealul Furcilor) déli lábánál, a tó (Tăușor) északi partja mellett,⁶³ vagyis a partoși részen a „Locus” területén, nem messze a tárgyalt Apollo, Diana és anyjuk Leto részére szentelt hídépítési felirat lelőhelyétől. Az istenek Augustus/Augusta mellékneveinek használatát a kutatás régóta az uralkodókkal és feleségükkel összefüggésben látja,⁶⁴ így egy ilyen melléknév feltüntetése önmagában lehet hivatalos, lojalitási gesztus is. A Venushoz kötődő apulumi feliratok kis száma, az említett oltárszöveg Augusta jelzőjével együtt, egy kultuszkörbe és szentélybe utalhatja a Venus Victrix táblát és a Venus Augusta oltárt.

A két kőtáblán olvasható dedikáció sajátosan folytatódik. Az állíttató *pro salute imperii et senatus populique Romani et ordinis coloniae Apulensis* dedikálta fogadalomból mindkét feliratot. A dedikációk kizárják, hogy magánvallásossága okán állíttató volna őket. Csak hivatalos minőségében járhatott el, ami a megnevezett tisztségeit tekintve a haruspexség nem lehetett, csak a *huiusque* (*huiusce*) *locus antistitiuma*. Az egyik kőtábla dedikációjában szereplő Venus Victrix által képviselt hivatalos lényeg összhangban van a birodalom és a senatus, valamint az apulumi ordo üdvéért szóló dedikációkkal.⁶⁵ A másik tábla istennevéből csak egy *–[victo]* töredék maradt, amelyet előbb *[Herculi In]victo*,⁶⁶ majd *[Soli In]victo* alakokra javasoltak kiegészíteni.⁶⁷ Ez utóbbi máig tartja magát.⁶⁸ A két tábla formai és tartalmi azonossága arra utal, hogy eredetileg egymás mellett párban álltak. Ebben az esetben Venus Victrix *paredrosa* semmiképpen nem lehetett a Mithrashoz közelálló vagy vele azonos Sol Invictus.⁶⁹ Az istennevet az antistes-i tisztség és az invictus jelző alapján feltételezték. Az antistes tisztség nem kapcsol-

⁶⁰ Emellett a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött darabhoz képest, nem csak a lelőhelyek eltérőek, de a szöveg szerkesztése is. Nem lehetetlen, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött darab egy következő hasonló szövegű felirata C. Iulius Valensnek.

⁶¹ IDR III/5, 362. Kelt. K.r.u. II–III. sz.

⁶² CIL III, 1157 = IDR III/5, 363. Kelt. Septimius Severus kora vagy az őt követő évek.

⁶³ IDR III/5, XIX, Pl. III, nr. 23.

⁶⁴ Ld. pl. *Wissowa* 1912, 84–85.

⁶⁵ Alakja főleg ikonográfiailag, de eszmeileg is összemosódott Venus Genetrixével és Dea Romáével már Augustus korában. Részletesen elemzik pl.: *Mellor* 1981, 950–1030; *Fayer* 1976; Ld. még *Kádár* 1963, 71–83, továbbá *Wissowa* 1912, 84, 292–293; Ld. még *Koch* 1955, 828–887; *Speidel*, 2225–2238.

⁶⁶ *Ackner–Müller* 1865, nr. 632. Hercules Invictus szerepel a K.r.u. 222-ben állíttatott CIL VI, 323 feliraton is.

⁶⁷ CIL III, 1114.

⁶⁸ Pl. ld. *Halsberghe* 1972, 172.

⁶⁹ Vö. *MacDowall* 1979, 557–571; ld. még uo. *Chirassi Colombo* 1979, 649–672; továbbá vö. *Halsberghe* 1972, 89–96 – szó sincs bármilyen kapcsolatról Sol és Venus között. Ld. még *Altheim* 1957, aki szintén nem tud Sol Invictus és Venus bármilyen kapcsolatáról. Más jellegű a Mithras kultusz nymphus beavatási fokozata és a Venus bolygó kapcsolata, vö. *CIMRM*. I. nr. 480/1–7; *Vermaseren–van Essen* 1965, 155–160; *Ulansey* 1998, 21, 55; Ld. még *Laeuchli* 1967, 81, Pl. 28; *Vermaseren* 1971, 22, 3 j. etc. A bolygó és a beavatási fokozat közti kapcsolat alapján semmiképpen nem erőltethető össze Venus Victrix és Sol Invictus (Mithras).

ható egyetlen kultuszhoz,⁷⁰ ugyanígy invictus melléknévvel is több istenség rendelkezik.⁷¹ A Dea Romával rokonlányegű Venus Victrix által képviselt tartalom csak egy Mars Invictust tűr meg maga mellett (hasonlóképpen a Venus Genetrix és Mars Pater pároshoz), mint ahogy a két istenséget együtt is tisztelték Rómában.⁷² A birodalomért és senatusért szóló dedikációk ugyancsak ezt a lehetőséget támogatják. Ezért a felirat elejének kiegészítésére az eddigiekkel szemben [Marti In] | victo lehet a valószínűbb megoldás.⁷³

Az általában vallási közegben előforduló antistes kifejezés, annyit jelent, hogy előjáró.⁷⁴ G. Wissowa meghatározása szerint: „Noch fremder ist der offiziellen Nomenclatur die außerhalb Roms und namentlich bei den sacra peregrina häufig auftretende Bezeichnung antistes, die mit Beziehung auf die römischen Staatspriestertümer nur in gewählter und untechnischer Ausdrucksweise vorkommt.”⁷⁵ I. Marquardt ezt valamivel tágabb értelműen a Róma által befogadott kultuszok részére rendszeresített hivatalnak határozta meg.⁷⁶ A két megállapítás helytálló az apulumi Locus és az antistes esetében is. Az eddig bemutatott nagyobb számú felirat, amelyek több szentélyhez tartoztak, a loca sacra létrejöttének jogi feltételeivel együtt értelmezik, hogy miért tűnik fel az antistes huiusque loci tisztség Apulumban, illetve magyarázzák a hivatal lényegét is. Ez esetben azonban valamivel tágabb értelmű az antistitium,⁷⁷ azzal együtt, hogy megfelel a meghatározásoknak. A „Locus” nem egy, hanem több különböző istenséghez kötődött, melyek között a befogadottak és az új valamint újraértelmezett istenalakok mellett tradicionális római istenek⁷⁸ is voltak. A különböző istenalakokat többféle ritus szerint tisztelték a szentélyekben és mindegyiknek megvolt a saját papja. Azonkívül az egyes szentélyeknek külön-külön szabályzataik, kötéseik léteztek a locus sacre vonatkozó általános római jog szerinti szabályozás alatt. Ezt a heterogén kultuszvilágot csak olyan vallási tisztviselő irányíthatta, aki hivatalos minőségében egyik ritushoz sem kötődött, hanem alapvetően a kultuszhely adminisztratív apparátusához tartozott. Az eddigiekben körvonalazott szenté-

⁷⁰ Valóban több antistessel találkozunk a Mithras kultuszban is. Az esetek nagyobb részében beavatási fokozat mellett tűnik fel a tisztség és minden bizonnyal a szentély adminisztratív vezetésének tagját, vagy vezetőjét jelenti. Vö. CIMRM nr. 413a – antistes-pater, nr. 366/7 – leo-antistes, nr. 366/7 – antistes, nr. 422–423 – pater sacrorum-antistes, nr. 282 – pater et sacerdos-antistes, nr. 311, 315 – sacerdos, pater-antistes, nr. 214 – antistes; AE 1980: 48–50 – pater-antistes. Az ismert példák közül, amikor az antistes tisztség a Mithras kultuszban tűnik fel, 6 esetben beavatási fokozat 2 esetben pap-ság mellett áll: sacerdos et antistes – AE 1899: 205 = ILS 4265 = CIL V, 223. mellett áll. Nem lehet egyet érteni azzal a megállapítással hogy:) pater, sacerdos oder antistes, synonyme Bezeichnungen für den höchsten Grad.” Ld. Clauss 1992, 42. Mi a magyarázat akkor a leo-antistesre (CIMRM 366/7)? (leo – a negyedik beavatási fokozat a hétből). Továbbá miért íratná ki háromszor egymás után ugyanarra a felíratra (CIMRM nr. 282, 311, 315) ugyanazt, ugyanazon a nyelven a pap? Az antisteshez vö. még Wissowa 1912, 370 és a 3 jegyzetet.

⁷¹ Solon kívül Hercules, Juppiter, Mars, ld. pl. Wissowa 1912, 273 skk., 123, 146.

⁷² Wissowa 1912, 291–293.

⁷³ Apulum. Sárd - Šard. CIL III, 1114 = CIMRM 1998 = Ardevan 1998, nr. 333 = IDR III/5, 356: [Marti In] | victo pro sa | lute Imp(erii) P(opuli)q(ue) R(omani) | et ordinis col(oniae) | Apul(i) C(aius) Iul(ius) Vā | lens har(us)pex col(oniae) s(upra) s(criptae) | et antistes hu(ius)que loci | v(otum) l(ibens) p(osuit). Bár Mars Invictust nem tárgyalja, inkább a közeli rokon Mars Ultort, a kultuszhoz ld. Croon 1981, 246–275.

⁷⁴ Ld. Antistes, in LTL 1864, 270; in Georges 1879, 446; Ld. még Habel 1894, 2536–2537; ld. Antistes in DizEpigr.

⁷⁵ Wissowa 1912, 370 és a 3 jegyzet, 483.

⁷⁶ Marquardt 1885, 213–214.

⁷⁷ Antistesek a császárkultuszban is működtek vö. pl. AE 1924: 70, Ephesos – Omnipotenti Numini Imp(eratoris) Caes(aris) ...sacrae religionis eius antistes; AE 1940: 26, prov. Belgica – Num(ini) Aug(usti) // Gemellus | antist<e=i>s. Ehhez ld. még Pötscher 1978, 355–392.

⁷⁸ Vö. Wissowa 1912, 18–23.

lykörzet egészének irányítására semmilyen ismert, a hagyományos római vallás körébe tartozó pap nem volt alkalmas, mint ahogy egy-egy istenségnek a sacerdosia sem. Sem a városi pontifex, sem az augur vagy a flamen feladatkörébe nem tartozott szentélykörzet irányítás, mint ahogy egy-egy istenség sacerdosia sem láthatta el a tiszteket. A „Locus” élén az antistes állt, akinek természetszerűleg vallási jellegű a tisztsége, amivel a különböző háterű istenalakoknak helyet adó „Locus”-t össze tudta fogni. Az antistes ez esetben elsősorban nem papként szerepelt, hanem ő volt a vallási intézményi igazgató.⁷⁹ A „Locus” a colonia Aurelia Apulensiumhoz tartozott, amit az eddig megismert papok, illetve tisztviselők városban betöltött rangja is mutat. Az antistes hivatala, illetve a „Locus” fontossága okán keletkezettek a hivatalos hangvételi feliratok, amelyek egy az államvallás szolgálatában álló szentélyben állhattak. C. Iul. Frontonianus és C. Iul. Valens feliratait az elmondottakon kívül sajátosabb szóhasználatuk is összeköti. A huiusce helyett alkalmazott huiusque alak ugyanazon feliratszöveg fogalmazási közegegre mutatnak.

Az eddigiekben láttuk, hogy a colonia Aurelia Apulensiumban feltételezhető egy római jog szerint szabályozott szentélykörzet, amely „Locus”-nak nevezhető. Idáig egy Asklépieion, továbbá egy Apollo szentély, illetve az államvallásnak egy szentélye vált ismertté, valamint nyoma van Nemesis kultuszának is, amely szentélyhez kötődhetett. A helyszín ideális volt egy több funkciós szent hely szerepére, magaslat tövében folyóvíz partján feküdt, területén forrás fakadt. A ius Italicummal rendelkező város vezetőségének irányítása alatt álló intézmény, a „Locus” élén egy antistes hivatali címet viselő előljáró állt.

SACERDOTES LOCI

Apulumból Aesculapiusnak két sacerdos titulust hordó papját ismerjük C. Iul. Metrobianust és C. Nummius Verust, akik a város vezetőségében is helyet foglaltak, emellett Metrobianus pontifex is volt.⁸⁰ Sacerdosi tisztségük csak a colonia Aurelia határában álló „Locus” Asklépieionjával összefüggésben értelmezhetők. C. Iul. Valens antistesnek fennmaradt még három felirata, amelyek közül egyiket biztos ő állította,⁸¹ a másik kettőt a pro salute imperii et S.P.Q.R. formára kiegészíthető dedikációs részek kötik a személyéhez.⁸² A másodlagos lelőhelyű,⁸³ nevét is tartalmazó fogadalmi tábláján⁸⁴ nem szerepel a haruspexi tisztsége, sem az antistes huiusque loci hivatala. A szöveg rendkívül töredékes, amely azonban részlegesen kiegészíthető. A dedikációban egykor állt istennév a betűtöredékekből egyelőre nem azonosítható. Folytatólagosan az általa állított és épen maradt feliratok szövegezése szerinti sémát követte: a birodalom, a senatus és az apulumi

⁷⁹ A megállapítást nem módosítják azok a feliratok sem, amelyek antistes dei tisztséget említenek. Az istenség szentélyét vezető személy az istenség antistese, pl. AE 1917/18: 82 – antistes dei Plutonis. Antistes huius loci szerepel még a CIL VI 716, illetve a CIL XIV 57, 58, 59 feliratokon. A kifejezés a keresztény korban is fennmaradt, a papnak a hierarchiában betöltött helye (presbiter, episcopus stb.) mellett szerepel, hogy antistes, vagyis a közösség előljárója ld. pl. AE 1958: 121 A codex Iustinianus két helyen említi az elnevezés alapján talán hasonló státuszú ám későbbi antistest, mint az apulumi: antistes locorum: 5. 4. 25. 4; 5. 70. 7. 5. Vö. még Hübner 1980, 725–726.

⁸⁰ IDR III/5, 1–2. Az orvosok – Aesculapius papjai között nagyon módos, a közösségre is sokat áldozó emberek is előfordultak, így nem csoda, hogy a város társadalmának vezetőrétegébe is tartoztak közülük, vö. Liebenam 1900, 102–105 összeállítását.

⁸¹ CIL III, 1117 és p. 1015 = IDR III/5, 388.

⁸² IDR III/5, 357 (= CIL III, 14475) (?), 367 (= CIL III, 1116 = ILS 3802).

⁸³ M. Opitz 1622–1623-ban a gyulafehérvári várban látta, azóta elveszett. Vö. CIL III, 1117 és p. 1015 – Opitz, ms. Leiden, f. 128.

⁸⁴ CIL III, 1117 = IDR III/5, 388.

ordo üdvéért is tette fogadalmát. Azonban a nevét követő tisztségmegjelölések ezen a feliraton az eddigiekben töredékesen maradtak. A felirat 8 sorának fennmaradt betűi a következők: CL[---]VSL. A „Locus” eddig azonosított egyik funkciója szerint a gyógyító istenek szentélyeinek, kórháznak is helyet adott. Caius Iulius Valens haruspex coloniae-nak, későbbi antistes huiusque loci hivatala megengedi azt a feltételezést, hogy mielőtt a colonia haruspexévé és a „Locus” vezetőjévé vált volna, már ott tevékenykedett. Egy haruspex fiatalkorától kezdve családon belül, később tanintézményben tanulta a mesterséget⁸⁵ beleértve a medicinát is.⁸⁶ Attól függetlenül, hogy hivatalosan alkalmazták-e bárhol, bármikor is, ő haruspex volt. A belső szervek normális állapotát, illetve elváltozásait nála jobban senki nem ismerte, valamint ezek művi úton való sérülésmentes megközelítését nála jobban aligha tudta valaki. A medicusok felirataikon néhány esetben részletezték a szakágakat is: medicus-clinicus, medicus-chirurgus.⁸⁷ Egy haruspex, mondhatni analóg szakma művelőjeként is, képzettsége folytán sebész-belgyógyásznak is alkalmas volt. Megvoltak a szerszámai is, amelyek a mesterség műveléséhez kellettek. Az eddig elmondottak értelmében a 8. sor szótöredékeinek valószínű kiegészítéseként önként adódik a cl[ini]cus l(oci) foglalkozásnév. Ezt követi egy jól olvasható sacerdos[s] szó. A következők sorból a feliratközlésben fennmaradt D[---]NS[---] betűk nehezen, vagy egyáltalán nem értelmezhetők a szövegen belül. Feltehető, hogy a rossz állapotú feliraton M. Opitz⁸⁸ N betűnek nézte a közelálló IV betűket (viszonylag gyakori jelenség), ligatura kizárható. Az IV betűkkel viszont d[ei] eius[dem]-re egészíthető ki értelmezhetővé a sor. A sacerdos dei eiusdem megjelöléssel Apulumban a „Locus” egyik Aesculapius papjával kapcsolatban is találkozunk.⁸⁹ A felirat elején egy a Locusban szentéllyel bíró salutaris istenség neve állhatott. A következő két sorban Valens feleségének neve áll, amelyből a gentiliciumot A[ur]el[i]a[e] formára lehet kiegészíteni, majd egy olvashatatlan sort követően két fiának neve illetve a fogadalombeváltást jelző formula. A szokatlan megfogalmazás arra utalhat, hogy az állítató a családját is bevonta a pro salute formula alá, de a saját neve után tüntette fel őket.⁹⁰ Valószínűleg Caius Iulius Valenshez köthető⁹¹ még két töredékes felirat.⁹² A szobortalapzaton álló újabb Invictus melléknevé

⁸⁵ Wissowa 1912, 547–548.

⁸⁶ Vö. Lactantius, Divin. inst. 1. 10. 2: „hunc (Aesculapium) Tarquitiu de illustribus viris disserens ait incertis parentibus natum, expositum et a venatoribus inventum, canino lacte nutritum, Chironi traditum didicisse medicinam; fuisse autem Messenium, sed Epidauri moratum.” Vö. még Thulin 1906, 27 kommentárját a szövegrészhez: „Tamen a disciplina etrusca non dissentit fabula talis, qualem tradit Lactantius, hominem olim fuisse Aesculapium.”

⁸⁷ CIL VI, 2532 = ILS 2093, Roma: medicus clinicus coh(ortis); CIL XI, 540 = ILS 7812, Assisi: medicus, clinicus, chirurgus; AE 1951: 201, Salerno: medicus, clinicus.

⁸⁸ M. Opitz, ms. Leiden 128 f. – CIL III, 1117 és 1015 nyomán.

⁸⁹ CIL III, 972 = IDR III/5, 1.

⁹⁰ Fogadalmi tábla. Apulum. Elveszett; CIL — „Albae Iuliae in area arcis”. IDR III/5: Marosportó-Partos. CIL III, 1117 = R. Ardevan 1998, nr. 336 = IDR III/5, 388: C I [-]I[-] | lu[-] | I[-] p[ro] sal[ute] | I[m]p[er]ii | S(enatus) P[opuli]q[ue] R(omani)? | e[st] or[din]is col[oniae]? | A[p]u[l]l[e]nsium | C(aius) Iul[ius] Vale[ns] | cl[ini]cus l(oci) | sacerdos[s] | d[ei] eius[dem] | A[ur]el[i]a[e] | Quinta[e] | coniuge [-]I [-]C[-] | e[st] Caius Iuli[us] Val[ente] et | Pasinico | fili[us] | v(oto) l(ibens) p(osuit)?

⁹¹ Az AE 1983, 805 = IDR III/5, 411, Apulum: --- Jarus[---] | --- ob ho[m]in[em] ---, töredéket lehetne még hozzá kötni [AÉ]. I. Piso szerint [IDR, III/5] nem azonos C. Iul. Valensszel, mert antistesként és haruspexként ő nem volt honor, s így nem is haruspex, hanem C[aius] Jarus[---] a kiegészítés. A kiegészítettség a feliratnak teljesen bizonytalan, így itt nem is tárgyalható. A municipális haruspexek azonban viselhettek városi hivatalokat, vö. pl. AE 1980: 435, Etruria: „aedis q[ui]aestor r(ei) p[ub]licae haruspex”. Ha aedis és quaestor lehetett, akkor decurio is, így Ilvir, Ilvir qq, s végül akár tartományi főpap is.

⁹² Fogadalmi szobrocscs bázisa. IDR III/5, 357 = CIL III, 14475, Marosportó-Partos: ---j Invicto | [pro salute] Imperi[i] | ---j; és fogadalmi oltár vagy bázis. IDR III/5, 367 = CIL III, 1116 = ILS 3802, Marosportó-Partos: Virtuti Ro[manae] pr(o) sa[lute] | imperi[i] et S(enatus) [P[opuli]q[ue] R(omani)] | et ord[in]is col[oniae] Apul[ensis] | ? C(aius) Iul[ius] Vale[ns]... | ---jT[---] | ---j | ---j | ---j.

istenség kilétét homály fedi, az eddigiek alapján gyakorlatilag bármelyik római istenség lehet, akinek egyszer is előfordul az Invictus mellékneve. Formai okokból, ismervé Valens eddigi feliratállítási gyakorlatát, talán Nemesis mellé rendeltetn állíttathatott egy fogadalmi szobrocskát. Azonban Nemesisnek tradicionálisan nincsen paredrosa, így nincs javaslatom az istenség kilétét tekintve. A Virtusnak állított bázis vagy oltár szerves összefüggésben állhat a feljebb tárgyalt Venus Victrix és Mars Invictus feliratokkal. Feltételezhető, hogy ugyanott is volt elhelyezve. Az eddigiek alapján ha Virtusnak oltárt állíttatott úgy Honosnak is minden bizonnyal, ami viszont hiányzik az ismert feliratok közül, de még előkerülhet. Rómában Venus Victrixnek Virtusnak és Honosnak, valószínűleg közös, szentélye állt Pompeius színháza mellett.⁹³

Caius Iulius Valens részletesebben tárgyalt feliratának kiegészítése nyomán, személyében szaporodtak a „Locus” eddig ismert hivatalviselői és munkakörei, valamint körvonalazódik pályafutása is. Mielőtt a „Locus” vezetőjévé vált volna, az egyik istenség sacerdosaként illetve clinicusként működött. Valószínűleg antistes korában is megmaradt a sacerdotiuma, clinicusként nem feltétlenül kellett praktizálnia tovább de nem kizárt. Valószínűleg az antistitium alatt is ellátta a haruspicinát, hivatalosan a város szolgálatában, hiszen a címe is haruspex coloniae volt. Itt felvethető a kérdés, hogy miért ő az egyetlen ismert coloniális haruspex Daciában, holott az ismert városi törvények már korábban világosan rendelkeznek arról, hogy a városvezetőség alkalmazhat haruspexeket.⁹⁴ Akár anyagi megfontolásból, akár azért mert elegendőnek ítélték az augurokat a megfelelő feladatok ellátására, nincs nyoma haruspexnek Daciából Valensen kívül. Severus Alexander úgy rendelkezett, hogy a haruspexeknek állami fizetés jár.⁹⁵ A tartomány székhelyén talán ezt követően alkalmaztak hivatalosan haruspexet, vagyis felvethető, hogy Valens haruspicinát említő feliratai Severus Alexander koriak lehetnek, aminek a feliratok külalakja nem mond ellent.

Az utolsó felirat, amelyen a locus szerepel, egy nem eredeti lelőhelyű, töredékes oltár, amelyet Antiochus sacerdos loci által állíttatott a nem ismert dedikáló.⁹⁶ A töredékes oltár dedikációjának második sorából egy CO[--- kezdet maradt. Az eddigiekben a sacerdos cím, illetve az etnikailag kevésbé meradvó történelmi Antiochus név alapján Deus Co[mmagenus]-ra gondoltak és előtte Iuppiter Dolichenusra, akiknek szentelhatték az oltárt.⁹⁷ A Dolichenus kultuszban nem jellemző a sacerdos loci megnevezés, vagy ha előfordul, úgy a szentélyre vonatkozik.⁹⁸ Ez utóbbi Antiochus feliratán, apulumi összefüggésben az eddig megismert Locusra utalhat, más hasonló adat nincs. A sacerdos címe és az Antiochus névre támaszkodó interpretáció mellett ezúttal más lehetőség is adott. Megállapítást nyert, hogy a „Locus” helyet adott egy gyógyintézménynek. Apulumból került elő az az oltár, amelyet L. Ant. Secun. állíttatott I. O. M. Conservatornak és feltünteteti a feliraton, hogy az ő szentélyében született.⁹⁹ Az epidauroszi Asklépieionban szülni nem lehetett, mivel a szülés nem betegség. Azonban

⁹³ Vö. Eisenhut 1974, 896–910; Wissowa 1912, 149 sk.; ld. még Bieber 1945, 25–34; vö. még Lochin 1982, 498 skk.

⁹⁴ CIL II² 5, 1022 = ILS 6087 = AE 1946: 123; Lex coloniae Iuliae Genetivae sive Ursonensis c. 62.

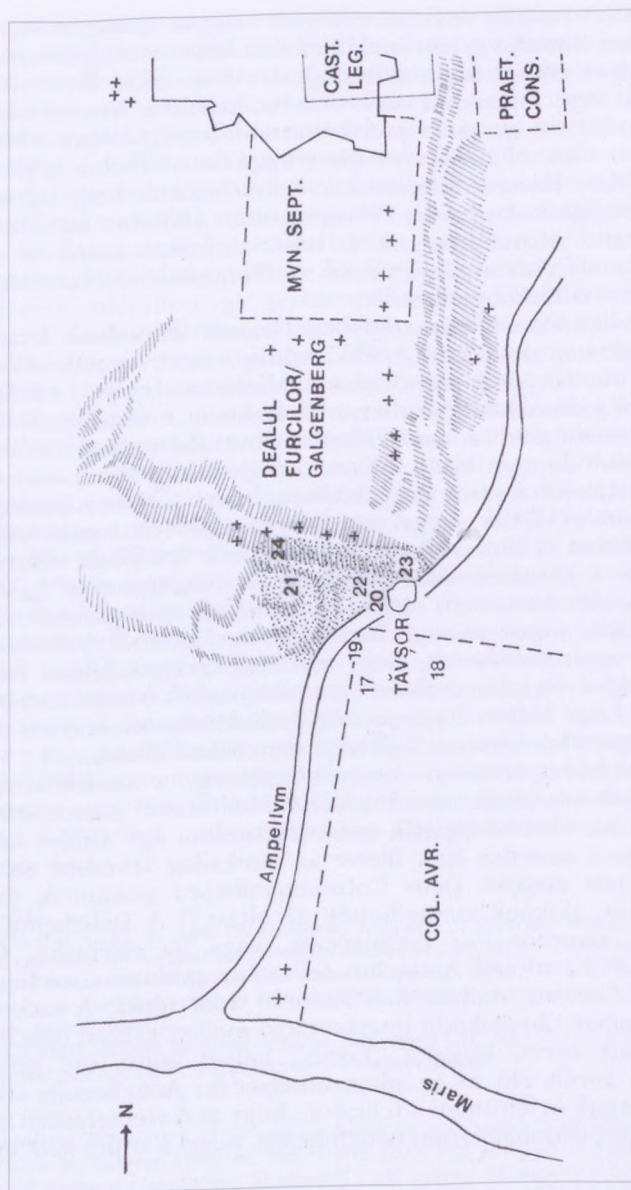
⁹⁵ Historia Augusta, Severus Alexander 44. 4 és 27. 6

⁹⁶ CIL III, 7791 = IDR III/5, 223. Kr.u. III. század.

⁹⁷ B. Angyal–Balla 1972, 93 nr. 2; Hörig–Schwertheim 1987, 152.

⁹⁸ Ld. Tóth 1976, 15–39. Ld. még a CCID gyűjteményét.

⁹⁹ CIL III, 1084 = ILS 3015 = Ardevan 1998, nr. 375 = IDR III/5, 211, Apulum: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Conservat(ori) | L(ucius) Ant(oni)us Secun(dus, -dimus, -dianus?) | Aug(ustalis?) col(oniae) Ap(ulensis) | in his aedib(us) | natus cum | Celsina fil(ia) || v(otum) s(olverunt) l(ibens) m(erito).

3. ábra A locus feltételezhető kiterjedése – a 19–24. lelőhelyek. A térkép *Ardevan* 1998. 619, Fig. 8 (itt 1. ábra) – korábbi állapotokat tükröző, és a *Piso* IDR III/5, XIX, Pl. III. – mai állapotokat bemutató térképeinek (itt 2. ábra) összevonásából készült.

Abb. 3 Vermutliche Ausdehnung des locus – Fundorte 19–24. Der Plan wurde aus zwei Plänen – nach *Ardevan* 1998, 619, Fig. 8. von der damaligen Lage (hier Abb. 1), und nach IDR III/5, XIX, Pl. III. von der heutigen Lage (hier Abb. 2) – zusammengelegt.

ugyancsak Epidaurosban gondoskodott róla „Antoninus római senator”,¹⁰⁰ Pausanias műve keletkezésének napjaiban (Kr.u. II. sz. második fele), hogy az Asklépieion szentségét meg nem sértve, ugyanazon szent kerületen belül legyen olyan hely ahol szülni is lehet.¹⁰¹ Aesculapius szentélyének tiltása indokoltá tette egy másik e célú intézmény létesítését a Locusban, akárcsak kevésbé előbb Epidaurosban. Ugyanakkor ez a tény, arra is utal, hogy a „Locus” egyes szentélyeinek területére valóban külön szabályok vonatkozhattak. Az a szentély, amelyben szülni lehetett, az Asklépieionok számára mérvadó epidaurosi szent kerület mintájára a Locusban feltételezhető. Antiochus sacerdos loci feliratának dedikációja így [I. O. M.] | Co[nservat(ori)] lehetett¹⁰² és ezáltal személyében a „Locus” I. O. M. Conservator szentélyének egyik papjával állunk szemben. Aquincumban I. O. M. Salutaris melléknévvel szerepel, mint gyógyító isten.¹⁰³ Három további felirat ismert Apulumból, amelyet I. O. M. Conservatornak szenteltek. Egyik közülük oltár,¹⁰⁴ a másik kettő fogadalmi feliratos tábla. E két utóbbi a szentély falában kerülhetett elhelyezésre.¹⁰⁵ Antiochus görög neve Apulumban, a későbbi Chrysopolisban nem kirívó. A városi vezetőség tagjai közül is többen viseltek görög neveket, amint az egyik ismert és már említett Aesculapius pap cognomenje is Metrobianus volt.

A keleti gyógyító istenek a Locussal is kapcsolatba kerültek, annak ellenére, hogy az általában egy tömbben álló szentélyeiknek nincs nyoma az eddig körvonalazott területen. Apulumban is tisztelték őket természetesen, csak más helyen, akár a közelben is, ahogy ez az elkülönülés más városokban is megfigyelhető pl. Isis és Serapis, I. O. M. Dolichenus és Magna Mater esetében Savariában.¹⁰⁶ A keleti istenek azonosítható lelőhelyű emlékei többnyire a domb északi oldalán fekvő lelőhelyekről¹⁰⁷ kerültek elő, a municipium Septimium, korábban canabae felől. Magna Maternek a colonia területéről is ismertek szentélyre utaló emlékei.¹⁰⁸ A nagyszámú orientális eredetű apulumi lakos számára a keleti istenek nem voltak idegenek, mint ahogy az orientális papok gyógyszereit sem nélkülözhatték Aesculapius papjai. Bizonyos kapcsolat megfigyelhető a keleti istenek és a „Locus” személyzete és látogatói között, ami főleg a gyógyító aspektusú istenségek esetében normálisnak tekinthető. A Locusban lehetségesen nem állt szentélye Iuppiter Dolichenusnak, de egy veteranus Aesculapius parancsára

¹⁰⁰ Sextus Iulius Maior Antoninus Pythodorus – ld. személynévmutató in Pausanias, a magyar kiadás II. köt, 317.

¹⁰¹ Pausanias, 2. 27. 1 és 6. Ld. még Kerényi 1999, 35.

¹⁰² Mészáros oltár, Apulum – Gyulafehérvár - Alba Iulia, (CIL-) „Sárd Gasse in aedibus Iulii Turka.” CIL III, 7791 = *Angyal-Balla* 1972, 93, nr. 2 = CCID 152 = IDR III/5, 223: [I(ovi) O(ptimo) M(aximo)?] | Co[nserva(tori)?] | [s]acrum per An[ti]ochu(m) sa[cerdos] | loci.

¹⁰³ CIL III, 6456.

¹⁰⁴ AE 1930: 8 = AE 1959: 304 = IDR III/5, 210, Marosportó - Partoş. Kelt. Kr.u. III sz. első két évtizede, vö. Szabó 2001, 99–103.

¹⁰⁵ IDR III/5, 212 (= CIL III, 1085), 213 (= CIL III, 1020), mindkét felirat a Kr.u. III. századi, az utóbbi Severus Alexander korában volt állítva.

¹⁰⁶ Vö. pl. Tóth 1992, 142, 144; Az IDR III/5 354 által említett Sol Invictus szentély (aedes) is valahol a canabae területén állhatott Apulumban.

¹⁰⁷ IDR III/5, XIX, Pl. III, nr. 29, 30 – egy Mithraeum feliratos hagyatéka (IDR III/5, 141, 271, 279, 282, 288, 289, 290) 34, 40, 47, 48 (IDR III/5, 102 – Deus Iarhibolnak Aelius Nisa sacerdos állított oltárt) és 49 – (IDR III/5, 318, 319 Serapis oltárok, talán a praetoriumból, vagy egy Serapis szentélyből), 48, feltehetően a nr. 316 felirat is („...donc dans la zone des canabae”), amelyet Serapisnak állítottott C. Iulius Metrobianus, Aesculapius papja. A municipium Septimium létrejötté előtt a terület canabae volt. Természetesen az egyének magánvallássága folytán lehetnek átfedések az egyes lelőhelyekhez köthető istencsoportok között.

¹⁰⁸ Pl. IDR III/5, XIX, Pl. III, nr. 3

állítattott oltárt a syriai eredetű gyógyító aspektussal is rendelkező istennek.¹⁰⁹ Ugyanígy távolabb került elő Serapisnak, a „Locus” Aesculapius papja, C. Iulius Metrobianus által állított oltára.¹¹⁰ Mindkét felirat a Locus személyzetének is istenvilágának kapcsolatait mutatja az ún. orientális istenségek szentélyeivel. A „Locus” gyógyközpontjában biztos alkalmazták Serapis és Dolichenus papjainak tudományát, mint ahogy fordítva is történhetett ugyanez. Aesculapius és Iuppiter Dolichenus között éppen a gyógyaspektus folytán kimutatható a kapcsolat,¹¹¹ mint ahogy Deloson pl. Isis Hygieiát is tisztelték.¹¹²

A „LOCUS” TOVÁBBI TISZTVISELŐI

A ritka antistes tisztség még három feliraton fordul elő Apulumból. A három feliratot, egy fogadalmi táblát,¹¹³ egy építési feliratot,¹¹⁴ illetve egy oltárt,¹¹⁵ ugyanaz a személy, M(arcus) Aurelius Comatius Super állíttatta különböző istenalakoknak. Feliratai közül egy sem került elő az eredeti lelőhelyéről. A Locushoz így csak antistes tisztségén keresztül, illetve hasonló dedikációjú emlékek által köthető az állíttató. A fogadalmi táblát Liber Pater és Libera kapták, az építési felirattal ellátott épület egy crypta volt porticussal, az oltár a Silvanus Silvestris és Diana istenpáré. E két utóbbi felirat állíttatói körébe családját is bevonta. A táblák a gyulafehérvári vár falából kerültek elő másodlagos felhasználásból, az oltár elveszett, lelőhelye nem ismert. Az egyszerre előkerült táblákat talán ugyanabból a közegből hurcolták el építőanyagként. Az antistes tisztség mellett M. Aurelius Comatius Super feliratállító gyakorlata rokon vonásokat mutat C. Iulius Valens feliratállítási szokásaival. Ő is több istenalaknak szentelte a feliratokat. Az általa tisztelt istenségek rokon fogalomkörbe tartoznak, és mindegyiküknek van gyógyító aspektusa is. Ugyanakkor Diana előfordult már a Locusban, C. Iulius Frontonianus hídépítési feliratán. Silvanus pedig hasonlóképpen jóslatadó istenség, mint Apollo akivel közös feliratokon is előfordulnak.¹¹⁶ Mindezek alapján M. Aurelius Comatius Super feltételezhetően ugyanazon locusbeli antistes tisztség birtokosának tekinthető, mint amelyet C. Iulius Valens viselt, csak egy más időpontban, valószínűleg korábban. Ezáltal a Locus isteneinek köre (ceterique dii deaeque

¹⁰⁹ CIL III, 1614 = 8044 = IDR III/5, 220, kelt. feltehetőleg a Kr.u. II. sz. utolsó negyede.

¹¹⁰ IDR III/5, 316.

¹¹¹ Merlat 1960, 208 skk. Az id. Plinius által 10. 28 és 29. 13 – említett Commagenum nevű univerzális gyógyszert is jól ismerhették, terjeszthették és használhatták a Dolichenus papok, amint azt Tóth 1976, 56, felismerte. Ugyanígy a szembalzsamot is használhatták a Locusban, melyeknek dobozkái Daciából is előkerültek, vö. Alicu-Crișan 2003, 34–43. C. Iulius Frontonianus éppen a szemének gyógyulásáért hálálkodott az istennek.

¹¹² A savariai Iseum homlokzati reliefjei közül pl. az egyik a Delos szigetén tisztelt Isis-Hygieiát ábrázolja Serapis-Aesculapiussal együtt vö. Wessetzky 1961, 30.

¹¹³ CIL III, 1095 = ILS 3268b = IDR III/5, 241, a gyulafehérvári vár falából: [Libero p]atri et Liberae | [--iu]s | [--]tus | [--]?CF | [--]?eq(uo) | p(ublico) | M(arcus) Aur(elius) Co[m]at(ius) Super | antistes. Megj. ez volt a Trif(ormis) Libera hapax istennevet tartalmazó felirat egészen az IDR III/5 közléséig, amelynek szerkesztője I. Piso a felirat bal szélén is észrevette a betűket.

¹¹⁴ CIL III, 1096 = ILS 5552 = CIMRM II, 1978 = IDR III/5, 242, a gyulafehérvári vár falából: Pro salute [sua? et suorum] | M(arcus) Aur(elius) Comat(ius) Super de[c(urio) antis]t(es) M(arcus) | Comat(ius) Exsuperatus Petr[ol]nia Celerina mater Herennia Euresis eius | filior(um) Superiani Exsuperanti[ani] Superstis Superes cryptam | cum porticibus et apparatori[o] et exedra pec(unia) sua fec(erunt) l(ibenter).

¹¹⁵ CIL III, 1154 = CIL III, 7775 = ILS 3268 = Ardevan 1998, nr. 350 = IDR III/5, 349, Apulumon belül nem ismert a lelőhelye; elveszett: Silvano Silve[stri] et Dinae | M(arcus) Aur(elius) Comat(ius) | Super dec(urio) an[tis]t[is] tes pro salute | sua et Comatior(um) | Superiani Supe[re]s Exsupera[tani] Super[stis] filior(um) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

¹¹⁶ Vö. Alföldy 1960, 145–164.

salutares), kibővül Liber Paterrel és Liberával, továbbá Silvanusszal. Az eddigi szentélyek mellé pedig Silvanus és Diana szentélyt feltételezhetünk, illetve egy Liber és Libera szentélyt. Ez utóbbiba lehetett befolázva a M. Aurelius Comatius Super által is készíttetett tábla. A Daciában rendkívül népszerű Libernek és Liberának¹¹⁷ 35 emléke ismert Apulumból, feliratok és plasztikai emlékek. Egy gyülekezőhelyet, amelyről feljebb már szó esett,¹¹⁸ és ahol Liber Pater hívei is helyet kaptak régészetiileg is azonosították, a colonia északi részén.¹¹⁹ A különböző istenalakoknak és köztük Liber Paternek is szentelt feliratos emlékek és reliefek közül öt került elő a gyülekezőhelyről,¹²⁰ az ismeretlen lelőhelyűek közül néhány idetartozhatott. A talán collegiumi épületről a részletes közlés, illetve okszerű értelmezés nyomán lehet majd többet tudni.

A feliratok alapján feltételezhető Liber és Libera szentély az Asklépieion mellett nem kirívó. Athénban az Asklépieion és a Dionysos szentély egymás mellett álltak, mint ahogy a dionysosi jellemzők az epidauroszi Asklépieionból sem hiányoztak Kerényi Károly megállapítása szerint.¹²¹ Görögországban a jóslatadó Dionysos, szentélybeni incubatio alkalmával látott álom által gyógyított is.¹²² Silvanusnak dedikáltan 29 felirat ismert Apulumból, különböző illetve meghatározhatatlan lelőhelyekről.¹²³ Biztos, hogy nem ugyanott álltak mind egykor, azaz nem mindegyik köthető a locusbeli szentélyhez. A „Locus” területéről került elő két Silvanusnak szentelt oltár és egy mára elveszett votivfelirat, amely méreténél fogva táblán is állhatott,¹²⁴ a Dealul Furcilor lábánál,¹²⁵ a temetőtől délre, a tótól nyugatra mintegy 200 méterre. A colonia keleti falán kívülről, nem eredeti lelőhelyéről vált ismertté a már többször emlegetett Aesculapius papnak C. Iulius Metrobianusnak is egy Silvanus részére állított oltára.¹²⁶ A crypta a porticussal, amelyből a crypta valószínűleg az istené, a porticus a hívőké,¹²⁷ önálló létesítmény lehetett a Locuson belül és az eddig megismert istenalakok valamelyikéhez tartozott.¹²⁸ A crypta hasonló barlangszerű építmény, mint amit az antrum illetve a spaeleum szavakkal is szoktak jelölni. A crypta esetleg egy mesterséges barlangszentély lehetett, ahol Dianát ezúttal nem testvérevel Apolloval közösen, hanem kelta hagyományú területeken is szokásos módon párjával Silvanus Silvesterral együtt tisztelték.¹²⁹ A Dealul Furcilor domb helyet adhatott akár egy mesterséges barlangszentélynek is. M. Aurelius Comatius Super Comatius nomen-

¹¹⁷ Ld. Bodor 1963, 221–223. A Severus kor kedvezett Liber és Libera kultusza terjedésének, vö. pl. Birley 1971, 228; ennek eszmei hátteréhez ld. Alföldi 1935, 153.

¹¹⁸ Ld. a 43 jegyzetet.

¹¹⁹ IDR III/5, XIX, Pl. III, nr. 19 lelőhely, ahonnan az IDR III/5, 236, 237, 244, 370, 371 feliratok és szobor is előkerültek, vö. még Schäfer–Diaconescu 1997, 195–218; Rusu–Pescariu–Alicu 2000, 50, Pl. XII. A feliratok a K.r.u. 180-at követő időre keltezhetők.

¹²⁰ Azonosíthatóan az IDR III/5, 236 – fogadalmi tábla, 237 – szobor, feliratos bázissal, 244 – Silvanus Silvestert ábrázoló feliratos relief, 370 – lovasszobor, kutyaal, görög felirattal, 371 – ólomvotiv „dunai lovasistenő táblácska. A lelőhelyhez vö. Diaconescu–Piso 1993, 68 skk.

¹²¹ Ld. Kerényi 1999, 39, és 24 kép.

¹²² Nilsson 1955, 569.

¹²³ IDR III/5, 320–349.

¹²⁴ Az IDR III/5, XIX, Pl. III, nr. 21 lelőhelyről az IDR III/5, 323 (= CIL III, 1143), 330 (= CIL III, 1141), 343 (= CIL III, 1167), a K.r.u. III századra keltezhetők.

¹²⁵ A Dealul Furcilor lábától még ismertek Silvanus oltárok, a keleti oldalról – IDR III/5, 26, a XIX, Pl. III, nr. 26 lelőhelyről. Illetve a nyugati és északi részekről, már a canabae illetve a municipium Septimium területéről – IDR III/5, p. XIX, Pl. III, nr. 31 és 40 lelőhelyekről.

¹²⁶ Az IDR III/5, XIX, Pl. III, nr. 15 lelőhelyről az IDR, III/5, 326 (= CIL III, 1144). Kelt. felt. a Severus kor.

¹²⁷ Ifj. Plinius, Epistula 9. 39.

¹²⁸ Összefoglalóan a cryptákhoz ld. Coarelli 1973, 9–21.

¹²⁹ Ld. Kerényi 1932, 12. Ehhez ld. még Tóth 1995, 1–12; vö. még Brelich 1938, 46–48.

4. kép C. Iulius Valens antistes Venus Victrixnek dedikált felirata a Magyar Nemzeti Múzeumban (fotó: O. Harl)

Abb. 4 Inschrift von C. Iulius Valens antistes mit Venus Victrix-Dedication. Ungarisches Nationalmuseum (Foto: O. Harl)

jének Com töve a nyugati tartományokban, azon belül Északitáliában, Délgalliában előforduló illyr-kelta gentiliciumokra jellemző, de Nyugat Pannoniában is számos esetben előfordul. Cognomen részeként a Com fő Északnyugat-Pannoniában, illetve Aquincum környékén, vagyis azalus-boius, illetve eraviscus területeken gyakori.¹³⁰ A Super cognomen hasonlóképpen Észak-Itáliából és a nyugati tartományokból továbbá Pannoniából ismert.¹³¹ Neve szerint illyr-kelta közegből származott, tehát olyan nép fia volt, amely kiváltképpen tisztelte az interpretatio romana nyomán Silvanusnak és Dianának nevezett ősi nagy isteneit.¹³² Figyelemreméltó, hogy a Locusban elhelyezhető Silvanus és Diana szentély mögött¹³³ északra már a temető terült el. A város melletti domb és liget természetes helye Silvanusnak és Dianának,¹³⁴ Aquincumban is hasonló helyen állt a szentélyük, azonkívül felvilági lényegük mellett erőteljes chtonikus aspektussal is rendelkeztek, ami a temető közelségét is érthetővé teszi,¹³⁵ amellett, hogy a kórház közelében indokolt is a jelenléte. Aesculapius szentélyében egyébként halni sem lehetett,¹³⁶ így biztos ahogy a szülést, úgy az eltávozást is külön épületben oldották meg (a temető felé?) azáltal, hogy a haldoklókat odaszállították. Dianának Conservatrix mellékneve is ismert,¹³⁷ valamint olykor Nemesissel közösen, illetve szinkretisztikus egységben is tisztelték.¹³⁸ Ez utóbbi két aquincumi adat is hozzájárul, hogy az apulumi „Locus” eddig azonosított isteneinek egyes vonásaikon keresztül szorosabb kapcsolatát lássuk.

Diana görög megfelelője Artemis, egyik aspektusában szülést segítő istennő volt.¹³⁹ A gyermekágyban meghalt nők ruháit Görögországban a brauróni Artemisnek áldozták, akinek szentélye Strabón korában is működött.¹⁴⁰ A brauróni Artemist medvealakban tisztelték, ahogy Artemis Kallisto is medvealakú volt Árkádiában; Artemis Munychiának pedig Athénban medvét áldoztak, ezzel a medve és Artemis különleges kapcsolatát igazolva.¹⁴¹ M. Aurelius Comatius Supernek fennmaradt még egy felirata, amelyet Diana Mellificának állítatott.¹⁴² Minden bizonnyal ez a legkorábbi felirata. Szövegében nincs feltüntetve egyik később betöltött tisztsége sem, ugyanígy még a talán Caracallára utaló Aurelius nomen sem viselte. Nem fogadalmi feliratról van szó ez esetben, mert hiányzik a fogadalom beváltásának tényét rögzítő záróformula az egyébként ép szöveg végéről. A Diana Mellificának nevezett istenalak ezen a néven eddig egyedülálló a birodalomban. A helyi kutatás korábban őslakos istennőt vélt látni benne. Legalább annyira ritka, mint a rokonlénységű pannoniái Silvanus (H)erberarius.¹⁴³ Az erdélyi erdőségekben Comatius Supernek alkalma volt méz után járó medvé-

¹³⁰ Mócsy 1959, 153, 170; ld. még Barkóczi 1964, 301.

¹³¹ Mócsy 1959, 192

¹³² Ld. Toutain 1907, 261 skk.; Mayer 1951, 235–243; Mócsy 1974, 251; Dorsey 1992, 72. Ld. még Kerényi 1932, 11–16. A daciai Diana kultuszhoz ld. Bărbulescu 1972, 203 skk. Ld. még Husar 1995, 92–93. Silvanus daciai kultuszához ld. Rusu 1973, 395–408.

¹³³ Az IDR III/5, p. XIX, Pl. III, nr. 21 lelőhely ajánlja az elhelyezést. Belgicában, Divodurumban (Metz) egy antistita szintén Silvanusnak állítatott oltárt, valamint a hely Nympháinak. A szöveg az apulumi locusával hasonló tájra utal, vö.: AÉ, 1983: 711, bővebben Collot 1964, 21, nr. 56.

¹³⁴ Plautus, Aulularia 674: „*Silvani lucus extra murumst avius*”; ld. még CIL XII, 103.

¹³⁵ A lényegét jól megragadó módon ábrázolja Silvanus és Diana kultuszát Brelich 1938, 36–48.

¹³⁶ Vö. Pausanias, 2. 27. 1 és 6.

¹³⁷ CIL III, 3632, Piliscsaba.

¹³⁸ CIL III, 10440, Aquincum – a polgárvárosi amfiteátrum Nemesis szentélyének építési felirata.

¹³⁹ Nilsson 1955, 138, 485.

¹⁴⁰ Strabón 9. 1. 22.

¹⁴¹ Nilsson 1955, 214–215, 485, 674. Ld. még Kerényi 1977, 98–99; Graves 1960, 22.4.

¹⁴² CIL III, 1002 = ILS 3268a = IDR III/5, 62. Elveszett – G. Ariosti 1722 ms. Vienna 3., 17. (IDR) – *Dianae | Mellificae | sacrum | Com(atius) Su|per*.

¹⁴³ CIL III, 3498.

vel és méhekkel is találkozni, és ezáltal egyfajta theophániát tapasztalni. A találkozás indokolhatta egy felirat állítását Dianának, akit a kelta-illyr világban is tiszteltek medvealakban, tehát Comatius Supernek erről az oldalról sem volt idegen a gesztus.¹⁴⁴ Az esemény különlegessége lehet az egyik oka a különös dedikációnak. Comatius Super hasonlóképpen Caius Iulius Valenshez, mielőtt antistessé vált, már a Locusban dolgozhatott, ahol az asszonyok szültek is. A szülésszoba léte indokolhatta a brauróni Artemis (Diana) tiszteletét a Locusban, mint ahogy a szükséges tisztító és gyógyító méz¹⁴⁵ beszerzésének kívánsága is kiválthatta a medve és a méhek tiszteletét. A születésvédelmező Dianát Méhnek is nevezték Porphyrios szerint.¹⁴⁶ Több oldalról is indokolható a sajátosság istennév és a mögötte rejlő azonos gyökerű vallásos tartalom. Felvethető, hogy a Comatius Super által Diana Mellificának interpretált istennő fő aspektusa a Locus összefüggéseiben a neki alakilag megfelelő brauróni Artemis, de mindenképp egy szülésvédelmező Artemis-Diana feladatköre lehetett. Az istennő joggal volt jelen ott ahol, ahogy látuk I. O. M. Conservator szentélye esetében, szülést bonyolítottak le.

Nemesis Exaudientissimának szentelt egy fogadalmi táblát Claudius Marcellus.¹⁴⁷ Neve után kétbetűs ligatura áll, tisztségcímének rövidítéseként. A ligaturát egyaránt lehet AV és AN rövidítésnek olvasni. A CIL-ban és azóta ezt Augustalisra oldják fel. Azonban a dunavidéki öt ismert antistes közül három Nemesisnek állíttatott feliratot. Az apulumi C. Iulius Valensről már volt szó. Savariában az antistes a tartományi főpap nevében állított Nemesisnek oltárt.¹⁴⁸ Közelebről, Aquincumban Nemesis Dianával¹⁴⁹ együtt szerepel egy építési feliraton, amit az antistes állíttatott,¹⁵⁰ illetve a carnuntumi antistes feliratának eleje letörött, csak a Nemesishez közeli Fortuna maradt a dedikációból.¹⁵¹ Feltehető, hogy a nagyobb arányban orientális neveket viselő Augustalisokkal szemben tisztán latin nevű Claudius Marcellus szintén a „Locus” vezetője lehetett antistes címmel, akinek ellentétben a másik kettővel egyelőre igen alacsonyan reprezentált a feliratállítási tevékenysége. Nemesisnek szentelt táblája egy Nemeseion falában lehetett elhelyezve, esetleg ugyanott ahol C. Iulius Valens Nemesis szobrocskája. A két felirat alapján a Locus szentélyeihez egy Nemesis szentély is hozzáadódik, amelynek azon a helyen, ahol nemcsak meggyógyulni, hanem meghalni is lehetett létjogosultsága volt.

Ha nem a helytartói praetorium Nemesis szentélyéhez¹⁵² akkor a Locus Nemeseionjához tartozhatott az Asklépieion területén előkerült Deo Mag(no) feliratot is állító Aurelius Marius optio signiferorum Nemesis oltára is.¹⁵³

¹⁴⁴ Vö. Alföldi 1936, 6 skk., 11; vö. összefoglalóan Kerényi 1938.

¹⁴⁵ Porphyrios, De antro Nympharum 15-16.

¹⁴⁶ Vö. még Porphyrios uo. 17.

¹⁴⁷ CIL III, 1126 = ILS 3744 = Ardevan 1998, nr. 337 = IDR III/5, 296, nem ismert a pontosabb lelőhelye; *Nemesi Exaudientis | simae Cl(audius) Marcellus an(tistes) ?*.

¹⁴⁸ CIL III, 10911 = RIU 21.

¹⁴⁹ Vö. M. Aurelius Comatius Super Diana és Silvanus Silvestris részére dedikált oltárával.

¹⁵⁰ CIL, III, 10440.

¹⁵¹ *Vörbeck* 1980, 26-27, nr. 101. Vö. továbbá az apulumi – CIL, III, 1125 = ILS 3736 = IDR III/5, 294 – Nemesis sive Fortuna részére dedikált oltárral. Nemesis és Fortuna kapcsolatához ld. még *Herter* 1935, 2379-2380.

¹⁵² Vö. *AE*, 1901: 26 = CIL III, 14474 = IDR III/5, 295.

¹⁵³ CIL III, 1124 = IDR III/5, 293.

A fentiek során egy tartományi városi szentélykörzet néhány szentélyét, valamint tisztségviselőit, összességében szervezetét lehetett felvázolni a rendelkezésekre álló feliratok alapján. A jelenség nyugati tartományi szinten rendkívül ritka, a bemutatott módon egyelőre példátlan. A lehetőség egyrészt Apulum rendkívül gazdag feliratos hagyatékának köszönhető, valamint Ioan Piso professzornak, aki a feliratokat összegyűjtötte. Másrészről a daciai város különleges helyzetének, tartományszékhelyi jellegének és a rendkívül ritka *ius Italicum*nak is betudható.

IRODALOM

- ACKNER-MÜLLER 1865. *Ackner, M. K.-Müller, Fr.*, Die römischen Inschriften in Dacien. Vienne, 1865.
- ALFÖLDI 1936. *Alföldi, A.*, Medvekulusz és anyajogú társadalmi szervezet Euráziában (Bear Cult and Matriarchal Society in: Eurasia). *NyTKözl* 50 (1936) 5–17.
- ALFÖLDI 1935. *Alföldi, A.*, Insignien und Tracht der römischen Kaiser. *RM* 50 (1935) 1–170.
- ALFÖLDY 1960. *Alföldy, G.*, Pannoniciani augures, *ActaAntHung* 8 (1960) 145–164.
- ALFÖLDY 1997. *Alföldy, G.*, Die Grossen Götter von Gorsium. *ZPE* 115 (1997) 227–229.
- ALICU-CRIȘAN 2003. *Alicu, D.-Crișan, I. H.*, Medicina la romani. Cluj, 2003.
- ALTHEIM 1957. *Altheim, F.*, Der Unbesiegte Gott. Hamburg, 1957.
- ARDEVAN 1998 *Ardevan, R.*, Viața municipală în Dacia Romană. BHAB X, Timișoara, 1998.
- B. ANGYAL-BALLA 1987 *B. Angyal, K.-Balla, L.*, Deus Commagenus. *ACD* 8 (1972) 89–94.
- BARBULESCU 1972 *Bărbulescu, M.*, Der Dianakult im römischen Dacien. *Dacia* 16 (1972) 203–223.
- BARKÓCZI 1964 *Barkóczy, L.*, The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian, *ActaArchHung* 16 (1964) 257–356.
- BERCIU-BALUTA 1965 *Berciu, I.-Băluță, C.*, Apollo Salutaris la Apulum. *Apulum* 10 (1965) 165–171.
- BERGER 1953 *Berger, A.*, Encyclopedic dictionary of Roman law, A. Ph. S., Vol. 43/2. Philadelphia, 1953.
- BIEBER 1945 *Bieber, M.*, Honos and Virtus. *AJA* 49 (1945) 25–34.
- BIRLEY 1971 *Birley, A.*, Septimius Severus. The African emperor. London, 1971.
- BODOR 1963 *Bodor, A.*, Der Liber – und Libera – Kult. *Dacia* 7 (1963) 211–239.
- BOLOGA 1966 *Bologa, V. L.*, Aesculap und andere Heilgottheiten im römischen Dazien. In: Verhandlungen des XIX. Internationalen Kongresses für Geschichte der Medizin. Basel, 1966. 223–238.
- BRELICH 1938 *Brelich, A.*, Aquincum vallásos élete In: *Laureae Aquincenses I.* DissPann Ser. 2. No. 10 (1938) 20–142.
- BUOCCZ 1971 *Buocz, T. P.*, Topographischer überblick. In: *Mócsy, A.-Szentlélek, T.*, (Hrsgg.) Die römischen Steindenkmäler von Savaria. Budapest, 1971. 37–45.
- CHIARISSI COLOMBO 1978 *Chirassi Colombo, I.*, Sol Invictus. In: *Ugo Bianchi* (ed.), *Mysteria Mithrae. Atti del Seminario Internazionale su 'La specificità storico-religiosa dei Misteri di Mithra, con particolare riferimento alle fonti documentarie di Roma e Ostia'*, Roma e Ostia 28–31 Marzo 1978. Leiden, 1979. 649–672.
- CLAUSS 1992 *Clauss, M.*, Cultores Mithrae. Die Anhänger der Mithras-Kulte (HABES 10), Stuttgart, 1992.
- COARELLI 1973 *Coarelli, F.*, „Crypta, cryptoportus”. Analisis del termine del suo significato nella tradizione scritta, in: *Les Cryptoportus dans l'Architecture romaine.* Roma, 1973. 9–21
- COLLOT 1964 *Collot, G.*, La civilization gallo-romaine dans la cité des Médiomatiques. Metz, 1964.
- CORRADINI 1864 *Corradini, F.*, *Lexicon totius latinitatis*, Tom. I. Patavii, 1864.
- CRÎȘAN 1971 *Crîșan, I. H.*, Asklepieionul roman de la Apulum. *Apulum* 9 (1971) 341–347.
- CROON 1981 *Croon, J. H.*, Die Ideologie des Marskultes unter dem Principat und ihre Vorgeschichte. In: *ANRW II.* 17. 1 (1981) 246–275.
- DIACONESCU-PISO 1993 *Diaconescu, Al.-Piso, I.*, Apulum. In: *La politique éditiale dans les provinces de l'Empire Romain, Actes du 1er colloque Roumano-Suisse*, Deva 1991. Cluj-Napoca, 1993. 67–70.
- Dict.Étym. Dictionnaire Étymologique de la Langue Latine. Histoire des Mots. Paris, 1967.
- Diz.Epyg. de Ruggiero, E.-Festa, N. (ed.), *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane I.* Spoleto-Roma, 1895–
- DORCEY 1992 *Dorcey, P. F.*, The Cult of Silvanus: a study in Roman folk religion. *Columbia Studies in the classical tradition* 20. Leiden-New York-Köln, 1992.
- EISENHUT 1974 *Eisenhut, W.*, Virtus. In: *RE Suppl. XIV.* München, 1974. 896–910.

- FAYER 1976 *Fayer, C.*, Il culto della dea Roma. Origine e diffusione nell' Impero Romano. Pescara, 1976.
- FERENCZY 1984 *Ferenczy, E.*, Römisches Bürgerrecht und „Ius Italicum“. In: ANRW II. 14 (1984) 1017–1058.
- GEORGES 1879 *Georges, K. E.*, Antistes. Ausführliches Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch I. Leipzig, 1879, 446.
- GEORGES 1880 *Georges, K. E.*, Locus. In: Ausführliches Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch II. Leipzig, 1880, 614–615.
- GOSTAR 1969 *Gostar, N.*, Ius Italicum în Dacia. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol“ 6 (1969) 127–139.
- GRAVES 1960 *Graves, R.*, The Greek myths. Penguin, 1960.
- HALSBERGHE 1972 *Halsberghe, G. H.*, The Cult of Sol Invictus. Leiden, 1972.
- HERTER 1935 *Herter, H.*, Nemesis. In: RE X VI. 2, 1935, 2338–2380.
- HORNUM 1993 *Hornum, M. B.*, Nemesis, the Roman State and the Games. Leiden, 1993.
- CCID Hörig, M.–Schwertheim, E., Corpus Cultus Iovis Dolicheni. Leiden, 1987.
- HUSAR 1995 *Husar, A.*, The Celtic Godes in: Roman Dacia. ActaMN 32, 1 (1995) 92–93.
- HÜBNER 1980 v. *Hübner, D.*, Antistes. In: Lexicon des Mittelalters. München–Zürich, 1980, 725–726.
- IGNA 1935 *Igná, N.*, Cultul lui Aesculap și al Higiiei. Cluj, 1935.
- KÁDÁR 1963 *Kádár, Z.*, A pannóniai Roma-kultusz történetéhez (Az aquincumi ún. Venus Victrix ikonográfiái és történeti problémái). BudRég 20 (1963) 71–83.
- KÁDÁR 1989 *Kádár, Z.*, Der Kult der Heilgötter in Pannonien und den übrigen Donau-provinzen. In: ANRW II. 18. 2. (1989) 1038–1061.
- KÁDÁR 1999 *Kádár, Z.*, Asklépios-Aesculapius világa a Kárpát medencében. In *Kerényi* 1999, 67–73.
- KERÉNYI 1932 *Kerényi, K.*, Wilamowitz filológiája és a magyar föld antik emlékei. EPhilK 56 (1932) 1–12.
- KERÉNYI 1937 *Kerényi, K.*, Apollon. Studien über antike Religion und Humanität. Wien, 1937.
- KERÉNYI 1938 *Kerényi, K.*, Diana in Pannonien. Dunántúl Pécs, 1938.
- KERÉNYI 1977 *Kerényi, K.*, Görög mitológia (Die Mythologie der Griechen, Zürich 1951, 1958²) Budapest, 1977.
- KERÉNYI 1999 *Kerényi, K.*, Az isteni orvos. Tanulmányok Asklépiosról és kultushelyeiről, Budapest, 1999. (*Kerényi, K.*, Der göttliche Arzt. Studien über Asklepios und seine Kultstätten. Stuttgart, 1948, 1998²).
- KOCH 1955 *Koch, C.*, Venus. In: RE II. 15, (1955) 828–887.
- KUHLMANN 1977 *Kuhlmann, „Locus“*. In: Thesaurus Linguae Latinae Vol. 7. 2 Fasc. 11: locus-ludi-bundus. Leipzig, 1977.
- LACUCHLI 1967 *Laeuchli, S.*, (ed.), Mithraism in Ostia. Northw. Univ. Press US, 1967.
- LÉCRIVAIN 1904 *Lécrivain, Ch.*, Loca publica. In: *Daremberg–Saglio–Pottier* (eds.), Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines. Paris, 1904, 1279–1281.
- LIEBENAM 1900 *Liebenam, W.*, Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche. Leipzig, 1900.
- LOCHIN 1982 *Lochin, C.*, Honos. In: LIMC V. 1, München–Zürich, 1982, 498–502.
- LUZZATTO 1950 *Luzzatto, G. I.*, Appunti sul „Ius Italicum“. In: *Mélanges F. De Visscher, Revue Internationale des Droits de l'Antiquité* 3 (1950) 2, 79–110.
- MACDOWALL 1979 *MacDowall, D. W.*, Sol Invictus and Mithra. Some evidence from the mint of Rome. In: *Ugo Bianchi* (ed.), *Mysteria Mithrae. Atti del Seminario Internazionale su 'La specificità storico-religiosa dei Misteri di Mithra, con particolare riferimento alle fonti documentaire di Roma e Ostia'*, Roma e Ostia 28–31 Marzo 1978. Leiden, 1979, 557–571.
- MARQUARDT 1885 *Marquardt, I.*, Römische Staatsverwaltung III². Leipzig, 1885.
- MAYER 1951 *Mayer, A.*, Die illyrischen Götter Vidasus und Thana. Glotta 31, 3–4 (1951) 235–243.
- MELLOR 1951 *Mellor, R.*, The Goddess Roma. In: ANRW II. 17. 2 (1981) 950–1030.
- MERLAT 1960 *Merlat, P.*, Iuppiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthese. Paris, 1960.
- MÓCSY 1959 *Mócsy, A.*, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest, 1959.
- MÓCSY 1974 *Mócsy, A.*, Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London-Boston, 1974.
- NILSSON 1955 *Nilsson, P.*, Geschichte der Griechischen Religion I, Handbuch der Altertumswissenschaft. München, 1955²
- OTTO 1932 *Otto, W. F.*, Die Götter Griechenlands. Frankfurt am Main, 1934².
- OTTO 1912 *Otto, W. F.*, Genius. In: RE VII, 1912, 1155–1170.
- PISO 2001 *Piso, I.*, Inscriptions d'Apulum (Inscriptions de la Dacie Romaine – III 5), Vol. 1–2. Paris, 2001.
- PÖTSCHER 1978 *Pötscher, W.*, 'Numen' und numen Augusti. In: ANRW II. 16. 1 (1978) 355–392.
- PREMERSTEIN 1919 v. *Premmerstein, A.*, Ius Italicum. In: RE X (1919) 1238–1253.
- RÓMER-DESJARDINS 1873 *Rómer, F.–Desjardins, E.*, A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei, Acta Nova Musei Nationalis Hungarici. Budapest, 1873.

- RUSU 1973 *Rusu, A.*, Considerații privind cultul lui Silvanus în Dacia romană. *Sargetia* 10 (1973) 395–408.
- RUSU-PESCARU–ALICU 2000 *Rusu-Pescaru, A.–Alicu, D.*, Templele romane din Dacia I. Deva, 2000.
- SANIE 1989 *Sanie, S.*, Die Syrischen und Palmyrenischen Kulte in Dakien. In: ANRW II.18.2, 1989, 1165–1271..
- SCHÄFER–DIACONESCU 1997 *Schäfer, A.–Diaconescu, Al.*, Das Liber-Pater-Heiligtum von Apulum (Dakien). In: Römische Reichsreligion und Provinzialreligion. Stuttgart, 1997, 195–218.
- SPEIDEL *Speidel, M.*, Venus Victrix – Roman and Oriental. In: ANRW II. 17. 4., (1981) 2225–2238.
- SZABÓ 2001 *Szabó, A.*, Der Oberpriestertitel von Publius Aelius Antipater aus Dacia. *ActaAntHung* 41 (2001) 99–103.
- TÓTH 1976 *Tóth, I.*, A gorsiumi Dolichenus-oltár problémái. Megjegyzések a syriai kultuszok Septimius Severus-kori történetéhez (= The Problems of the Dolichenus Altar from Gorsium. Remarks to the History of the Syrian Cults under Septimius Severus – Oikumene 2, 1977). In: Iuppiter Dolichenus-tanulmányok. Budapest, 1976.
- TÓTH 1976 *Tóth, I.*, Sacerdotes Iovis Dolicheni (= Studium 2, 1971), In: Iuppiter Dolichenus-tanulmányok. Budapest, 1976, 15–39.
- TÓTH 1992 *Tóth, I.*, The Cult of Cybele and Attis in Pannonia. *SpecNova* 1990 [1992] 119–157.
- TÓTH 1995 *Tóth, I.*, Egy pannoniai Diana-feliratról (Ad CIL III. 3455). *TörténÉsz* 3/1–2 (1995) 1–12.
- TÓTH 2001a *Tóth, E.*, A császárkultusz főoltára Pannonia Superiorban. *ArchÉrt* 126, 1–2 (2001) 5–33.
- TÓTH 2001b *Tóth, E.*, Fettich Nándor és a Savaria-topográfia. *VSz* 55, 4 (2001) 313–320.
- TOUTAIN 1907 *Toutain, J.*, Les cultes paiens dans l'empire romaine I. Paris, 1907.
- ULANSEY 1998 *Ulansey, D.*, Die Ursprünge des Mithraskults. Kosmologie und Erlösung in der Antike. Stuttgart, 1998.
- VERMASEREN–van ESSEN 1965 *Vermaseren, M. J.–van Essen, C. C.*, The excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rom. Leiden, 1965.
- VERMASEREN 1971 *Vermaseren, M. J.*, Mithriaca I. The Mithraeum at S. Maria Capua Vetere. Leiden, 1971.
- VISKY 1963 *Visky, K.*, A Ius Italicum és Pannonia. *AT* 10 (1963) 191–200.
- VORBECK 1980 *Vorbeck, E.*, Zivilinschriften aus Carnuntum. Wien, 1980.
- WESSETZKY 1961 *Wessetzky, V.*, Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. Leiden, 1961.
- WISSOWA 1912 *Wissowa, G.*, Religion und Kultus der Römer. München, 1912².

DER LOCUS VON APULUM

Skizze von einer Heiligtumsregion

Einige Inschriften von Apulum zeigen solche inhaltlichen und formalen Zusammenhänge, die sowohl auf munizipialer wie auch auf provinzialer Ebene einmalig sind, auf Grund deren man annehmen kann, dass sie sich auf dieselbe Heiligtumsregion mit breiterer Ausdehnung beziehen. Die primären Fundorte eines Teils der Inschriften, bzw. die bis jetzt publizierten Ergebnisse von archäologischen Ausgrabungen machen diese Vermutung wahrscheinlich. Gemeinsame Merkmale der Inschriften werden u. a. von den folgenden Daten gezeigt: meistens ließen die Beamten der colonia Aurelia Apulensium die Inschriften errichten, nur selten auch die der Munizipien und Soldaten der Legion; ihre chronologische Reihenfolge beginnt mit der Zeit von Commodus, und dauert die Severus-Zeit umfassend etwa bis zur Mitte des III. Jahrhunderts nach Chr. an. Im Folgenden beschränke ich mich mit der Zusammenfassung der wichtigsten, direkt anknüpfbaren Inschriften nur darauf, die Heiligtumsregion zu umreißen, auf Grund der bisher bekannt gewordenen Götterwelt das Dasein der einzelnen Heiligtümer festzustellen, sowie die bekannten Beamten und Priester zu nennen. Aus der möglichen Datierung der einzelnen Inschriften auf längere Perioden ergibt sich selbst die Chronologie der Heiligtumsregion. Offensichtlich gibt es noch weitere solche Inschriften im Material von Apulum, die zu diesem Kreis gehören, die aber mangels nachweislicher Angaben über die direkte Zugehörigkeit hier nicht angeführt worden sind. Obwohl die Heiligtumsregion zur colonia Aurelia gezählt werden kann, steht es fest, dass die Soldaten der Legion, die Bewohner der canabae, bzw. die Bürger von dem seit 197 bestehenden municipium Septimium die Heiligtümer der Region genauso besuchten und erweiterten, wie die Anwohner der Kolonie. Außerdem hatte je eine Gottheit sicherlich auch mehrere Heiligtümer im ganzen Gebiet von Apulum, also nicht jede Inschrift bezieht sich auf die hier untersuchten Heiligtumsregion. Das Thema kann man erst dann vollkommen erörtern, wenn alle Ergebnisse der bisherigen, bzw. jetzigen, in diesem Gebiet ausgeführten Ausgrabungen veröffentlicht werden. Von den Inschriften führe ich hier nur diejenigen in vollem Umfang an, bei denen ich eine Lesungsänderung vorgeschlagen habe. Auf der Karte am Schluss des Aufsatzes habe ich die Nummerierung der Fundorte laut IDR III/5 beibehalten, und im Text beziehe ich mich dementsprechend darauf. Die Karte stellte ich auf Grund von zwei Karten zusammen, und zwar von einer, die die damalige Lage darstellt (*Abb. 1* = Ardevan 1998, p. 619, Fig. 8) und von einer anderen, die die heutigen Umstände zeigt (*Abb. 2* = IDR III/5, p. XIX, Pl. III – in den Anmerkungen führe ich die Fundorte mit der hier angewandten Nummerierung an) (*Abb. 3*).

Ádám Szabó

Übersetzung: Eszter Aczél

A MEZŐBERÉNYI KORA NÉPVÁNDORLÁS KORI SÍR (1884)

PROHÁSZKA Péter

A Magyar Nemzeti Múzeumba megalapításától kezdve számos régészeti és numizmatikai lelet jutott mind ajándékozás, mind pedig vásárlás útján. A 19. században legnagyobb számban ós- és római kori emlékek határozták meg a régészeti gyűjtemény összetételét, azonban a század utolsó harmadától a népvándorlás kori leletek is egyre gyakrabban kerültek a múzeumba. Kétségtelenül az avar kori leletek adják e kor anyagának legnagyobb részét, azonban a hun és germán emlékek száma sem jelentőségben, sem pedig fontossága szempontjából nem elhanyagolható. Így még a kiegészítés előtt – 1859-ben – Kunszt József kalocsai érsek ajándékozásának köszönhetően kerültek a bakodpusztai 5. századi sírok leletei a Nemzeti Múzeumba, majd az 1880-as években a Békés megyei Mezőberény területén talált arany tárgyakat vásárolta meg a múzeum, amelyek sajátos előkerülési körülményeik, illetve a későbbi publikációkban található ellentmondások miatt napjainkig foglalkoztatják a korszak kutatóit.¹ A fennálló problémák megoldásához feltétlenül át kell tekinteni a tárgyak múzeumba kerülésének történetét és a későbbi publikációkban található, rájuk vonatkozó adatokat. E vizsgálatoknál segítségünkre vannak a Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyvei, amelyek szerint a következő sorrendben vették meg, illetve leltározták be a leleteket:

Az első bejegyzés 1884 május 20-án történt, amikor a következő tárgyak kerültek belettárolásra:²

Ovális karikájú, hatágú csillagformájú díszítményben végződő arany *fülbevaló*. A hatágú csillagra emlékeztető díszítmény piramisszerűen kiemelkedik, felületének közepén kerek foglalatban almandin- vagy gránátkő. A foglalatból a sarkokhoz gyöngydrót fut, a háromszög alakú cikkelyek közepén keresztformában granuláció van. A karika átmérője: 4,8 cm, súly: 11,30 g (MNM 43/1884.1).

Az előbbivel azonos arany *fülbevaló*. Súly: 9,88 g (MNM 43/1884.2).

Arany lemezekből hajtogatott *cikádafibula*. A domborított lemezből készült testre forrasztották fel a háromszögformájú szárnyakat. Mind ezekben, mind pedig a test fejrészen található szemekben kőberakás volt, mely azonban kihullott. A stilizált légyforma feje alatt és a potrohon található a tütartó szerkezet maradványa. H.: 1,9 cm, súly: 1,8 g (MNM 43/1884.3).

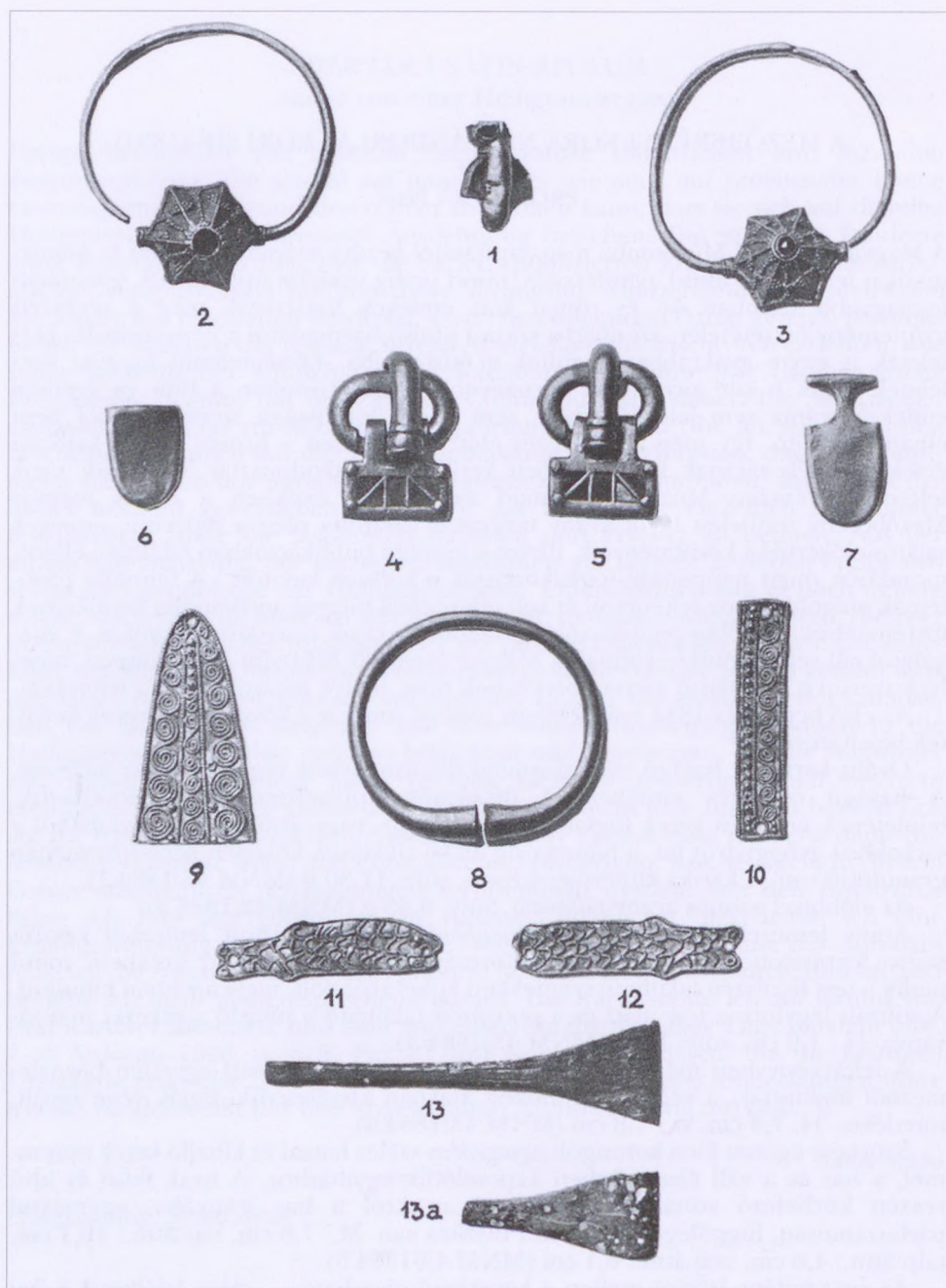
A leltárkönyvben még bronz karperecként szereplő *csipeszt* egyetlen bronzlemezéből hajlították, a végein háromszög alakban kiszélesedik. Egyik vége sérült, töredékes. H: 7,3 cm, sz.: 1,8 cm (MNM 43/1884.4)

Szürkére égetett kicsi korongolt *agyagedény* széles hassal és kihajló kerek peremmel, a has és a váll éles szögben kapcsolódik egymáshoz. A nyak felső és alsó részén körbefutó vonalak láthatók. A nyaktól a has irányába, egymással párhuzamosan, függőleges besimított díszítés van. M.: 7,6 cm, has átm.: 10,1 cm, talp átm.: 4,6 cm, száj átm.: 6,1 cm (MNM 43/1884.5).

Az agyagedény leírása mellett a következő olvasható: „...ebben találtattak a fent leírt tárgyak s a 44/1884 sz.a. leírtak is.”

¹ Kiss 1991.

² A leltárkönyvi bejegyzéseket idézi: Fettich 1953, 47–49.

1. ábra A mezőberényi népvándorlás kori leletek Fettich nyomán (Fettich 1953, Taf. XXVIII.)

Abb. 1 Die völkerwanderungszeitliche Funde von Mezőberény nach Fettich (Fettich 1953, Taf. XXVIII.)

A tárgyakat a leltárkönyvi bejegyzés szerint Piltz Ádám mezőberényi lakostól vásárolta meg a Nemzeti Múzeum 75 forintért. Még ugyanazon a napon további aranytárgyakat leltároztak be, amelyek szintén Mezőberényben kerültek elő. Ezeket – amint arról a leltárkönyvben olvashatunk – azonban nem Piltztól, hanem Barts Alajos mezőberényi ékszerárustól 300 forintért vásárolták meg Semsey Andor anyagi támogatásának köszönhetően:

Ovális, mindkét végén bunkósan kiszélesedő, kerek metszetű, nyitott arany *karperec* díszítés nélkül. Sz.: 4,5 cm, h.: 4,1 cm, súly: 32,5 g (MNM 44/1884.1).

Az ovális, tömör arany karikájú és téglalap formájú kőberakással díszített, kisméretű *aranycsat* csattestének négy sarkát szögfejek díszítik. A csattest foglalatában két szélén átlósan metszett négyszögek között egy téglalap alakú almandin vagy gránátkövek találhatók. A kövek alatt rovátkolt aranyfólia, az egyik kő kiesett. Sz.: 1,9 cm, h.: 2,3 cm, súly: 35,60 g (MNM 44/1884.2).

Díszítetlen arany *övveret*, amelynek fordított pajzsformája T-alakú kampóban végződik. A pajzs széle lehajtott, a hátoldalon két ellaposított fejű szög látható. H.: 2,7 cm, sz.: 1,3 cm, súly: 4,71 g (MNM 44/1884.3).

Nyelvformájú, díszített *aranylemez*, a csúcán szöglyukkal. A filigrándróttal keretezett felületét S-formájú spiráldíszítés borítja, amely a szél mentén körbehalad. A felület közepén két filigrándrót között a már említett S-formájú spirálos filigrándíszítés található. A filigrándrót mellett granulációval is díszített. A lemezt a felületi nyomok alapján a felénél vágták ketté. H.: 4,2 cm, sz.: 2,1 cm, súly: 6,5 g (MNM 44/1884.4).

Halformájú díszített *aranylemez*, amelynek felületét háromszög alakú filigrándrótokból álló pikkelyre emlékeztető díszítés borítja. A tárgy elején és végén szöglyukak találhatók. H.: 4,2 cm, sz.: 0,9 cm, súly: 3,7 g (MNM 44/1884.5).

Téglalap alakú díszített *aranylemez* mindkét végén szöglyukakkal. A felület egyharmadát filigrándrótok között granuláció díszíti. A másik kétharmad részt S-formájú, spirálosan feltekeredő filigrándrót borítja. H.: 4,1 cm, sz.: 1 cm, súly: 2,35 g (MNM 44/1884.6).

A leltárkönyvben a tárgyak lelőhelyeként „Mezőberény” szerepel, valamint egy későbbi betoldás: „...hasonló csatot ajánlott 200 fért Piltz a m.b. leletből, a muzeum részére 150 fért megvettők 94/1885.”

Ezt az említett csatot 1885. augusztus 28-án Piltz Ádámtól vásárolta meg 150 forintért a Régiségtár:

Az ovális, tömör arany karikájú és téglalap formájú kőberakással díszített, kisméretű *aranycsat* csattestének négy sarkát szögfejek díszítik. A csattest foglalatában két szélén átlósan metszett négyszögek között téglalap alakú almandin vagy gránátkövek találhatók. A kövek alatt rovátkolt aranyfólia. Sz.: 1,9 cm, h.: 2,3 cm, súly: 43,40 g (MNM 94/1885.1).

1887. június 13-án Piltz Ádámtól 5 forintért a következő két aranytárgyat vásárolta meg a múzeum, amelyek szintén Mezőberényben kerültek elő:

Halformájú *aranylemez*, amelynek felületét háromszög alakú filigrándrótokból álló, pikkelyre emlékeztető díszítés borítja. A tárgy elején és végén szöglyukak vannak. H.: 4,1 cm, sz.: 1,1 cm, súly: 2,06 g (MNM 52/1887.1).

Díszítetlen, fordított pajzsalakú arany *övveret*, amelynek szélei le vannak hajtva. A hátoldalon fenn és lent egy-egy laposra kalapált fejű szög található. H.: 1,8 cm, sz.: 1,4 cm, súly: 1,85 g (MNM 52/1887.2).

Az 1884 és 1887 között múzeumba jutott tárgyak két mezőberényi lakostól kerültek megvételre. Míg Barts Alajos helyi ékszerészről további adatok nem állnak rendelkezésünkre, addig Piltz Ádám a későbbiekben is kapcsolatban állt a Nemzeti Múzeummal. Ezt mutatja, hogy 1900 februárjának elején levélben fordult

az igazgatósághoz, felajánlva gyűjteményének egyes darabjait megvételre.³ A jegyzék alapján aranykapcsot, érmekeket, bronzkori eszközöket, fibulát és különféle tárgyakat ajánlott fel 400 forint értékben, ám ezek közül csupán két őskori arany láncdarabra és két aranyéremre tartott igényt a múzeum, 115 forintot ajánlva megvételükre.⁴ A leltárkönyvi bejegyzések alapján a következő táblázat segítségével lehet bemutatni, hogy kitől milyen tárgyakat vásárolt meg a Nemzeti Múzeum:

Piltz Ádámától	Barts Alajostól
Arany fülbevalópár (43/1884.1-2)	
Arany cikádafibula (43/1884.3)	
Bronz csipesz (43/1884.4)	
Agyagedény (43/1884.5)	
	Arany karperec (44/1884.1)
	Arany cipőcsat (44/1884.2)
	Arany kampós veret (44/1884.3)
	Három gyöngysordróttal díszített arany- lemez (44/1884.4-6)
Arany cipőcsat (94/1885)	
Halformájú, gyöngysordróttal díszített aranylemez (52/1887.1)	
Pajzsformájú, arany övveret (52/1887.2)	

A mezőberényi leleteket többször is közölték az elmúlt több mint száz évben és ennek során számos tévedés, illetve hibás adat figyelhető meg a publikációkban.⁵ Az 1884-ben megvásárolt tárgyakat Pulszky Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, még ugyanazon év novemberében bemutatta az Országos Régészeti és Embertani Társulat ülésén, amelyről a következő tudósítás jelent meg az *Archaeologiai Értesítőben*:⁶ „A másik még érdekesebb szintén népvándorláskori aranylelet Mező-Berény tájáról került a Muzeumba. A leletben volt 2 arany fülönfüggő, 1 kis arany fibula, 1 bronz karperec, 1 arany csat, 1 arany lemez, 1 arany függődísz, 2 arany lemez, összesen 110 kgr. súlyban, melyeket egy korongon készült agyagedényben találtak. A szép lelet két részben került a muzeumba; az egyik kisebb felét Piltz Ádám mező-berényi lakostól, a másikat Barts Lajos helybeli ékszerésztől vette intézetünk számára a magyar nemzeti Muzeum derék maecenasa Semsey Andor ur 300 frtért. Mindkét lelet rajzát és szak-

³ MNM Történeti Adattár 118/1900.

⁴ MNM Történeti Adattár 128/1900 és Hampel 1901, 186: „Mezőberény környékén (Békés m.) gyűjtött régiségeket vétel útján szereztünk. Volt köztük két 50 gr. súlyú őskori aranyláncszem a szivdomú fajtából; öt tokos s egy perimés véső bronzból, egy kerek bronzlap és egy kis tekercs korong az őskorból.”

⁵ A mezőberényi leletek részletes kutatástörténetét a különféle elképzelések bemutatásával: Kiss 1991, 122–126.

⁶ Pulszky 1885.

szerű leírását folyóiratunkban veszik majd t. olvasóink.” A tárgyak ígért közlése – mint arról a későbbiekben még szó lesz – az agyagedény említése nélkül már a következő évben megtörtént. Pulszky az Archeologiai Értesítőben megjelent, *A mezőberényi két aranylelet* című tanulmányában a tárgyakat leírta, a rajzukat mellékelte (2. ábra), és besorolta őket a kora népvándorlaskorba.⁷ Az előkerülési körülményekről írt sorai azonban nem egyeznek meg a novemberi előadásában elhangzottakkal: „1884-ben tavasszal két arany sírlelet került a m. n. múzeum régiségtárába, mind a kettő Mezőberényből, az egyik a helység felső, a másik az alsó végéről, az egyik egy női, a másik valószínűleg férfi sírből.”⁸

Az előkerülési körülményekre vonatkozó ezen sorait Pulszky Ferenc az 1897-ben megjelent könyvében a következőképpen módosította: „...nevezetes leletet, a mint a helyszínen megtudtam, mind ugyanazon sírből került ki, nem pedig kettőből, a mint azt az eladók Budapesten állították, mert a kincs két különböző kézbe került s csak a Múzeumba talákozott ismét.”⁹ E sorok miatt napjainkig megoszlik a kutatók véleménye arról, hogy egy vagy két sírt találtak 1884-ben Mezőberényben. Pulszky adatainak felhasználása során azonban tisztában kell lennünk azzal, hogy a szerző a késői munkáiban, mint a *Magyarország archaeológiája*, meglehetősen pontatlanul vagy hibásan közölt különféle adatokat, amelyek számos esetben félreértések sorozatához vezettek. Így nem zárhatjuk ki, hogy a mezőberényi leletekkel kapcsolatos megjegyzése sem megalapozott. Erre utal már csak az a tény is, hogy Mezőberénybe ugyan személyesen ellátogatott, de sem a pontos lelőhelyről, sem a találók személyéről, sem pedig további tárgyakról nem szólt semmit.¹⁰

A mezőberényi tárgyakat Hampel József közölte mind az 1894-ben, mind pedig az 1905-ben megjelent monográfiájában. Pulszky megjegyzését azonban figyelmen kívül hagyva ragaszkodva az 1885-ben megjelent adatokhoz és továbbra is két sírről szólt, melyek: „Im Jahre 1884 gelangten zwei Grabfunde aus Mezőberény ins ungarische Nationalmuseum, das eine Grab wurde am Oberen, das andere am unteren Ende der Ortschaft aufgefunden.”¹¹ A mezőberényi leleteket részletesen leírva, elő- és hátoldaluk fényképét mellékelve elsőként Fettich Nándor közölte a szeged-nagyszéksői hunkori leletről írt könyvében. (1. ábra) Itt a leltárkönyvi bejegyzést cáfolva rámutatott arra, hogy az aranyékszerek már csak méretüknél fogva sem lehettek az edényben.¹² Fettich a rendelkezésre álló adatok alapján csatlakozott Pulszky azon késői véleményéhez, hogy a leletek egy sírből származnak. Mint írja – „Utánanézve a múzeumi könyvekben megállapítottam, hogy nem két, hanem kétségtelenül egy sírlelethez tartozik az egész anyag...”¹³

⁷ Pulszky 1885, 100–102.

⁸ Pulszky 1885, 100.

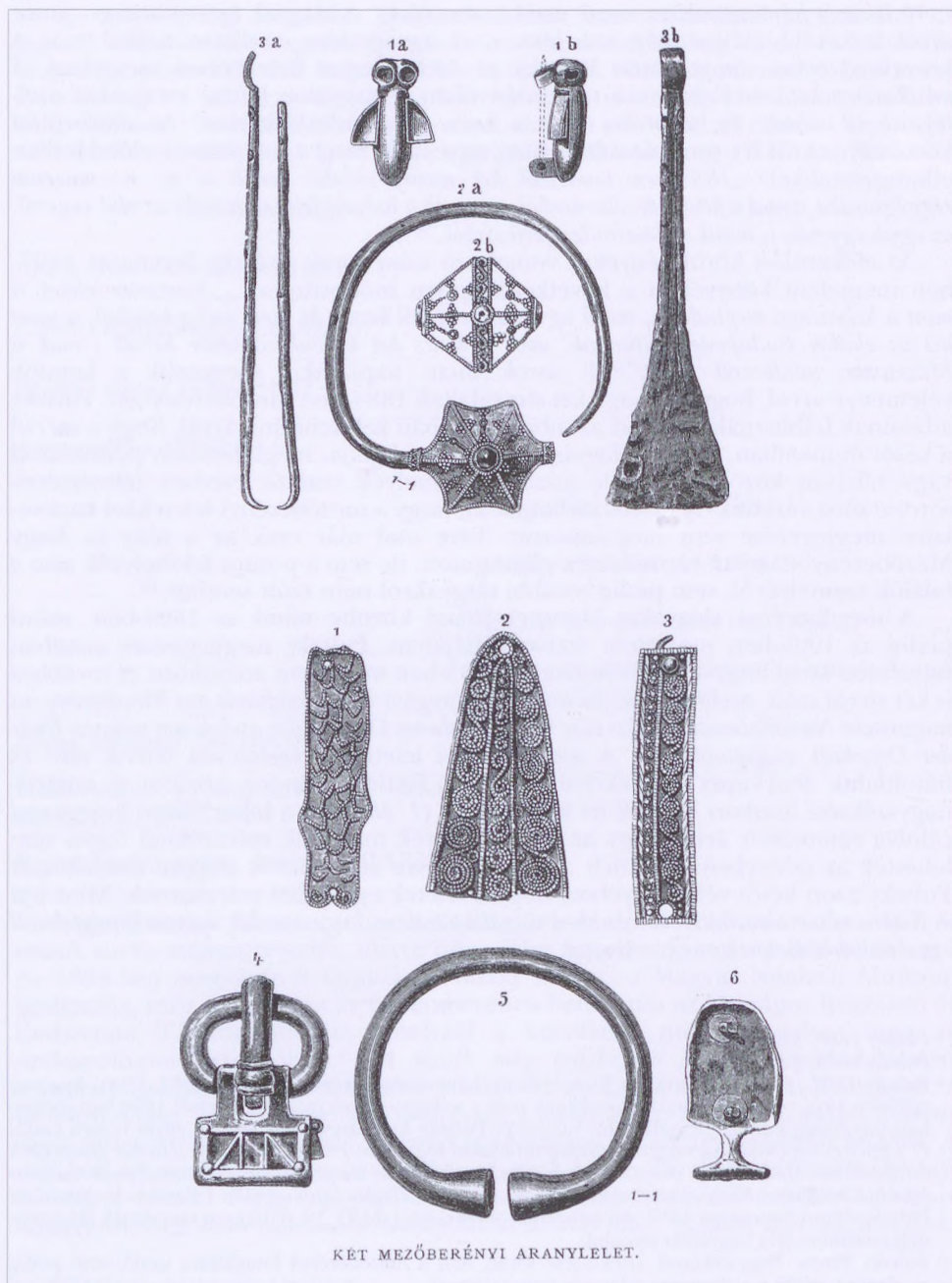
⁹ Pulszky 1897, 86. Bóna István a hunokról írt könyvében megemlíti (Bóna 1993, 258), hogy az egyetlen sírra vonatkozó utalás Pulszkyknak már a szilágysomlyói második leletről 1890-ben megjelent tanulmányában is megtalálható. Valójában Pulszky itt a tárgyaknak csupán egyes részeit említi és a lelettel kapcsolatban meglehetősen pontatlanul fogalmaz: Pulszky 1890, 13: „Hierher gehört auch der Fund von Mező-Berény: zwei Granatschnallen, zwei elegante Ohrgehänge mit Granatschmuck und eine Fibel in Gestalt einer Fliege, doch sind die Granaten aus ihren Flügeln herausgefallen.” Későbbi hivatkozását Pulszky döntő fontosságú 1887. évi helyszíni korrekciójára (MRT 10. 576) nem támasztják alá a rendelkezésünkre álló hagyatéki anyagok.

¹⁰ Pulszky Ferenc hagyatékának áttekintése során sem a mezőberényi látogatásra utaló, sem pedig esetleges további mezőberényi adatokra nem találtunk.

¹¹ Hampel 1905, 44. A leletek rajzos közlése Pulszky 1885-ben megjelent tanulmányának táblája nyomán: Hampel 1905, Taf. 38.

¹² Fettich 1953, 48. vö. Csallány 1961, 108. Csallány Dezső gepida corpusában a Fettichre történt hivatkozás ellenére még a leltárkönyvi bejegyzés szerepel a mezőberényi edénynél: „In dem gepidischen Gefäß befanden sich Schmuckstücke aus der Hunnenzeit.”

¹³ Fettich 1953, 47–48.

2. ábra A mezöberényi leletek rajza Pulszky tanulmányában (Pulszky 1885, 101)

Abb. 2 Die Zeichnung der Funde von Mezöberény in dem Beitrag Pulszkys (Pulszky 1885, 101)

Kürti Béla Mezőberény helytörténeti monográfiájában mutatta be a település történetét a honfoglalásig. E tanulmányában ő is kitért a Nemzeti Múzeumba jutott leletekre, összefoglalva az addig ismert adatokat és csatlakozva Csallány véleményéhez. A tárgyak sírba helyezését szintén az 5. század második felére teszi,¹⁴ és egy előkelő gepida nő sírmellékleteinek tartja.¹⁵

Különös vita alakult ki a magyarországi népvándorláskor két meghatározó kutatója, Bóna István és Kiss Attila között, amelynek középpontjában a sírok száma, illetve a leletanyag datálása és azonosítása állt. Bóna István Pulszky 1897-es megjegyzését követve a leleteket egyetlen hun kori sírból származtatja, amelyben egy „fejedelmi rangú” kislány nyugodott.¹⁶ Vele szemben Kiss Attila két sírral számolt. Véleménye szerint az 5. század második felére datálható gyermek temetkezésében volt az arany cikádafibula, az arany karperec, a bronz csipesz, az arany cipőcsat pár és az agyagedény.¹⁷ A többi lelet pedig egy 6–7. századra keltezhető másik sírból került elő. Véleménye szerint a kora avar kori leletanyagban szokatlan ékszerek és más viseleti tárgyak alapján e sírban vagy egy bizánci katona, vagy egy bizánci felszereléssel eltemetett avar harcos nyugodott.¹⁸ Ezt az elképzelést először Bóna István,¹⁹ majd újabban Garam Éva is elvetette, aki valószínűtlennek tartotta, hogy az övveretek és a fülbevalók egy sírban lettek volna, mivel ilyen leletösszetétel eddig példa nélküli az avar leletanyagban.²⁰ Tóth Ágnes a mezőberényi leletről írt szócikkében kételkedését fejezte ki: „Nem dönthető el bizonyosan, hogy a feltehetőleg egy alkalommal előkerült tárgyak szükségképpen egyetlen sír mellékletei voltak-e.”²¹ Véleménye szerint egy női sírból származik a fülbevalópár és a bronz csipesz, míg egy kisgyermekéből pedig a többi aranytárgy.²² Utoljára Bóna István foglalta össze ismét a mezőberényi leletekre vonatkozó elképzeléseket, továbbra is fenntartva az egyetlen hun kori női sírra vonatkozó Pulszky-féle elképzelést.²³

A mezőberényi leletek előkerülési körülményeinek és a sírok számának tisztázásánál segítségünkre lehetnek a megvételükre vonatkozó iratok, levelek, amelyek a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Adattárában találhatók.²⁴ Az első irat – egy átvételi elismervény – 1884. május 16-án kelt és a Barts Lajos által felkínált tárgyakra vonatkozik:

*Téritvény*²⁵

Nyolcvannégy gramm súlyú (1 karperecz, 1 csat almantinokkal, 3 filigrános lemez és egy ékszerrészlet) arany ékszerről 200 forint értékben, melyet alulirott Bartsch Lajos ékszerész urtól mai napon megtekintésre átveszem.

Bpest, 84. május 16.

*Dr. (a név kivágva)
régiségosztály*

¹⁴ Kürti 1973, 52.

¹⁵ Kürti 1973, 53: „Egy előkelő gepida nő sírmelléklete lehetett, s ebben a vonatkozásban a kis bögrével valóban együtt kerülhetett elő.”

¹⁶ Bóna 1979, 324; Bóna 1993, 258.

¹⁷ Kiss 1991, 137.

¹⁸ Kiss 1991, 137.

¹⁹ MRT 10, 577.

²⁰ Garam 2001, 130.

²¹ Tóth 1993, 30.

²² Tóth 1993, 30–31.

²³ MRT 10, 576.

²⁴ Itt szeretném megköszönni Dr. Halminé Bartó Anikónak és Szende Lászlónak a kutatásokhoz nyújtott segítségét.

²⁵ MNM Történeti Adattár 110/1884.

A következő irat négy nappal később már a tárgyak 300 forintért történt megváltásáról szól:

A fönnevezett leletet a n. múzeum számára 300 frton megvettük. 1884 május 20.

*Dr. (a név kivágva)
érem. és régiségosztályi őr*

Sokkal nagyobb a jelentősége a mezőberényi leletek lelőhelyének azonosításánál, és a sír/sírok kérdése szempontjából Piltz Ádám 1884. május 23-án kelt levelének:

Tekintetes Nemzeti Muzeum igazgatóságának Budapesten²⁶

Mező-Berény 1884. 23/5.

Idecsatoltam van szerencsém azon agyag edény fedelét elküldeni mely az általam a nemzeti muzeumnak eladott arany fülgők mellett találtatott. Az edényt magát legnagyobb sajnálatomra már nem menthettem meg.

Maradok kiváló tisztelettel

Piltz Ádám

Piltz sorai után a levél közepétől indulva a következő kézzel írt szöveg olvasható:

A mezőberényi aranylelet egy csontváz mellett találtatott, edény mellett, melyben hamu volt. a lelet másik része a magyar végesi szél malom mellett találtatott a válogvetőgödörökben

Ezen levél alapján nyilvánvaló, hogy 1884 tavaszán két lelet/sír került elő Mezőberényben, és ha ezzel összevetjük a tárgyak beérkezési sorrendjét, a leltárkönyvi bejegyzéseket és Pulszky 1885-ben megjelent tanulmányát, akkor lehetőségünk van az egyes sírokhoz tartozó leletek elkülönítésére is. A Piltz-levél tekintetében figyelemre méltó, hogy a leltárkönyvben a tőle vásárolt agyagedénynél olvasható bejegyzés, illetve Pulszky 1884 novemberében elhangzott előadásáról szóló tudósítás²⁷ szerint az edényben voltak az aranyak. Pedig a leltározás után pár nappal később kelt Piltz-levélben két sírról lehet olvasni. Ezek alapján bizonyos, nem tőle, hanem minden bizonnyal a Régiségtár munkatársától származhat az edényben talált kincstre vonatkozó bejegyzés.²⁸

Az egyik sír lelőhelyét Piltz levele pontosan megadja: „...a lelet másik része a magyar végesi szél malom mellett találtatott a válogvetőgödörökben.” A magyar végesi részt a helynévmutatók és a harmadik katonai felmérés segítségével a község déli részén elterülő Magyarvéggel (Magyarvíggel) azonosíthatjuk.²⁹ Az 1880-as években Mezőberényben négy szélmalom volt,³⁰ amelyek közül kettő a Magyarvégen működött. A katonai felmérés térképén az egyik mellett csakugyan földkitermelésre utaló jelölés látható. A régészeti szakirodalomban szó esik a „szélmalom melletti vályogvető gödrök” lelőhelyen előkerült mezőberényi leletekről, ahol 1881-ben a Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat végzett

²⁶ MNM Történeti Adattár 121/1884.

²⁷ Pulszky 1885.

²⁸ Vö. MRT 10. 577, ahol a leletkörülmények forrásaként Piltz Ádám van megadva.

²⁹ Molnár 1973, 166–167.

³⁰ MRT 10. 603.

ásatást „kielégítő” eredménnyel.³¹ Ezt a lelőhelyet a régi tót temetőnél lévő szélmalom melletti vályogvetőgödörönél feltételezték, azonban nem kizárt, hogy a magyarvégi részen feküdt. Ennek tisztázását azonban a pontos adatok hiányában nem tudjuk elvégezni.

A másik aranylelet – amely csontváz mellől került elő – pontos lelőhelyéről nem szól a levél, azonban itt siet segítségünkre Pulszky 1885-ben megjelent tanulmánya, amelynek adatát Hampel is átvette. Pulszky szerint „az egyik a helység felső, a másik- az alsó végéről”³² származik, amely alapján a Magyarvéggel átellenben, a város északi részén kell keresnünk a sír lelőhelyét. Erről a részről számos lelőhelyet említ a Régészeti Topográfia békési kötete, köztük a Tücsökhalom is, mellyel kapcsolatban már korábban felvetődött annak a lehetősége, hogy az akkor még egyetlennek tartott lelet ott került elő.³³ A város északkeleti szélén, a körgát sarkánál emelkedik az a halom, amelyet egy észak-dél irányú dombhát északi csúcsára építettek.³⁴ Itt kezdett kutatást Balás Adám 1901-ben, amely során 3–4 méter mélységben a halom délkeleti részében két népvándorlás kori sírt tárt fel. Mindkettő fejfel nyugatnak feküdt, azonban míg az egyik nyakán egy ezüstcsat volt, melyből a díszkő kiesett,³⁵ addig a másik mellékletek nélkül találtatott.³⁶ Sajnos a csat elveszett és a leírás alapján nem lehet pontosan besorolni. További lelőhelyként merülhet fel fekvésénél fogva az ún. régi tót temető, amely 1 km-re fekszik a Tücsökhalomtól, és ahonnan különféle gepida és avar leletek ismertek.³⁷

A mezőberényi leletek sírokhoz történő kapcsolásánál több elképzelés merült fel. Pulszky 1885-ben megjelent tanulmányában a fibulát, a csipeszt és a fülbevalókat női sírból, míg a többi tárgyat egy férfiéből származtatja.³⁸ Kiss Attila a leleteket kronológiai szintek alapján próbálta szétválasztani, és így egy 5. századi sírt vélt azonosítani, amelyben a cikáda, az arany karperec, a bronz csipesz, valamint az arany cipőcsatpár voltak, illetve egy 6–7. századra datált férfi sírt arany fülbevaló párral, arany övveretekkel és a díszített lemezekkel.³⁹ Tóth Ágnes már idézett véleménye szerint a női sírból a fülbevaló pár és a bronz csipesz, míg egy kisgyermekéből pedig a többi aranytárgy származott.⁴⁰

A sírok mellékleteinek azonosításában a leletek leltározásának sorrendje, a Piltz-levél és Pulszky 1885-ös tanulmánya lehet a segítségünkre, amelyben a következőket írta: „A női sírban nem fordult elő egyéb tárgy, mint két fülbevaló, egy fibula aranyból s egy eltörött bronzcsiptető a szőr eltávolítására, a mint az ide mellékelt rajzban látható.”⁴¹ Itt a társulati előadásával ellentétben már nem esik szó az agyag csuporról, mely éppen Piltz levelének a tekintetében érthető meg, aki csupán egy edényfedelet küldött a múzeumnak, mivel a fülbevalók mellett talált edényt nem tudta megmenteni. Ez az edényfedél azonban nem került leltározásra, így nem azonosítható. Hogy Pulszky miért nem említette meg a sírban talált, de összetört edényt, magának a szerzőnek a munkamódszerével magyarázható. Sajnos többször, amint az más népvándorlaskori leletek esetében megfigyelhető, a hivatali ira-

³¹ MRT 10, 603.

³² Pulszky 1885, 100.

³³ Kürti 1973, 54; Kiss 1991, 125; MRT 10, 575–578.

³⁴ MRT 10, 575.

³⁵ Balás 1902, 46; MRT 10, 577, ahol Balás közlését szó szerint idézik.

³⁶ Kürti 1973, 53.

³⁷ MRT 10, 602. A gepida leletekhez l. Csallány 1961, 108 és Taf. CCI/3–4.

³⁸ Pulszky 1885, 101–102.

³⁹ Kiss 1991, 128.

⁴⁰ Tóth 1993, 30–31.

⁴¹ Pulszky 1885, 100. Pulszky ezen adatára Fettich is utal, azonban elveti annak lehetőségét, hogy két sírból kerültek a leletek elő, l. Fettich 1953, 47.

tokból és levelezésekből szelektíven idéz, amely így számos félreértéshez vezetett. A mezőberényi leletekről írt, 1885-ben megjelent tanulmányában foglaltak alapján az 1884 novemberi előadását követően juthatott a leletekre és a lelőhelyekre vonatkozó új információkhoz, amelyeket azonban nem vezettek be a leltárkönyvbe, sem ekkor, sem pedig a későbbiekben vásárolt tárgyakkal. A Piltz Ádámól vásárolt gepida edénnyel kapcsolatban ugyanakkor már Bóna István felvetette annak lehetőségét, hogy az edény és a szőrcsipesz valószínűleg nem tartoztak a leletegyütteshez. E felvetése azonban az egy sírra vonatkozó elképzelésével állt szoros kapcsolatban, mivel e két tárgy a feltételezett hun kori sírnál későbbre datálható.⁴² A csupor formája és díszítése alapján ugyanis a gepida kerámia-művesség jellemző típusai közé tartozik, és az 5. század végére, a 6. század elejére keltezhető. Egy igen jó párhuzama Mezőberény területéről szintén ismert.⁴³

Piltz Ádám a női sírban talált fibulával, fülbevalópárral és szőrcsipesszel együtt adta el a kicsi, szürke edényt, amely még ha bizonyosan Mezőberényből is származik, ám ennek ellenére sem ebben, sem pedig a másik sírban nem volt!

A többi aranytárgy – amelyeket Bartstól, majd Piltztől két részletben vásároltak meg – pedig az ékszerek méretei alapján bizonyosan egy gyermeksírból származik, és a már idézett Piltz-levél alapján a magyarvégi határrészen található szélmalom melletti vályogvetőgödörökben találtatott. A sírt kiásó ember/emberek az aranyak egy részét bevihették a helyi ékszerészhez, Barts Lajoshoz, aki megvásárolta, majd eladta azokat a Nemzeti Múzeumnak. Több darab azonban a következő években a helyi régiséggyűjtőhöz, Piltz Ádámhoz került, aki Bartshoz hasonlóan megvásárolta, majd továbbadta őket a múzeumnak. Annak lehetőségét, hogy e sírban további viseleti tárgyak (ékszerek stb.) lehettek, jelzi a nyelvalakú, jól láthatóan kettétört aranylemez, illetve a mellékletek összehasonlítása a hasonló gazdagságú 5. századi temetkezésekkel. Bizonyosan kell számolnunk még egy arany övcsattal, illetve további lemezekkel,⁴⁴ amelyek vagy beolvasztásra kerültek, vagy a találók/közvetítők megtartották azokat.

A „HELYSÉG [MEZŐBERÉNY] FELSŐ” RÉSZÉN – A TÜCSÖKHALMON (?) – ELŐKERÜLT NŐI SÍR

Az 1884-ben Piltz Ádámól vásárolt aranytárgyak és a bronzcsipesz egy női sírból származtak, amelynek sajnos pontos lelőhelyét nem ismerjük. Pulszky tanulmánya alapján a helység felső részén került elő, amely a Piltz-levélben található adatok tükrében valahol a város északi részén lehetett, maga a lelőhely akár a Tücsökhalommal is megegyezhetett.

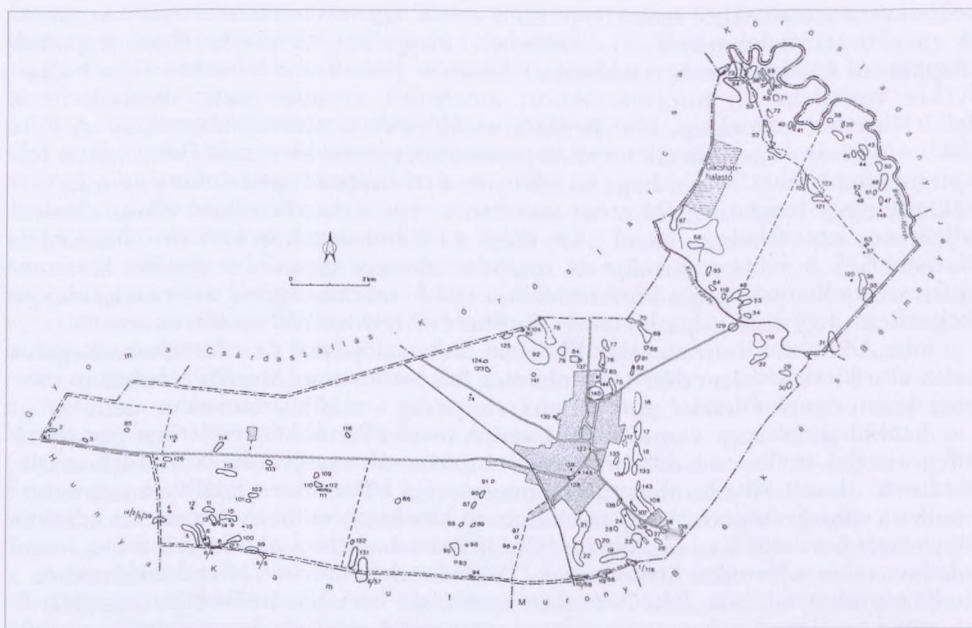
A sír datálásánál, illetve az aranytárgyak tipológiai és kronológiai besorolásánál azonban számos nehézség merült fel. Kétségtelen, hogy a leleteket tekintve a sír keltezésénél szóba jöhet az 5. század középső harmadától egészen a 6. század közepéig terjedő időszak. Ennek oka, hogy mind a fülbevalópár, mind pedig a cikádafibula formailag meglehetősen egyedülálló típust képvisel a népvándorlás kori leletek között. Velük ellentétben a sírban talált bronz szőrcsipesz számos párhuzammal rendelkezik az 5. és 6. századi leletanyagban, így viszonylag könnyen besorolható. Az alföldi gepida leletanyagban nagy számban ismertek különféle formájú szőrcsipeszek,⁴⁵ köztük a mezőberényihez hasonló darabok is, mint

⁴² Bóna 1993, 258.

⁴³ Kiss 1991, 130; Tóth 1993, 31.

⁴⁴ Kiss 1991, 136. Véleménye szerint a leletek kb. harmada tűnhetett el a találók kezén.

⁴⁵ Cseh 1990, 57, 22. lista.

4. ábra Régészeti lelőhelyek Mezőberény területén (MRT 10. 545.)

Abb. 4 Archäologische Fundstellen auf dem Gebiet Mezőberény (MRT 10. 545.)

arra Kiss Attila rámutatott az 5. századra datálva, és egy férfi sír mellékletének tartva a mezőberényi darabot.⁴⁶ Bóna István az 5/6. század fordulójára helyezte a csipeszt, és felvetette annak lehetőségét, hogy az edényhez hasonlóan a kronológiai problémák miatt nem lehetett a hun kori kislány sírjában.⁴⁷ Abban kétségtelenül igaza van Kiss Attilának, hogy a szőrscsipeszek elsősorban a férfi sírokból ismertek, azonban a népvándorlás kori (5–7. század) leletanyagban ritkán, de női temetkezések mellékleteiként szintén megtalálhatóak.⁴⁸ A mezőberényihez hasonló formájú csipesz volt a kiszombori „B” temető bizonyosan női 149,⁴⁹ és a nagy valószínűséggel női 87,⁵⁰ illetve a szentes-berekháti temető 176. sírjában,⁵¹ amelyek használatát az 5. század végére és a 6. századra helyezhetjük.

A csipeszsel ellentétben a fülbevalópár eddig párhuzam nélküli a népvándorlás kori anyagban. Mind Pulszky, mind pedig Hampel a forma alapján antik eredetűnek vélte,⁵² azonban a késő római leletanyagban hiányoznak a hasonló kivitelű példányok. Az előzményeket tekintve fontos H. Kühn megjegyzése, aki tanulmányában ugyan a cikádafibulát próbálta a hasonló darabok közé besorolni, amely

⁴⁶ Kiss 1991, 129, ahol lásd a felsorolásukat is: Hódmezővásárhely-Gorza 51. sír, Kisszombor-B 29. sír, 87. sír, 133. sír, 330. sír, Szentes-Berekhát 3. sír, 176. sír, Szentes-Kökényzug 55. sír, 57. sír, 64. sír.

⁴⁷ Bóna 1993, 258.

⁴⁸ Steuer 2003, 181.

⁴⁹ Csallány 1961, 181 és Taf. 128/4. A kiszomborihoz hasonló női viselet volt Szentes-Nagyhegy temetőjének 84. sírjában l. Csallány 1961, 59 és Taf. 39–41.

⁵⁰ Csallány 1961, 177 és Taf. 120/12.

⁵¹ Csallány 1961, 87 és Taf. 74/13.

⁵² Hampel 1905, 373. Vö. Tóth 1993, 30.

szerint a forma, illetve a díszítés alapján a poliédervégű fülbevalókkal állhat rokonságban a mezőberényi pár.⁵³ Ennek alapja a díszítés formájában és a konstrukcióban keresendő. A sokszög felület a kőberakással és a csillagforma díszítmény karika végére történt helyezése az 5. században és a 6. század első felében készült fülbevalókra jellemző, míg a későbbiekben a karika aljára forrasztják a kosarat és a többféle díszítményt, illetve a karika végein hurkos-kampós zárószerszerkezet található.⁵⁴ A díszítési technikák – a granuláció, a filigrándrótt –, valamint a mintakincs alapján Kiss Attila a kora avarkorra helyezte készítésüket,⁵⁵ azonban mind a díszítés ezen eszközei, mind pedig a minták már a korábbi leletanyagban megtalálhatók.⁵⁶ A Bóna István által távoli párhuzamként említett és 1939-ben közölt arany fülbevaló⁵⁷ azonban éppen a forma és a díszítőelemek kompozíciójánál jelentkező eltérések miatt bizonyosan nem áll rokonságban a mezőberényi darabokkal. A formai és technikai párhuzamok alapján e fülbevalók előképének a poliédervégű, 5. századi fülbevalókat tarthatjuk. A mezőberényi darabok azonban mind a méret, mind pedig a fej formája és díszítése tekintetében egy önálló és eddig egyedülálló típust képviselnek. Hogy a Kárpát-medencében készültek-e vagy importárúként kerültek ide, továbbra is nyitott kérdés. A készítésük helyének lokalizálásánál felvetett lehetőségeket – amelyek Bizánctól a perzsákon keresztül egészen Belső-Ázsiáig érnek⁵⁸ – éppen a közép-európai kora középkori fülbevalóknál megfigyelhető formai fejlődés tekintetében⁵⁹ ki kell egészítenünk azzal, hogy esetleg egy, a Kárpát-medencétől nyugatra található műhely remekei lennének.

A fülbevalókat a velük talált csipesz és a cikádafibula datálja az 5. század utolsó harmadától a 6. század középső harmadáig terjedő időszakra.

A fülbevalókkal ellentétben a mezőberényi kis aranyfibulának számos párhuzama ismert a leletanyagban, mégha azoktól a formáját tekintve eltér is, egy önálló típusba sorolható. A rovarokat megmintázó fibulák, amelyek légy- vagy cikádafibulaként ismertek, már a római császárkor fibulatípusai között megtalálhatóak.⁶⁰ Az 5. században számos új típusuk jelenik meg a közép-európai és dél-oroszországi leletanyagban, mint például a virágsziromszerűen megformált potrohú vagy az ún. lévai típusba sorolt példányok.⁶¹ Divatjuk az 5. századra és a korai 6. századra tehető,⁶² és a mellékletként talált fibulák alapján női és gyermeksírokból ismertek (l. pl. Untersiebenbrunn, Dunaújváros). A gyakori bronz és ezüst mellett aranyból készült és kőberakással díszített darabok szintén megtalálhatók, amelyek nagyobb részt a miniatűrfibulák sorába tartoznak.⁶³ A publikált példányoktól a mezőberényi fibula formája kis mérete, illetve a nyílt szárnyállással történő megformálása alapján különbözik. Formáját tekintve inkább tekinthető méhnek,⁶⁴ szemben a többi római- és népvándorlaskori elsősorban legyet és cikádát utánzó fibulával. Az aranyból készült és szintén rekeszes technikával díszített cikádafibuláknak számos típusa ismert az 5. századi leletanyagban (pl. Cesena,

⁵³ Kühn 1935, 93. Vö. Kiss 1991, 130–131. véleménye szerint egyenlő távolságra van a kubooktaéderben végződő 5. századi és a kora avar kori fülbevalótípusoktól.

⁵⁴ Freedén 1979, 249–298.

⁵⁵ Kiss 1991, 131–132.

⁵⁶ Fettich 1953, 48.

⁵⁷ Schlunk 1939, 31. Nr. 85. Tafel 15/85.; Bóna 1993, 258.

⁵⁸ Kiss 1991, 131.

⁵⁹ Ld. pl.: Freedén 1979.

⁶⁰ Cseh–Prohászka 2002, 117–119.

⁶¹ Cseh–Prohászka 2002, 119–123.

⁶² Schach–Dörge 2004, 34.

⁶³ Losert–Pleterski 2003, 186.

⁶⁴ Fettich 1953, 49.

Itália, Dél-Oroszország), köztük megtalálhatók a Kárpát-medencében előkerült darabok is mint a györkönyi vagy a csömöri.⁶⁵ Ezen utóbbinak szárnyait kőberakással és granulációval díszítették, mint a Diergard-gyűjtemény arany cikádáját, amelynek kőberakásai a gránát mellett borostyánból készültek.⁶⁶ E fibulák, hasonlóan a mezőberényihez, egyedi kivitelezésűek. Készítésük és viselésük idejeként a szakirodalom az 5. századot adja meg,⁶⁷ pedig egyes kőberakásos arany és ezüst cikádafibulák még a 6. századi leletanyagban, ha ritkán is, de előfordulnak.⁶⁸ Hosszúkás és erősen stilizált formájú darabok voltak az altenerdingi temető 26. sírjában,⁶⁹ illetve a Barbing-Irmlauth-i 32. és bittenbrunni 37. sírokban,⁷⁰ melyek a 6. század első harmadára keltezhetők.⁷¹ A datálás szempontjából jut fontos szerephez a weimari Nordfriedhof 56. női sírjában talált kis méretű és stilizált almandin-berakásos arany cikádafibula,⁷² melyet a sírban talált rúna feliratos csat és a szintén kőberakásos madárfibula az 5. század végére és a 6. század elejére keltez. Ezen dél-németországi fibulák – részben a páros viselés, részben a stilizált formájuk alapján – különböznek a dél-országi és Duna-vidéki daraboktól. A mezőberényi kőberakásos aranyfibula méretét és a formáját tekintve eltér a Kárpát-medencei daraboktól, mégha bizonyos elemeit (anyag, díszítés) tekintve általánosságban kapcsolódik is hozzájuk. A méhfibulát Pulszky az 5. század végére helyezte,⁷³ amely datálást az említett párhuzamok alapján csupán annyiban szükséges kiegészíteni, hogy a fibulát még a 6. század első harmadában is viselhették.

A Piltz Ádámtól megvásárolt tárgyak egy női sír mellékletei voltak, amit a fülbevalók mellett az arany méhfibula is jelez. A sír datálásánál elsősorban a fibula és a csipesz játszik szerepet, melyek viselése és használata az 5. század végére és a 6. század elejére tehető. Sajnos a kronológiai és „etnikai” besorolásnál nagy segítséget jelentő sírban lévő edényt Piltznek nem sikerült megmentenie, és cserepeit sem juttatta el a múzeumba a népvándorláskor kutatásának nagy kárára. A sírban nyugvó személy a kronológiai és geopolitikai adatok alapján a Mezőberény területén élt gepida közösséghez tartozhatott.⁷⁴ Annak lehetőségét azonban, hogy éppen az aranytárgyak tekintetében Európának esetleg más részéről érkezett ide, további hasonló mellékletű temetkezések előkerüléséig nyitva kell hagynunk.

A MAGYARVÉGI SZÉLMALOM MELLETTI VÁLYOGVETŐGÖDRÖKBEN TALÁLT HUN KORI GYERMEKSÍR

A másik sír lelőhelyét a Piltz levelében található leírásnak köszönhetően pontosan ismerjük; a magyarvégesi szélmalom melletti vályogvetőgödrökben volt. Ugyan a sír keltezését tekintve könnyebb dolgunk van, hiszen mellékleteivel jól kapcsolódik a hun kori vezető réteg sírjainak csoportjához és a tárgyak (karperec, csatok, szíjvégek) mérete alapján bizonyosan egy kisgyermek temetkezését bolygat-

⁶⁵ Kühn 1935, Taf. 21/1–7, 15, 15; Cseh–Prohászka 2002, 122.

⁶⁶ Gürcü-Damm 1988, 142.

⁶⁷ Cseh–Prohászka 2002, 121–122.

⁶⁸ Cseh–Prohászka 2002, 123.

⁶⁹ Sage 1973, 267–268, 219, Abb. 2/1–2; Losert–Pleterski 2003, 179–180: A 26. sírban az ezüsből készült fibulapáron kívül csupán szegényes melléklet volt. E fibulákat egy cikádafibula félreértelmezett másolatának vagy tudatos szerkesztésnek tekintik, és 475–500-ra helyezik készítését.

⁷⁰ Christlein 1968–1969, Abb. 4/5–6.

⁷¹ Schach-Dörge 2004, 33.

⁷² Schmidt 1970, 84, Taf. 90/1,b.

⁷³ Pulszky 1885, 102.

⁷⁴ A lelet gepidákhoz történő kapcsolását l. már Kürti 1973, 52.

ták meg. A mellékletek között azonban számos olyan tárgy található, amelyek funkciójával kapcsolatban csupán találgatásokra vagyunk utalva. A temetkezés korát kétségtelenül legjobban a két kőberakásos aranycsat határozza meg, melynek számos párhuzama ismert a hunkori leletanyagban.

A kő- vagy üvegberakásos cloisonné technikájú aranycsatok gyakran fordulnak elő az 5. századi leletanyagban. A párhuzamok alapján az újabb kutatások arra mutattak rá, hogy a csatok nagyjából részét a Mediterráneumból származnak.⁷⁵ Divatjukat jól jelzi, hogy Angliától a Kárpát-medencéig igen nagy sűrűségben fordulnak elő.⁷⁶ A kis méret (h.: 4 cm) és a párban való előkerülésük miatt bizonyosan a lábviselet részei voltak, és cipőkhöz tartozhattak, azonban egyes esetekben nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy táskacsatként szolgáltak.⁷⁷ Hasonló méretű, azonban veseformájú csattestű darabokat a kercsi katakombákban az elhunytak lábainál figyeltek meg.⁷⁸ A téglalap alakú szorítólemezes csatokat Bóna István az ozorukovói torzított koponyás női sírban talált, igen hasonló darab miatt női jellegzetességnek tartja.⁷⁹ E feltételezés alátámasztásához azonban hiányoznak a további sírleletek, ugyanis az egyetlen és igazán jó párhuzamot jelentő csat a höckrichti/jendrzychowicei leletből ismert.⁸⁰ Valójában e kis méretű, különféle díszítésű és csattestű darabokat nemtől függetlenül viselték az 5. század folyamán,⁸¹ széles körben azonban az 5. század első felében, középső harmadában volt jellemző.⁸²

A sírban nyugvó gyermek társadalmi helyzetét kétségtelenül a végein kiszélesedő arany karperec jelzi. A meglehetősen apró, mindössze 4,5×4,1 cm méretű karperec miatt feltételezte Fettich, hogy a sírban nyugvó személy egy nő volt.⁸³ Az e típusba sorolható darabokat Joachim Werner gyűjtötte össze, funkciójukra is magyarázatot adva. Véleménye szerint mind a római császár, mind pedig a népvándorlás kori arany példányok (Tournai, Apahida, Blucina stb) a vezető réteg fejedelmi/királyi rangú férfi tagjainak rangját jelezték.⁸⁴ Ennek azonban ellentmondani látszik az 5. századi regölyi női sírban talált karperec.⁸⁵ A gazdag női sírban azonban nem egy, hanem két karperec volt, és míg az egyik állatfejekben, addig a másik a jellegzetes kiszélesedő formában végződik.⁸⁶ E párban történt viselése az arany karperecnek, mégha az arany bizonyosan is utal az elhunyt személy társadalmi szerepére, nem a rangjelző funkcióval, hanem sokkal inkább a korabeli viseleti szokásokkal állhatott kapcsolatban.

Az 5. századi királyi/fejedelmi sírokban talált karperecekkal szemben a mezőberényi karperec mindössze 4,5×4,1 cm méretű és 32,5 gramm súlyú. Hozzá hasonlóan kis méretű (4,3×2,3 cm), de valamivel nehezebb (41,64 gramm) egy grossörneri példány.⁸⁷ A grossörneri temető 19. számú kirabolt gyermeksírában a karperec mellett ezüstcsatot és -gombokat, valamint egy a pécsüsögihez hasonló, de aranyozott ezüsttel borított zablát találtak a feltárók. A sírt a mellékletek

⁷⁵ Böhme 1994, 98–103. és a csatok összeállítása 102, Abb. 23 vö. 107–109. és Schmauder 2002, 156.

⁷⁶ Böhme 1994, 101.

⁷⁷ Schulze-Dörrlamme 2002, 86–87; Schmauder 2002, 156.

⁷⁸ Gürcüy-Damm 1988, 98. és 3. j.

⁷⁹ Bóna 1993, 259.

⁸⁰ MRT 10, 577.

⁸¹ Lásd ehhez: Böhme 1994, 98–103.

⁸² Schulze-Dörrlamme 2002, 105.

⁸³ Fettich 1953, 49.

⁸⁴ Werner 1980, 4–5.

⁸⁵ Mészáros 1970.

⁸⁶ Bóna 1993, 18, 242.

⁸⁷ Werner 1980, 6; Schmidt 1964, 200.

5. ábra Gepida edény Mezőberényből (*Fettich* 1953, Taf. XXIX/13)

Abb. 5 Gepidisches Gefäß aus Mezőberény (*Fettich* 1953, Taf. XXIX/13)

alapján az 5. század második felére, végére datálták.⁸⁸ Az itt tett megfigyelések alapján a mezőberényi sírban egy kiskorú gyermek nyugodhatott.⁸⁹

A leletek datálásánál nagy problémát okozott a két felületén díszítetlen arany övveret, melyeknek formai(!) párhuzamai az avar kori leletanyagból ismertek. Ez kiemelten jelentkezett az akasztóveretek esetében,⁹⁰ amelyektől mind anyagát, mind pedig a felerősítés módját tekintve eltér. Az avar kori övdíszek, akasztóhorogok a 6. század végétől jelennek meg a Kárpát-medence leletanyagában, de ezek elsősorban bronzból vagy ezüsből készültek.⁹¹ Kivételt csupán a 7. századi kőberakásos arany bócsai, valamint a Fleissig-gyűjteményben található dunántúli övveret jelenti.⁹² A formai azonosság alapján Garam Éva a kis akasztóveret párhuzamának a keszthelyi „hagymafejes” garnitúrában lévő T-alakú veretet és ez alapján a mezőberényi példányokat a 6. század utolsó harmadára teszi.⁹³ A felerősítés módja

⁸⁸ *Schmidt* 1964, 200, 211.

⁸⁹ *Schmauder* 2002, 91.

⁹⁰ Ld. *Fettich* 1953, 48; *Kiss* 1991, 132.

⁹¹ Összeállításukat lásd: *Kalmár* 1943.

⁹² *Kalmár* 1943, 151.

⁹³ *Garam* 2001, 130.

azonban a keszthelyi veretek esetében eltérő,⁹⁴ ugyanis hosszúkás és felületükön áttört nyúlványok segítségével erősítették, varrták fel a vereteket.⁹⁵ A mezőberényi két veret hátulján azonban két aranszeg van,⁹⁶ amit a bőrön átszúrva, a kiálló végeket pedig egyszerűen elkalapálva erősítettek a szíjra.⁹⁷ A két veret nagy valószínűséggel a cipőcsatokhoz tartozhatott, de mivel a mellékletek egy része (a leletösszetétel és a sérült darabok tekintetében) bizonyosan nem jutott múzeumba, így nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a viselet más részét díszíthették.

A Mezőberényből a Nemzeti Múzeumba került tárgyak közül a legnagyobb talányt a korszak kutatói számára kétségtelenül a különféle formájú és díszítésű aranylemezek jelentették és jelentik. Pulszky funkciójukról a következőket írta: „...aranylemezek valószínűleg egy törtoknak díszítményei.”⁹⁸ A rajtuk látható nagyméretű lyukak és a megmaradt szög miatt a lemezeket nem szövetre, hanem keményebb anyagra, vastag bőrre vagy fára erősíthették fel.⁹⁹ Pulszky fegyverdíszítményre vonatkozó elképzelését követi Joachim Werner felvetése, mely szerint a lemezek hasonló szerepet tölthettek be, mint a cumberlandi kard markolatdíszítményei.¹⁰⁰ Felvetését Kiss Attila átvette és megpróbálta párhuzamokkal igazolni későbbi keltezését és fegyverdíszítményként történő felhasználását.¹⁰¹ A felületüket borító díszítés – mint a pikkely-, illetve a spirálminta – és az ötvöstechnikai megformálásuk alapján készítésüket a 6–7. századra tette, pedig ezen díszítési és ötvöstechnikai formák már az 5. században is megtalálhatók.¹⁰² Hogy a fegyvereknél megfigyelhető a díszített lemezek elhelyezése, a planigi fejedelmi temetkezésben talált kés szintén mutatja, amelynek tokját S-alakú filigrándíszítéssel borított lemez díszíti. A lemez két vége azonban be volt hajtva, és szögekkel erősítették a fatokhoz.¹⁰³

A cumberlandi karddal történő párhuzamba állítását Bóna István éppen e kard markolatának vékony, piciny filigrándíszes lemezkéi, és a mezőberényi lemezek közötti méretbeli különbség miatt vetette el.¹⁰⁴ Így a berényi lemezek a markolatot bizonyosan nem díszíthették, csupán a kardtokon vagy a keresztvas feletti részen lehetett volna az egyenes veret felerősítve.¹⁰⁵ Bóna István ezen elképzeléssel szemben fejék filigrándíszes lemezeinek tartotta őket, elsősorban az aleskikucugury sírban talált díszítmények alapján.¹⁰⁶ A Kárpát-medence népvándorlás kori leletanyagában szintén megtalálhatók különféle formájú lemezek. Így a szentes-nagyhegyi 20. sírban aranylemezről préselt állatalakokat (cikáda, emberfej stb.) találtak. Ezek azonban bronzlemezre voltak applikálva, és a női váz fejénél kerültek elő. A fejék díszítményeinek felerősítését jelzi, hogy az egyiknek a hátoldalán megmaradt egy kisméretű bronzszeg.¹⁰⁷ Az iszakszentgyörgy-zsidóhegyi gazdag női sírban egy aranylemezről készült cikádaformájú lemez volt, amit azonban nem szöggel, hanem varrással erősíthettek fel.¹⁰⁸ Nem csupán a nők,

⁹⁴ Garam 2001, Taf. 96/1.

⁹⁵ Erre már Fettich is utalt: Fettich 1953, 48.

⁹⁶ Kalmár 1943, Taf. XXIII/1.

⁹⁷ Fettich 1953, 48.

⁹⁸ Pulszky 1885, 102.

⁹⁹ Fettich 1953, 48.

¹⁰⁰ Werner 1980, 4. Anm. 14. Werner elképzelésének kritikáját l. MRT 10, 577.

¹⁰¹ Kiss 1991, 132

¹⁰² Tóth 1993, 31.

¹⁰³ Kessler 1940, 2, 7. A sírban I. Leó bizánci császár (457–474) solidusa volt.

¹⁰⁴ MRT 10, 577.

¹⁰⁵ Menghin 1983, 90–92; Steuer 2004, 576–577.

¹⁰⁶ Bóna 1993, 258; MRT 10, 577.

¹⁰⁷ Fettich 1953, 73 és Tafel LVIII/1–8.

¹⁰⁸ Bóna 1971, 228 (12), 268 (48), 288 (68) 4. kép

hanem a férfiak temetkezéseiben is előfordulnak különféle formájú aranylemezek. Az apahidai első sír amorfi lemezei szélükön körbefutó rovátkolt díszítéssel és a felerősítésre szolgáló lyukakkal kerültek napvilágra. Ezeket azonban sem öv-, sem pedig ruhadíszként nem viselték, és mivel lószerszámot vagy lóra utaló maradványokat nem figyeltek meg, így publikálójuk, Finály Henrik fejékként határozta meg funkciójukat.¹⁰⁹ Mind ezen, mind pedig a mezőberényi lemezek esetében további lehetőségként merül fel, hogy faedényre/edényekre lehettek felerősítve.¹¹⁰ Ezt látszik alátámasztani a nyelv alakú törött lemez, amelynek másik fele hasonló méretű és alakú lehetett.¹¹¹ A behajlított másik lemezfél bizonyára a találóknál maradt. Hasonló formájú faedénydíszítések jól ismertek a népvándorlás kori leletanyagban. A grossörneri temető 1. sírjában talált 23 cm magas vödör peremének szélét hosszúkás, háromszög alakú, oldalain íves, felületén rovátkolt és félköríves peremveret díszíti. A veret felerősítését a háromszög csúcsán található szög mellett még két szög szolgálta, melyek a perem élére illeszkedő ráhajtott felületet rögzítették.¹¹² Hogy a vödrök mellett facsészék peremére is helyeztek háromszög/nyelvformájú vereteket, mutatja a szeged-nagyszéksősi leletből ismert darab.¹¹³ A mezőberényi nyelvformájú lemez csúcsán található szöglyuk, mint az említett példák esetében is megfigyelhető, a peremveret felerősítésére szolgált. A többi veret edényben/edényeken való helyzetét a párhuzamok hiányában nem tudjuk rekonstruálni. A faedények mellékletként már a császárkorban megjelennek a germán fejedelmi temetkezésekben, és megtalálhatók az 5–6. századi sírokban.¹¹⁴

Az 1884 tavaszán a magyarvégi szélmalom mellett a vályogvetőgödörökben talált gyermeksírt a hun korra, az 5. század első felére/középső harmadára helyezhetjük. A sírban nyugvó gyermek kiemelkedő társadalmi státuszát az arany karperec mellett a különféle aranytárgyak is jelzik. Sajnos a sír további mellékleteiről nem állnak rendelkezésünkre adatok, ahogy arról sem, hogy magányos temetkezéssel vagy esetleg egy kisebb temetővel számolhatunk Mezőberény ezen részén.¹¹⁵

Az 1884 tavaszán Mezőberényben előkerült, majd a Magyar Nemzeti Múzeumnak eladott leletek a leltárkönyvi bejegyzések és a különféle publikációk miatt sajátos szerephez jutottak a Kárpát-medence régészetében. Az iratanyag és különösen Piltz Ádám levelének köszönhetően sikerült tisztázni, hogy két sírt ástak ki abban az évben. Míg az egyik sír mellékletei a helyi régiséggyűjtő Piltz Ádámmal kerültek, addig a másik sír mellékleteinek egy részét a találó(k) Barts Lajos ékszerésznek adta/adták el, de azután több darab Piltz Ádámmal került.¹¹⁶ Tőlük vásárolta meg a Magyar Nemzeti Múzeum 1884 és 1887 között a tárgyakat, és ez vezetett ahhoz a számos félreértéshez, amely a leletek történetét az elmúlt 120 évben meghatározta. Piltz levele és Pulszky 1885-ben megjelent ismertetése alapján a hun kori gyermeksírt a magyarvégesi szélmalom melletti vályogvetőgödörökben találták. E sír mellékletei – legalábbis melyek a múzeumba jutottak – jelzik, hogy a benne nyugvó gyermek a korszak vezető rétegéhez tartozott. A mellékletek tükrében hasonló jelentőséggel bír a település másik felén – a Tücsökhalmon (?) – kiásott női temetkezés, amely egy generációval későbbre, az 5. század végére, a 6. század elejére datálható.

¹⁰⁹ *Finály* 1889, 310.

¹¹⁰ *Harhoiu* 1997, 172, Taf. LVIII/7-9.

¹¹¹ *Bóna* 1993, 258.

¹¹² *Schmidt* 1964, 197–199.

¹¹³ *Kiss* 1982, 167, Abb. 2./2, 168.

¹¹⁴ *Prohászka* 2004, 83–87.

¹¹⁵ A Régészeti Topográfia Békés megyei kötetében a magyarvégi résznél nem említene sem népvándorlás kori leleteket, sem más régészeti jelenségeket.

¹¹⁶ *Kiss* 1991, 127.

IRODALOM

- ADAMIK-MOLNÁR 1973 *Adamik, M.–Molnár, A.*, Mezőberény határának története és helynevei. In: *Mezőberény története II. Mezőberény*, 1973, 119–154.
- BALÁS 1902 *Balás, A.*, A Békéscsabai Múzeum Egyesület gyűjteményeiről. *BMÉ* 2 (1902) 34–48.
- BÓNA 1971 *Bóna, I.*, A népvándorlás kora Fejér megyében. Fejér megye története az őskortól a népvándorlásokig 5. Székesfehérvár, 1971.
- BÓNA 1979 *Bóna, I.*, Die archäologischen Denkmäler der Hunnen und der Hunnenzeit in Ungarn im Spiegel der internationalen Hunnenforschung. *Niebelungenlied. Ausstellungskatalog des Voralberger Landesmuseums*. Nr. 86. Bregenz, 1979.
- BÓNA 1993. *Bóna, I.*, Hunok és nagykirályaik. Budapest, 1993.
- BÖHME 1994. *Böhme, H.W.*, Der Frankenkönig Childerich zwischen Attila und Aëtius. Zu den Goldgriffspathen der Merowingerzeit. In: *Festschrift für Otto-Herman Frey zum 65. Geburtstag*. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 16. Hitzeroth, 1994, 69–110.
- CHRISTLEIN 1968 *Christlein, R.*, Ausgrabung eines Gräberfeldes des 5.–7. Jahrhunderts bei Bittenbrun, Ldkr. Neuburg a.d. Donau. *JbB* 8–9 (1967–1968) [1968] 87–103.
- CSALLÁNY 1961. *Csallány, D.*, Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u.Z.). *ArchHung* 38. Budapest, 1961.
- CSEH 1990 *Cseh, J.*, Adatok az V–VII. századi gepida emléktárhoz. *SzMMÉ* 7 (1990) 29–78.
- FETTICH 1951. *Fettich, N.*, Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez – Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst. *ArchHung* 31. Budapest, 1951.
- FETTICH 1953. *Fettich, N.*, A Szeged-Nagyszéksői hun fejedelmi sírlelet. – Le trouvaille de tombe principière hunnique a Szeged-Nagyszéksős. *ArchHung* 32. Budapest, 1953.
- FINÁLY 1889 *Finály, H.*, Az apahidai lelet. *ArchÉrt* 9 (1889) 305–320.
- FREEDEN 1979 *von Freeden, U.*, Untersuchungen zu merowingerzeitlichen Ohringen bei den Alamannen. *BRGK* 60 (1979) 227–442.
- GARAM 2001. *Garam, É.*, Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. *MonAvarArch* 5. Budapest, 2001.
- GÜRCAY-DAMM 1988 *Gürcay-Damm, I.*, Goldschmiedearbeiten der Völkerwanderungszeit aus dem nördlichen Schwarzmeergebiet. *KJb* 21 (1988) 65–234.
- HAMPEL 1894. *Hampel, J.*, A régibb középkor (IV–X. század) emlékei Magyarhonban. I. rész. Budapest, 1894.
- HAMPEL 1897. *Hampel, J.*, A régibb középkor (IV–X. század) emlékei Magyarhonban. II. rész. Budapest, 1897.
- HAMPEL 1901 *Hampel, J.*, A NM régiségosztályának gyarapodása. *ArchÉrt* 21 (1901) 186–190.
- HAMPEL 1905 *Hampel, J.*, Alterthümer des frühen Mittelalters im Karpatenbecken I–III. Braunschweig, 1905.
- HARHOIU 1997 *Harhoiu, R.*, Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien. Bukarest, 1997.
- KALMÁR 1943 *Kalmár, J.*, Népvándorláskori akasztóhorgok és veretek. – Metallhakem und Beschläge der ungarländischen Völkerwanderungszeit. *ArchÉrt* S. III, 4 (1943) 149–159.
- KESSLER 1940 *Kessler, P. T.*, Merowingisches Fürstengrab von Planig in Rheinhessen. *MZ* 35 (1940) 1–11.
- K. CSEH-PROHÁSZKA 2002 *Kisné Cseh, J.–Prohászka, P.*, „Cikádafibulák” a tatari Kuny Domokos Múzeum gyűjteményéből – „Zikadenfibeln” aus der Sammlung des Kuny Domokos Museums Tata. *KMMK* 9 (2002) 113–140.
- KISS 1983 *Kiss, A.*, Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft. *ActaArchHung* 35 (1983) 95–131.
- KISS 1982 *Kiss, A.*, Die Goldbeschlagenen Schalen der Fürstengräber von Szeged-Nagyszéksős und Apahida I–II. *FolArch* 33 (1982) 163–185.
- KISS 1991 *Kiss, A.*, Dilemma bei der Interpretation der frühgeschichtlichen Grabfunde von Mezőberény (1884). *FolArch* 42 (1991) 117–143.
- KÜHN 1935 *Kühn, H.*, Die Zikadenfibeln der Völkerwanderungszeit. *IPEK* 10 (1935) 85–104.
- KÜRTI 1973 *Kürti, B.*, Mezőberény területének története a honfoglalásig. In: *Mezőberény története I. Mezőberény*, 1973, 17–69.
- LOSERT-PLETERSKEI 2003 *Losert, H.–Pleterski, A.*, Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und „Ethnogenese” der Bajuwaren. Berlin-Bamberg-Ljubljana, 2003.
- MENGHIN 1983 *Menghin, W.*, Das Schwert im Frühen Mittelalter. Stuttgart, 1983.
- MÉSZÁROS 1970 *Mészáros, Gy.*, A regölyi népvándorláskori fejedelmi sír. – Das Fürstengrab von Regöly aus der Frühvölkerwanderungszeit. *ArchÉrt* 97 (1970) 66–92.
- MOLNÁR 1973 *Molnár, A.*, A belterület története és helynevei. In: *Mezőberény története II. Mezőberény*, 1973, 155–178.
- MRT 10 Magyarország régészeti topográfiája 10. Békés megye régészeti topográfiája IV/3. Békés és Békéscsaba környéke I. Szerk.: Jankovich B. D. Budapest, 1998.

- PROHÁSZKA 2004 *Prohászka, P.*, Az osztrópataikai vandál királysír. Esztergom, 2004.
- PULSZKY 1885 *Pulszky, F.*, A mezőberényi két aranylelet. ArchÉrt 5 (1885) 100–102.
- PULSZKY 1890 *Pulszky, F.*, Die Goldfunde von Szilágy-Somlyó, Denkmäler der Völkerwanderung. Budapest, 1890.
- PULSZKY 1897 *Pulszky, F.*, Magyarország archaeológiája II. Budapest, 1897.
- PULSZKY 1885 *Pulszky, K.*, Jegyzőkönyv az Orsz. Régészeti és Embertani Társulat 1884. évi november havi üléséről. ArchÉrt 5 (1885) X.
- SAGE 1974 *Sage, W.*, Gräber der älteren Merowingerzeit aus Altenerding, Ldkr. Erding. BRGK 54 (1973–1974) 212–318.
- SCHACH-DÖRGES 2004 *Schach-Dörjes, H.*, Das frühmittelalterliche Gräberfeld bei Aldingen am mittleren Neckar. Stuttgart, 2004.
- SCHLUNK 1939 *Schlunk, A.*, Kunst der spätantike im Mittelmerraum. Berlin, 1939.
- SCHMAUDER 2002 *Schmauder, M.*, Oberschichtgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert. I-II. Archaeologia Romanica III. Bukarest, 2002.
- SCHMIDT 1964 *Schmidt, B.*, Thüringische Hochadelsgräber der Völkerwanderungszeit. In: Varia Archaeologia. Festschrift W. Unverzagt zum 70. Geburtstag dargebracht. Hrsg.: P. Grimm. Berlin, 1964, 195–217.
- SCHMIDT 1970 *Schmidt, B.*, Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Katalog (Südteil). Berlin, 1970.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 2002 *Schulze-Dörrlamm, M.*, Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum I. Mainz, 2002.
- STEUER 2003 *Steuer, H.*, Pinzette. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 23 (2003) 178–182.
- STEUER 2004 *Steuer, H.*, Schwert. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 27 (2004) 178–182, 568–593.
- TÓTH 1993 *Tóth, Á.*, Mezőberény. In: Hunok-Gepidák-Langobardok. Szeged, 1993, 30–31.
- WERNER 1980 *Werner, J.*, Der goldene Armring des Frankenkönigs Childerich und die germanische Handgelenkringe der jüngeren Kaiserzeit. FMS 14 (1980) 1–49.

DIE FRÜHVÖLKERUNGSWANDERUNGSZEITLICHE GRABFUNDE VON
MEZŐBERÉNY (1884)

In der archäologischen Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums befinden sich zahlreiche völkerwanderungszeitliche Funde, die in der Archäologie des Karpatenbeckens wichtigen Rollen spielen. Im 19. Jahrhundert hat das Museum die entweder als Geschenk erhalten aber oft auch gekauft. Zu den vieldiskutierten Funden gehören die aus Mezőberény stammende Gegenstände.

Am 20. Mai 1884 hat das Ungarische Nationalmuseum verschiedene Gegenstände von Ádám Piltz gekauft:

Eine kleine goldene „Zikaden“ fibel (Inv. Nr. UNM 43/1884.3), deren Augen und Flügel ursprünglich mit Steineinlagen ausgefüllt waren, diese Einlagen jedoch fehlen (L.: 1,9 cm, G.: 1,8 cm)

Ein goldenes Ohrgehängepaar (Inv. Nr. UNM 43/1884.1–2). Am Ende des Ringes befindet sich ein sternenförmiger Anhänger mit Perlendrahtverzierung und Steineinlagen. Auf einem Exemplar fehlen Almandinen/Granate. Gewicht: 11,3 g und 9,88 g. Dm des Ringes 4,8 cm.

Eine aus Bronzeblech gebogene sich in Dreieckform erweiternde Bronzepinzette (Inv. Nr. UNM 43/1884.4), der eine Arm ist fragmentarisch. L.: 7,3 cm, Br.: 1,8 cm.

Ein scheibengedrehter kliener Topf (Inv. Nr. UNM 43/1884.5) mit sehr weitem Bauch, ausladendem, rundem Rand, von Bauch bis Hals mit parallel laufenden Einglättungen verziert. H.: 7,6 cm, Bdm.: 4,6 cm, Mdm.: 6,1 cm, Bauchdm.: 10,1 cm.

Nach Eintragung im Inventarbuch wurden diese wie die später erworbene Gegenstände in dem Topf gefunden und die kamen in Mezőberény ans Tageslicht.

Noch am selben Tag wurden verschiedene Goldgegenstände von dem Museum erworben, die auch aus Mezőberény stammen. Der Verkäufer dieser Objekte war aber nicht Piltz sondern der Mezőberényer Juwelier Alajos Barts:

Ein goldener ovaler Handgelenkring (Inv. Nr. UNM 44/1884.1) am beiden Enden keulenförmig verdickt ohne jede Verzierung. (Br.: 4,5 cm, L.: 4,1 cm, G.: 32,5 cm).

Eine kleine Goldschnalle (Inv. Nr. UNM 44/1884.2) mit ovalem, massivem Ring und mit rechteckigem Beschlag. An den Ecken des schachtelförmigen Beschlages ist je ein Nietkopf. In den Zellen des Beschlages sitzen Almandin/Granatsteine. Br.: 1,9 cm, L.: 2,3 cm, Gewicht: 35,60 g.

Ein unverzierter goldener Beschlag (Inv. Nr. UNM 44/1884.3) von umgekehrter Wappenform mit T-förmigem Haken. Auf dem Rücken sitzt unten und oben je ein goldener Niet mit glattgehämmertem Ende. L.: 2,7 cm, Br.: 1,3 cm, Gewicht: 4,71 g.

Drei verschiedene mit Perlendraht verzierte Goldbleche (Inv. Nr. UNM 44/1884.4–6), auf ihrer Oberfläche sind verschiedene Muster aus Perlendraht. Ein ist von gleichschenkeligem Dreieck, an der Spitze ist ein Durchbruch, die kurze Seite ist beschädigt. L.: 4,2 cm, Br.: 2,1 cm, Gewicht: 6,5 cm. Das zweite ist ein fischförmiges Goldblech, an beiden Enden befindet sich je ein Durchbruch. L.: 4,1 cm, Br.: 1,0 cm, Gewicht: 2,3 cm. Das dritte ist ein rechteckförmiges Goldblech, dessen Oberfläche in der Länge in zwei Teile geteilt mit verschiedenen Muster ausgefüllt. An beiden Enden ist je ein Durchbruch. L.: 4,2 cm, Br.: 0,9 cm, Gewicht: 3,7 cm.

Das Nationalmuseum hat im August 1885 von Ádám Piltz das Paar der Goldschnalle für 150 Forint erworben:

Eine kleine Goldschnalle (Inv. Nr. UNM 94/1885.1) mit ovalem, massivem Ring und mit rechteckigem Beschlag. An den Ecken des schachtelförmigen Beschlages ist je ein Nietkopf. In den Zellen des Beschlages sitzen Almandin/Granatsteine. Br.: 1,9 cm, L.: 2,3 cm, Gewicht: 43,40 g

Zwei Jahre später verkaufte Ádám Piltz der Antikensammlung wieder zwei goldene Gegenstände, die ebenfalls zu den Funden von Mezőberény gehörten:

Ein fischförmiges mit Perlendracht verziertes Goldblech (Inv. Nr. UNM 52/1887.1) an beiden Enden befindet sich je ein Durchbruch. L.: 4,1 cm, Br.: 1,1 cm, Gewicht: 2,06 g.

Ein unverzierter, goldener Gürtelbeschlag (Inv. Nr. UNM 52/1887.2) von umgekehrter Wappenform, auf dem Rücken befindet sich unten und oben je ein Niet mit glattgehämmertem Ende. L.: 1,8 cm, Br.: 1,4 cm, Gewicht: 1,85 g.

Über Alajos Barts wissen wir so viel, dass er ein Mezőberényer Juwelier war. Ádám Piltz aber verkaufte auch später verschiedene archäologische Funde für das Nationalmuseum. Er war ein Kunstsammler, der die archäologischen Denkmäler der Umgebung von Mezőberény sammelte.

In der Tabelle wurde die Verteilung der Funde nach den Verkäufern gruppiert.

Von Ádám Piltz erworben	Von Alajos Barts erworben
Goldenes Ohrgehängepaar (43/1884.1-2)	
Goldene „Zikaden“ fibel (43/1884.3)	
Bronzepinzette (43/1884.4)	
Topf aus Ton (43/1884.5)	
	Goldener Armring (44/1884.1)
	Goldene Schuhschnalle (44/1884.2)
	Goldener Beschlag mit T-förmigem Haken (44/1884.3)
	Mit Perldrat verzierte Goldbleche (44/1884.4–6)
Goldene Schuhschnalle (94/1885.1)	
Fischförmiges mit Perldrat verziertes Goldblech (52/1887.1)	
Goldener Wappenförmiger Gürtelbeschlag (52/1887.2)	

Wie in Archaeologiai Értesítő darüber berichtet wurde, führte der Direktor des Nationalmuseums – Franz Pulszky – die Funde noch im November 1884 in der Ungarischen Archäologischen und Anthropologischen Gesellschaft vor. Im Bericht werden die Gegenstände so beschrieben, dass die im Topf waren. Ein Jahr später wurde eine kurze Abhandlung über die Mezőberényer Funde von der Feder Pulszkys mit sehr guten Zeichnungen veröffentlicht. Hier beschrieb er die Gegenstände und datierte die in der Frühvölkerwanderungszeit. Über die

Fundumstände berichtete Pulszky, dass im Frühling 1884 zwei Grabfunde aus Mezőberény ins Museum gelangten, das eine Grab wurde am oberen, das andere am unteren Ende der Ortschaft aufgefunden. Diese Angabe hat Joseph Hampel ins seine Buch über die Alterthümers Ungarns übernommen. Nach der Erwähnung Pulszkys in seinem Buch über die Archäologie Ungarns (1897) stammen – wie er in Mezőberény persönlich erfuhr – alle Gegenstände bloss aus einem Grab stammen. Leider der Direktor schrieb über die Fundumstände sowie den Fundort nichts. Wegen dieser Umstände, der anderen falschen Angaben in seinem Buch sowie im Licht des Piltz Briefes müssen wir diese Angabe ablehnen. Nach Nándor Fettich – der erstmals alle Funde mit Photos publizierte – und István Bóna wurde in Mezőberény bloß ein hunnenzeitliches Grab entdeckt. Entgegen dieser Annahme teilte Attila Kiss die Funde zu zwei Gräber ein. Nach seiner Meinung ist das Grab mit den Beigaben „Zikaden“fibel, Hangelenkring, Pinzette, Schuhschnallenpaar und Keramik hunnenzeitlich und das andere mit den Beigaben Ohrgehängepaar, Gürtelbeschläge und Goldbleche gehört ins 6–7. Jahrhundert. Seine Vorstellungen bei der Datierung und der ethnischen Einordnung wurden von István Bóna und Éva Garam verworfen.

Wir können manche Fragen mit Hilfe des Archivmaterials im Ungarischen Nationalmuseum klären. Dort befindet sich ein Brief mit dem Datum 23.05.1884. von Ádám Piltz. Er berichtet darüber, dass er den Deckel des zerbrochenen Topfes, der neben dem Ohrgehängepaar war, nach Budapest geschickt hat. Am Ende des Briefes kann man folgende Anmerkung lesen: *„Der Goldfund von Mezőberény wurde neben einer Gerippe gefunden, neben einem Topf, in dem Asche war. Der andere Teil des Fundes kam neben der Magyarvégeser Windmühle in den Ziegelschlägergruben ans Tageslicht.“* In Hinsicht dieser Angabe wurden zwei Gräber im Frühling 1884 in Mezőberény gefunden. Im Brief steht auch der Fundort (Magyarvég) von einem, der sich nach dem Ortsnamenverzeichnis und der Karte der dritten Militäraufnahme am südlichen Teil des Ortes befand. Auf der Karte kann man zwei Windmühlen sehen und bei einer sind Ziegelschlägergruben gezeichnet. Nach Pulszkys Abhandlung von 1885 lag die andere Fundstelle am oberen – d.h. nördlichen – Teil des Ortes. Möglicherweise war der Tücsökhügel diese Fundstelle, wo in 1901 zwei völkerwanderungszeitliche Gräber ausgegraben wurden. In einem war eine Silberschnalle mit Steineinlage, die aber heute nicht vorhanden ist.

Mit Hilfe des Inventabuchs sowie Pulszkys Abhandlung von 1885 kann man bestimmen, welche Funde von welchem Grab ans Tageslicht kamen. Sicherlich erfuhr Pulszky nach seinem Vortrag in der Gesellschaft neue Angaben über die Fundumstände, die in seiner Abhandlung von 1885 eingearbeitet hat. So erwähnt er den Topf bei den Funden nicht, was mit dem Brief im Einklang steht. Bestimmt wurde dieses Gefäß in Mezőberény gefunden, aber nicht in diesen beiden Gräber! Nach Pulszky waren das Ohrgehängepaar, die Pinzette und die „Zikaden“fibel in einem Frauengrab. Die Fundstelle dieses Grabes lag am oberen Teil des Ortes – am Tücsökhügel (?). Das Frauengrab kann man am bestens mit der Fibel und der Pinzette datieren. Die Pinzette hat gute Parallelen im gepidischen Fundmaterial. Hier kommt nicht nur in Männer-, sondern auch in Frauengräber vor und wurden solche Typen am Ende des 5. und im 6. Jahrhundert benutzt. Das Ohrgehängepaar hat leider keine gute Parallele im völkerwanderungszeitlichen Fundmaterial und auch die von István Bóna vorgeführte Ohrgehänge ist wegen der Form und Verzierung bestimmt kein verwandter Typ. Attila Kiss datierte die Mezőberényer Exemplare wegen der Verzierung ins 6–7. Jahrhundert aber die Verzierungselemente erscheinen schon früher. Nach Form und Konstruktion besteht zwischen den und den Ohrgehängen im Poliederkopf eine Verbindung. Ob die westlich oder südlich vom und sogar im Karpatenbecken hergestellt wur-

den, braucht man zur Klärung dieser Frage weitere Exemplare. Die kleine „Zikaden“fibel hat zahlreiche Parallelen im Fundmaterial, aber ihrer Form nach ist eher eine Bine als eine Zikade. Solche Kleinfibel mit Steineinlage sind aus dem 5. Jahrhundert bekannt, aber wurden noch am Anfang des 6. Jahrhundert, wie die Fibel aus Süddeutschland (Barbing-Irmlauth Grab 32, Altenering Grab 26, Bittenbrunn Grab 37 und Weimar Nordfriedhof Grab 56) zeigen, von Frauen getragen. Pulszky datierte die Bienenfibel am Ende des 5. Jahrhunderts, aber konnte noch im ersten Drittel des 6. Jahrhunderts auch getragen werden. Das Frauengrab kann man so am Ende des 5. und Anfang des 6. Jahrhundert datieren. Die Frage, ob die Bestattete eine Gepidin war oder zu einem anderen Volk gehörte, kann man nur mit Hilfe neuer Funde beantworten.

Die anderen Gegenstände kamen aus einem hunnenzeitlichen Kindergrab, das neben der Magyarvégeser Windmühle in den Ziegelschlägergruben gefunden wurde, ans Tageslicht. Wie das dreieckförmige Goldblech zeigt, gelangten nicht alle Beigaben ins Nationalmuseum. Den Zeitalter des Grabes geben die Schuhschnallen am Besten an. Solche kleine Schnallen kommen im Fundmaterial des 5. Jahrhunderts oft vor und ihre besten Parallelen sind aus dem Grab Ozorukovo sowie aus dem Fund Höckricht bekannt (ertes und zweites Drittel des 5. Jhs.). Die hervorragene gesellschaftliche Stellung des Kindes zeigt der goldene Handgelenkring. Solche Handgelenkringe wurden in den „königlichen/fürstlichen“ Bestattungen (Tournai, Apahida I., Blučina) des 5. Jahrhunderts gefunden. Ähnlich wie in Mezőberény lag ein kleiner Handgelenkring in dem Kindergrab von Grossörner. Die zwei Beschläge wegen ihren formlichen Parallele in dem awarenzeitlichen Fundmaterial führten Irrtümer bei der Datierung. Die Form ist ähnlich aber die Befestigung mit Nieten ist anders. Die zwei Beschläge konnten zu den Schuhschnallen gehören. Die vier mit Perlendraht verzierte Goldbleche wurden von Pulszky als Dolchscheidebeschläge bezeichnet. Die wurden von Joachim Werner und Attila Kiss wegen des Cumberlander Schwertes als Schwertgriffbeschläge beschrieben. Die Beschläge des Cumberlander Schwertes sind aber nach Meinung von István Bóna zu klein und so sind die keine gute Parallele der Bleche von Mezőberény. Nach Bóna gehörten die zu einem Diadem. Ähnliche Bleche sind aus den hunnenzeitlichen Gräber – wie Apahida I., Iszkaszentgyörgy – auch bekannt, aber bei der Bestimmung ihrer Funktion muss man auch noch eine Möglichkeit erwägen. Sie wurden vielleicht auf Holzgefäße befestigt. Das dreieckförmige abgebrochene Goldblech konnte auch ein Randbeschlag sein. Im Grab von Magyarvég wurde ein kleines Kind, das zum Oberschicht der Hunnenzeit gehörte, mit verschiedenen Beigaben bestattet. Leider wir haben keine weitere Angabe darüber, ob dort ein einzelnes Grab oder ein kleines Gräberfeld war.

Die im Frühling 1884 in Mezőberény gefundene Funde spielten wegen der verschiedenen Veröffentlichungen in der Archäologie der Völkerwanderungszeit eine eigenartige Rolle. Mit Hilfe verschiedener Quellen (Inventarbuch, Brief von Piltz) konnten wir die aufgeworfenen Fragen klären. Die Beigaben einer Frauenbestattung gelangten durch Piltz ins Nationalmuseum und die Funde des Kindergrabes wurden teilweise von dem Juwelier Barts (1884) und teilweise von Piltz (1885, 1887) erworben.

Péter Prohászka

RÖMISCHE HOHLMAßE IM UNGARISCHEN NATIONALMUSEUM

Endre TÓTH

Meßgefäße gehören nicht zu den häufigen Fundstücken. Unter Berücksichtigung der kleinen Einheiten sind nur einige Hohlmaße mit Inschrift¹ aus Antiochia, Transdierna, Niš, Sirmium, S. Agata Battiati (Sizilien) und Demerey (Chalon-sur-Saon) veröffentlicht worden. Unversehrt erhaltene oder beschädigte Hohlmaße ohne Inschrift liegen gewiß noch in Museumssammlungen; im Ungarischen Nationalmuseum befinden sich drei Hohlmaße: ein kleines Bronzegefäß ohne Inschrift (Fundort unbekannt), ein anderes aus Potaissa (Turda/Torda, Rumänien), dessen Inschrift ich 1981 veröffentlichte, ohne aber die Bestimmung des beschädigten Stückes zu erkennen.² Die Datierung des Hohlmaßes von Tarján konnte ich seit seiner Publizierung genauer bestimmen.³ In dieser Studie veröffentliche ich alle drei Hohlmaße.

1. Bronzenes Hohlmaß, Inv.-Nr. 54.5.50 (*Abb. 1*). Fundort unbekannt. Das zylindrische Gefäß hat keinen Rand, es wurde vermutlich gegossen.⁴ Auf dem Zylinder sind zwei runde Flecken untereinander zu erkennen, die vielleicht die Ansatzflächen des Henkels des kleinen Gefäßes waren; dort ist die Gefäßwand eingedrückt. In die senkrechte Gefäßwand wurden dreimal vier parallele Linien und auf dem Boden konzentrische Kreise (3 + 2 + 2) eingraviert. Innen-Dm: 7,7 cm, Innen-H: 7,5 cm, Wand-D: 1,5 mm, Rauminhalt 0,358 cm³.

Das Gefäß hat keine Inschrift, weshalb sich aus seinem Rauminhalt schließen läßt, welcher Maßeinheit das Gefäß entspricht und was mit ihm gemessen wurde. Sein Rauminhalt von 0,358 l entspricht beim Messen von Wasser (und Wein) einem Gewicht von 13,5 Unzen, was nicht als Maßeinheit zu betrachten ist. Mit dem Gefäß wurde also kein Wasser (Wein oder Essig) gemessen. Der Rauminhalt des Gefäßes (0,358 cm³) kommt einer Libra von 326 g nahe, ist aber größer als diese. Deshalb ist anzunehmen, daß eine Flüssigkeit mit ihm gemessen wurde, die leichter als Wasser ist; deren Einheitsgewichtmenge größer als der Rauminhalt des Wassers (Weins) ist. Da der Unterschied nicht allzu groß ist, kann an Öl gedacht werden. Die Relation des Rauminhalts von Wasser und Öl ist 9 : 10. Wenn mit dem Gefäß Öl gemessen wurde, ist folgende Lösung möglich: $358:10=35,8 \times 9 = 322,2$, demnach liegt der Rauminhalt von 322,2 g Öl bei 358 cm³. Die 322 g kommen dem Gewicht der Libra (326 g) sehr nahe. Deshalb wurde mit dem Gefäß wahrscheinlich Öl in der Gewichtseinheit von 12 Unzen (uncia) gemessen.

2. Bronzenes Hohlmaßfragment, Inv.-Nr. 130.19081 (*Abb. 2*). Fundort: Torda (Turda, Potaissa, Rumänien). Den Gegenstand kaufte das Ungarische Nationalmuseum 1908 aus der Sammlung von Imre Botár an.⁵ In seiner jetzigen

¹ Siehe beiliegende Tabelle.

² Tóth 1981, 165–166: Ich hielt das Fragment für den Teil einer Wasserleitung, gegenüber Gábor Finálys richtiger Bestimmung (Archäologischer Anzeiger 1909, Bbl. 299), der es für ein Meßgerät hielt.

³ Tóth 2000.

⁴ Denn an der Gefäßwand ist die Spur einer senkrechten Anfügung zu erkennen, als habe man den Zylindermantel aus Blech gebogen. Am Boden fehlt diese Anfügung jedoch.

⁵ Ardevan–Rusu 1979, 387.

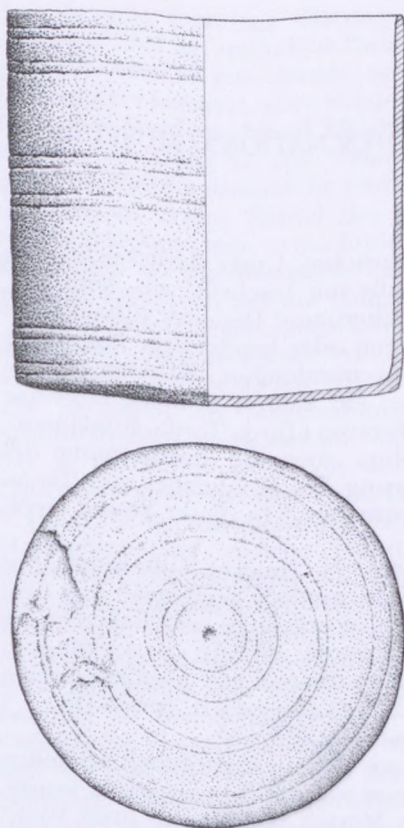

Abb. 1 Hohlmaß von unbekanntem Fundort
1. ábra Űrmérték ismeretlen lelőhelyről

Namen miteinander verbinden wollte, aber im M das A nicht bezeichnete. Nach den Personennamen gibt ein S zwischen beiden Zeilen die Maßeinheit an; AnÉpigr. schlug die Auflösung *s(emis)* vor; abhängig vom Maß des Gefäßes konnte es auch *s(extarius)* sein. Zu den Aufgaben der *aediles* gehörte auch die Beglaubigung der Gewichte,⁷ weshalb ihr Name auf dem Bronzegefäß stand. Da wir die Gefäßhöhe und den Bodenumfang nicht kennen, läßt sich auch der Rauminhalt nicht ausrechnen. War es ein Sextarius, hatte er nach römischen Maßen einen Rauminhalt von 0,543 l. Seine Form ähnelt dem kegelstumpfförmigen Sextarius von Sirmium.⁸ Deshalb ist die Auflösung des *s(...)* wahrscheinlich *s(extarius)*.

Das Hohlmaß ist mit Genauigkeit von einigen Jahrzehnten zu datieren, nicht aufgrund seiner Form, sondern der Nennung der *aediles*. Potaissa wurde von

Form erinnert der vermutlich gegossene Bronzegegenstand an ein zusammenge-drücktes Rohr. Durch die Beschädigung ist der runde Mund oval abgeflacht. Das eine Ende mit einem etwas auskragenden waagerechten Rand ist verdickt: Dies war der Gefäßmund. Der Gegenstand verbreitert sich in Gegenrichtung des Mundes. Das andere Ende ist unregelmäßig abgebrochen, sein Boden fehlt. Ursprünglich kann das Gefäß Kegelstumpfform gehabt haben. Unter dem Rand, 15 mm links von der ersten Inschriftzeile, ist die obere Ansatzfläche des Henkels zu erkennen. Fragment-H: 5,3 cm, urspr. Mund-Dm: um 6 cm, Wand-D: am Mund 1 mm, weiter unten dünner. Zwei nahe beieinander unter dem Rand und der Inschrift parallel eingravierte waagerechte Linien sind für Hohlmaße typisch. Inschrift:⁶

M(arci) (Au)rel(ii) Cassianus (hedera) / et Veteranus / aediles s(...)

Die Größe und Form der Buchstaben ist leicht unterschiedlich und wechselhaft, was dem Material der Bronze zuzuschreiben ist: Die Inschrift wurde nicht von geübter Steinmetzhand eingraviert. Die Buchstabenhöhe wechselt zwischen 7 und 11 mm. Die falsche Abkürzung des *nomen gentile* geht wohl darauf zurück, daß man die Anfangsbuchstaben von Vornamen und

⁶ AE 1983:860; Findly 1909, 299; Daicoviciu 1953, 1018; Barbulescu 1994, 47–48.

⁷ Mommsen 1887, 499–500; Liebenam 1900, 362–367.

⁸ Gabričević 1970, 43.

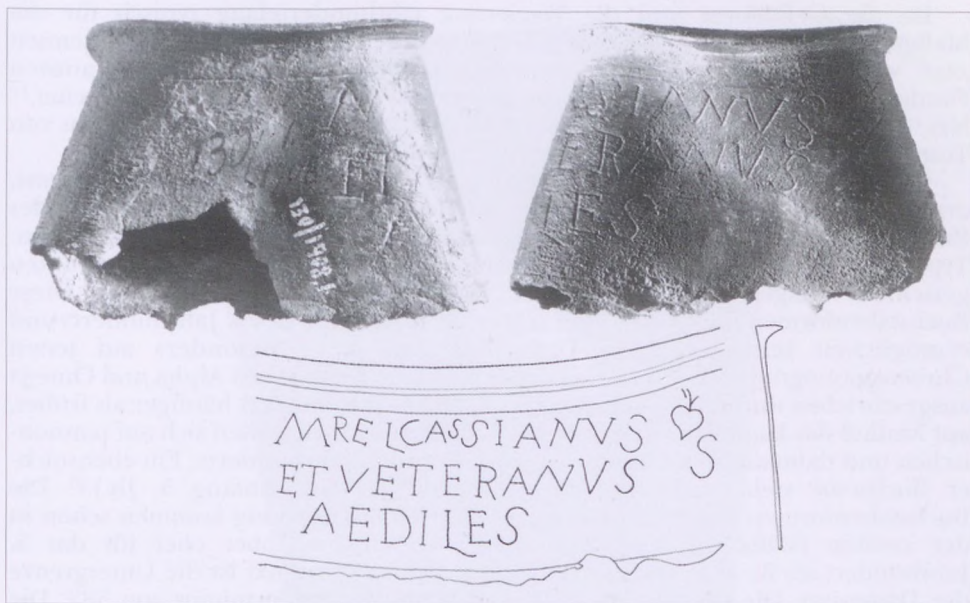

Abb. 2 Hohlmaß von Torda und seine Inschrift

2. ábra A tordai űrmérték és felirata

Septimius Severus in den Stadtrang erhoben.⁹ Die authentisierten Maße wurden wahrscheinlich kurz nach der Stadtgründung hergestellt. Das Hohlmaß ist in die ersten Jahrzehnte des 3. Jahrhunderts zu datieren.

3. Hohlmaß aus Messing. Inv.-Nr. 95.60.1 (Abb. 3), Fundort: Tarján-Kenderföldek (Kom. Komárom-Esztergom), wo es auf einem Acker gefunden wurde.¹⁰ Die Gefäßwand war durch den Pflug eingedrückt und zerbrochen. Das gegossene Gefäß hat die übliche Form der Hohlmaße. Seine 2 mm dicke Wand ist senkrecht; Rand, Henkel, Sohle und Fuß fehlen. G: 1,383 kg, Außen-H: 12,8–12,9 cm, Außen-Dm: 10 cm, Innen-Dm: 9,6 cm, Rauminhalt: 0,904 l. Den Zylindermantel zieren parallele Linienbündel aus zwei und drei Linien: Die Verzierung, die bei Meßgefäßen allgemein ist, besteht oben aus drei, darunter zwei, dann wieder drei und schließlich zwei mal zwei Linienreihen. Die Ansatzflächen des Henkels sind nicht zu erkennen. Zwischen die beiden oberen Linienbündel war die Inschrift in zwei Zeilen eingraviert, die mit dem gleichschenkligen Kreuz beginnt¹¹ (Abb. 4–5a):

+ *Italico exagiato uncias XXIII* / *ec(c)lesiae cat(h)olic(a)e Sirmiense(s)*

Die Buchstabenhöhe ist in beiden Zeilen gleich: 13–14 mm. In der Inschrift gibt es keine *interpunctio*. Das Meßgefäß der katholischen Kirche von Sirmium mit Rauminhalt von 24 Unzen wurde fern von seinem Verwendungsort, am Nordrand Transdanubiens, gefunden.

⁹ Daicoviciu 1953, 1015.

¹⁰ Márta Kelemen und István Horváth ist es zu danken, daß dieser wichtige Gegenstand ins Museum kam.

¹¹ AE 1999:1256

Da die Gefäßform und die Verzierung jahrhundertlang typisch für die Meßgefäße waren, geben sie keinen Anhaltspunkt für die Datierung. Wir kennen zwei verschiedene Hohlmaße. Zylindrisch ist das Meßgefäß unbekannten Fundortes im Ungarischen Nationalmuseum und die Exemplare von Antiochia,¹² Niš,¹³ Tarján¹⁴ und S. Agata Battiatì.¹⁵ Kegelstumpfförmig sind die Gefäße von Transdierna,¹⁶ Vidin,¹⁷ Turda,¹⁸ Sirmium¹⁹ und Demerey.²⁰

Die sorgfältig gravierten Buchstabentypen der Inschrift sind späten Datums, ermöglichen aber für sich keine genauere Datierung. Das Ende des Buchstabenscharfes war mit einer kleinen geraden Linienpunze eingeschlagen. Typisch ist die beide Schäfte des A verbindende v-förmige *hasta*, die nach unten gerichtete waagerechte *Hasta* des L und der kleine Bogen des R. Diese Buchstabenformen finden sich aber schon auf Inschriften des 4. Jahrhunderts und ermöglichen keine genauere Datierung. Das A ist besonders auf jenen Christusmonogrammen häufig, bei denen auch die Buchstaben Alpha und Omega ausgeschrieben wurden. Dieses A war im 5. und 6. Jahrhundert häufiger als früher, auf Einfluß des kapitalen *Alpha*. Beide Buchstabenformen finden sich auf pannonischen und dalmatinischen Inschriften des 4. und 5. Jahrhunderts. Ein ebensolcher Buchstabe steht auch auf dem Hohlmaß von Niš (Anfang 5. Jh.).²¹ Die Buchstabenformen und Charakteristiken der Rechtschreibung kommen schon in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts vor, sprechen aber eher für das 5. Jahrhundert als für eine frühere Datierung: Dieser Zeitpunkt ist die Untergrenze der Datierung. Die Obergrenze ist die Awarenbesetzung Sirmiums von 582. Die Zeitgrenze von zwei Jahrhunderten kann mit Hilfe des Kreuzes am Anfang der Inschrift, der Namensform *Sermium* und des lateinischen Sprachgebrauchs eingeengt werden.

Die Genitivsuffixe schrieb man unterschiedlich, einmal mit -ae, ein andermal mit -e. *ecclesia* wurde mit nur einem c, *catholica* ohne h eingraviert. Die Unsicherheit in der Rechtschreibung spricht für die späte Entstehung, auch die Schreibweise *eclesia* ist seit dem 5. Jahrhundert häufiger. Im Stadtnamen wurde im Wortstamm und im Suffix statt des -i- ein -e- geschrieben: die reguläre Form wäre *Sirmiensis* gewesen. *Sermium* oder das Adjektiv *Sermiensis* kommt in der Kaiserzeit weder auf Inschriften noch in literarischen Texten vor. Das -e- statt des -i- entspricht auch der illyrischen vulgärlateinischen Sprachentwicklung.²² Gerade vom Fundort Sirmium stammt das spätantike Bronzegewicht, das zu den frühesten Gegenständen des Ungarischen Nationalmuseums gehört (es wurde 1804 in einem „Brunnen“ gefunden). Auf der Inschrift des eine Frauenbüste darstellenden spätantiken Bronzegewichtes steht *Equetas*²³ statt *Aequitas*.²⁴

¹² Borchard–Viedebant 1923–1924; Oakeshott 1963; Gabričević 1980.

¹³ Gabričević 1980, 42.

¹⁴ Nr. 3 im vorliegenden Artikel.

¹⁵ Orsi 1912, 195–196.

¹⁶ Cermanović–Kuzmanović, A., Zbornik Filozofskog fakulteta Beograd 13:1 (1976), 39–41, Bild 1

¹⁷ Den Gegenstand kenne ich von Edith B. Thomas' Foto aus der Ausstellung des Vidiner Museums.

¹⁸ Nr. 2 im vorliegenden Artikel.

¹⁹ Gabričević 1970, 43.

²⁰ Baratte–Bonnamour–Guillaumet–Tassinari 1984, Nr. 182; und s. Anm. 6

²¹ Gabričević 1970, 42; das Gefäß wurde zusammen mit einer Arcadius-Münze gefunden.

²² Hermann 1968, 370.

²³ CIL III 6015:1; Cimetiotheca Musei Nationales C. Cattaneo, Equejade monumento antico di bronzo del museo nazionale Ungherese, Milano 1819; ThLL I. 1017, *Aequitas*.

²⁴ Hermann 1968, 371.

Abb. 3 Hohlmaß von Tarján
3. ábra A tarjáni űrmérték

Die grammatische Deutung des Wortes *Sermiense* der Inschrift ist fraglich. Zuerst dachte ich,²⁵ der letzte Buchstabe des Wortes sei ein ebensolches Zeichen wie der Buchstabe S am Zeilenende: *Sermienses*. Nach Vorschlag der Année Epigraphique²⁶ ist S ein epigraphisches Zeichen, das das Ende der Inschrift angibt: das ist tatsächlich glaubhafter. „La forme *Sermiensa*, au lieu de *Sirmiensi* ..., résulte vraisemblablement d'une réfection analogique effectuée à l'exemple des mots qui précédent". Demnach hieße die Auflösung der Wortes der Inschrift: *Sermiens(a)e*. Das halte ich aber wegen der Sarkophaginschrift der Sirmiumer Äbtissin Iohanna,²⁷ die im selben Jahrhundert wie die des Meßgefäßes eingemeißelt wurde, für unwahrscheinlich. Auf der Inschrift steht *requiescit in pace sanct(a) abtissa Iohanna Serm(i)enses*, also hat die Endung -a der drei Wörter vor *Sermienses* die Endung des Ortsnamens nicht beeinflußt. Im Falle des Meßgefäßes halte ich die Auflösung *Sermiense(s)* für möglich.

Wegen der historischen Bedeutung der Stadt sind zahlreiche Erwähnungen Sirmiums in den Quellen und auf epigraphischen Denkmälern erhalten geblieben. Unter ihnen²⁸ kommt häufig vor, daß bei der Adjektivform das -i- im Stammauslaut ausfällt: Es wurde Sirmenses statt Sirmiensi eingemeißelt.²⁹ In den handschriftlichen Textvarianten kommt der Stamm *Serm-* vor.³⁰ Der Stadtname blieb auch in den frühmittelalterlichen byzantinischen griechischsprachigen Quellen unverändert. Allerdings überlieferte Hierocles³¹ die Namensform *Sérmion* und Orosius *Sermium* (vor 535).³² Selbst wenn der Name Sirmion in den späteren byzantinischen Quellen ebenfalls bewahrt wurde, hieß der Stadtname vor der ungarischen Landnahme doch Sermion oder Sermium. Nur aus solchen Namensformen konnte – wie János Melich festgestellt hat³³ – durch awarische und slawische Vermittlung der ungarische geographische Name Szerém(ség) entstehen. Ein epigraphisches Zeugnis für die Namensform Sermium ist die erwähnte Inschrift³⁴ der Äbtissin Johanna (Salona, Monastirine): *Hic requiescit in pace / sanct(a) abtissa Johanna / Serm(i)enses qui bixit ann(os) XL / die Veneres exiit de corpore / IIII Idus Maias indictione qu[ar] oder in /lta decima*. Das i des Wortstammes wurde mit e und das Adjektivsuffix -ensis als -enses geschrieben. Sermium spricht dafür, daß der Stadtname im 6. Jahrhundert (auch) *Sermium* gelautet hat, die Frage ist, wann dieser Wortgebrauch begonnen hat. Daraus, daß die Namensform aus dem 6. Jahrhundert erhalten ist, folgt nicht notwendigerweise, daß das Meßgefäß wegen der Form *Sermienses* nur ins 6. Jahrhundert datiert werden kann. Dennoch spricht die Schreibung *Sermienses* dafür, die Gravierungszeit der Inschrift in die

²⁵ Tóth 2000.

²⁶ AE 1999:1256

²⁷ CIL III 9551 = AE 1976:522

²⁸ Ich habe die Sammlung von A. Holder (Alt-celtischer Sprachschatz I-III) und E. Höring (Die geographischen Namen des antiken Pannonien, Inaugural-Dissertation, 1950) sowie das Material der Heidelberger Datenbank (HDU) Année Epigraphique benutzt, wofür ich mich auch auf diesem Wege bedanken möchte.

²⁹ AE 1910 Nr. 172 (Singidunum): dec. col. Sirmens.; CIL VI 37213 = ILS 4044: ...nat. Pannon. pede Sirmese pago Martio vico Budalia; CIL III 1987 (Salona) Fidentius ex comitibus Sirmesis; ND occ. 9,18: Fabrica in Illyrico: Sirmensis scutorum, scordiscorum et armorum, 11,47: procurator gynecii Sirmensis, Pannoniae secundae, 32,54: ala Sirmensis; Cassiodorus, var. ad expeditionem (a.504) directus est Sirmensem.

³⁰ Siehe diese bei Höring 1950, 69.

³¹ Hierocles, synekdémós 657,8. PL 113, 141–156; Parthey, 8166; Burckhardt, A., Teubn. 1893, Honigsmann 1939.

³² Orosius VII 24,3: Pannonia prima in qua est Sermium. (CSEL 5, 1882, 1889). Raymond 1936.

³³ Melich 1927, 76–79; Kiss 1988⁴, II, 573

³⁴ CIL III 9551 = AE 1976, 522 = Dobó 250

Abb. 4 Zeichnung des Hohlmaßes von Tarján

4. ábra A tarjáni űrmérték rajza

Nähe der Datierung der Grabinschrift der Äbtissin Johanna zu legen. Das Todesjahr der Äbtissin ist allerdings umstritten, weil die Inschrift in der Zählung der *indictio* unvollständig ist. Die Ergänzung der Indictio zu *qu[im]tadecima* durch F. Bulić ist heute nicht mehr zu beweisen,³⁵ weil das Stück am Ende der Zeile verloren ging. Br. Gabričević hat das Zeilenende mit dem Text *qu[ar]tadecima* ergänzt.³⁶ Der Ergänzung von F. Bilić nach starb die Äbtissin aufgrund der Abstimmung von *indictio* und Tag (Freitag) im Falle der 15. *indictio* am 12. Mai 612; sie hatte Sirmium 582 als Kind verlassen, als es die Awaren einnahmen. Im Falle der Ergänzung von Gabričević (*qu[im]tadecima*) kommen der Freitag, der 12. Mai und die Indictio gemeinsam in den Jahren 506 und 551 vor. Ob Äbtissin Iohanna nun 506, 551 oder 612 starb, beweist dies, daß der Name Sirmium mindestens vom Ende des 5. Jahrhunderts an auch in der Form Sermium geschrieben wurde. Demnach kann die Herstellung des Meßgefäßes in die Zeit ab Ende des 5. Jahrhunderts datiert werden.

³⁵ Bulić, F., *Bulletino dalmatinsku* 7, 1884, 50

³⁶ AÉ 1976, 522, Gabričević 1975.

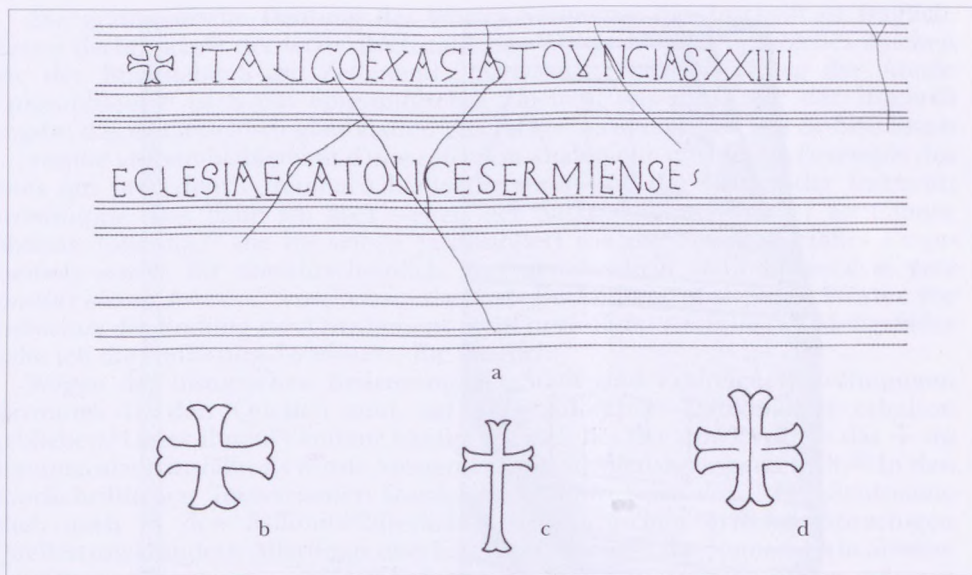

Abb. 5 a: Inschrift des Tarjánér Hohlmaßes, b: Kreuz auf dem Tarjánér Hohlmaß, c: Kreuz auf dem Gewicht aus der Justinianszeit (*Babelon* 1892. fig. 2850), d: Kreuz auf der Sigillata chiara, Hayes-Typ 300

5. ábra a: A tarjáni úrmérték felirata, b: kereszt a tarjáni úrmértéken, c: kereszt Iustinianus-kori súlyon (*Babelon* 1892. fig. 2850.), d: kereszt sigillata chiara-n

Das Kreuz am Anfang der Inschrift ist allein schon und seiner Form wegen ein Datierungsargument. Die Enden der gleich langen Kreuzbalken öffnen sich leicht gebogen. Das alleinstehende Kreuz kommt auf den Funden aus dem 4. Jahrhundert noch nicht vor. Im 4. Jahrhundert erscheinen entweder das Christusmonogramm oder das Staurogramm. Auch in das Hohlmaß von Naissus war das Christusmonogramm eingraviert.

Warum gravierte man Kreuze in die Hohlmaße? Die christlichen Symbole – zuerst das Christusmonogramm und das Staurogramm und später das Kreuz – kommen auf spätantiken Gebrauchsgegenständen häufig vor. Deshalb glaubt man, daß diese Gegenstände in christlichem und manchmal liturgischem Gebrauch standen. Konstantin der Große ließ das Monogramm allerdings ursprünglich nicht auf Gegenständen christlichen Gebrauchs, sondern auf Feldzeichen anbringen. Anfangs symbolisierte das Monogramm auch die Treue und Loyalität zum Kaiser. Bis zum Ende des 4. Jahrhunderts blieb es ein staatliches Symbol und wurde langsam sakralisiert. Deshalb brachte man es im 4. Jahrhundert und später auch auf Gegenständen an, die profanen Zwecken dienten, aber in irgendeiner Form mit der Herrschermacht in Zusammenhang standen. Zu ihnen gehörten die kaiserlichen Geschenke, die Prunkfibeln mit zum Teil amtlichem Charakter. Wie das Christusmonogramm im 4. Jahrhundert (auch) zugleich zu den kaiserlichen *Insignien* gehörte, ebenso geschah dies später mit dem Kreuz. Das Kreuz übernahm seit dem Ende des 4. Jahrhunderts nach und nach die Stelle des Chrismons. Das Kreuz gelangte nicht nur als religiöses Symbol auf die Meßgefäße, sondern authenticisierte diese mit dem Kaisersymbolbild. Auf dem Hohlmaß von Naissus

verlieh das Christusmonogramm, auf den späteren Gewichten häufig das Kreuz³⁷ der Beglaubigung größeren Nachdruck. Die Zeit der Exagien ist jedoch nur selten genau zu bestimmen. Aufgrund einiger Stücke in der Genfer Sammlung³⁸ kann darauf geschlossen werden, wann das Kreuz auf die Gewichte graviert wurde. Weder auf dem viereckigen Gewicht von Kaiser Honorius mit der Inschrift EXAGIUM SOLIDI noch auf dem Exagium von Konstantinopel des Theodosius I. und Arcadius³⁹ gibt es ein Kreuz.⁴⁰ Aber auf dem Exagium von Honorius, Arcadius und Theodosius II. (402–408) ist über dem mittleren der drei Kaiserbrustbilder schon das Kreuz zu sehen.⁴¹ Der Zeitpunkt ist durch ein anderes, ebenfalls rundes Exagium von Konstantinopel noch genauer einzugrenzen. Dessen Inschrift auf der Rückseite lautet: *exag(ium) sol(idi) sub v(iro) inl(ustri) Iohanni com(iti) s(acrarum) l(argitionum)*. Schatzkämmerer Johannes ist eine bekannte Person: Er versah diese Funktion 404.⁴² Auf der Vorderseite des Exagiums befindet sich über den Köpfen von Honorius, Arcadius und Theodosius II. ein Kreuz:⁴³ Das Kreuz erscheint am Anfang des 5. Jahrhunderts auf den Exagien. Demnach konnte man schon am Anfang des 5. Jahrhunderts in Sirmium ein Meßgefäß gefertigt haben, dessen Inschrift mit einem Kreuz beginnt, und wegen des den Text einleitenden Kreuzes konnte das Hohlmaß nicht früher als 400 n. Chr. entstanden sein.

Die Form des Kreuzes ermöglicht eine weitere Präzisierung (Abb. 5b). Das Kreuz mit fischschwänzigen Balkenenden kommt auf den Darstellungen aus dem 5–6. Jahrhundert selten vor. Häufiger ist, daß die Enden der Kreuzbalken sich zwar etwas bogig teilen, aber der Abschluß des Balkenendes gerade ist. Die mit dem Kreuz auf dem Meßgefäß übereinstimmende Form kommt auf *sigillata chiara*-Gefäßen vor⁴⁴ (Monogrammkreuz, Abb. 5c). Diese Sigillaten werden auf um 500 datiert. Auf dem Meßgefäß von Sirmium enden die Kreuzbalken ebenso. Die Kreuzform findet sich auch auf einem Gewicht: Ein auf 532–533 datiertes Gewicht (Musée du Louvre) zielt ein solches Kreuz, dessen Balkenenden sich fischschwanartig teilen⁴⁵ (Abb. 5d). Die Kreuzform bestätigt also die auf der Namensform Sermium gründende Folgerung. Demnach kann das Meßgefäß vom Ende des 5. bis zur Mitte des 6. Jahrhunderts hergestellt worden sein.

Das Meßgefäß befand sich im Besitz der Kirche von Sirmium. Die Frage ist, ob es die christliche Gemeinde benutzte, oder man es an sicherem Ort für die amtliche Benutzung aufbewahrte, im Besitz der christlichen Gemeinde? Wir wissen, daß die authentisierten Meßgefäße in der frühen Kaiserzeit häufig in Kirchen aufbewahrt wurden.⁴⁶ Dieser Brauch bestand nach Justinianscher Verordnung auch in christlicher Zeit: *has mensuras et pondera in sanctissima uniuscuiusque civitatis ecclesia servari, ut secundum ea extra gravamen collatorum et fiscalium illatio et militares et aliae expensae fiant.*⁴⁷

³⁷ Babelon 1892, 876; Abb. 2849–2850, Schlumberger 1895, 26–29; Gohl 103–198; Pink 1938; de Palol 1949, 128–150; Gerasimov 1973, 54–58; Dürr 1964, 65–106.

³⁸ Dürr 1964.

³⁹ Dürr 1964, 84. Nr. 281

⁴⁰ Dürr 1964, 84. Nr. 277

⁴¹ Dürr 1964, 84. Nr. 278

⁴² PLRE II. 593, Iohannes I. J. R. Martindale beruft sich dagegen nicht auf das Genfer Exagium.

⁴³ Dürr 1964, 84, Nr. 279. „surmonté d'une croix“, auf dem kleinformigen Foto allerdings kaum zu erkennen. Gut zu sehen ist es aber auf dem anderen Exemplar des Exagiums, das Babelon 1892, 876, fig. 2849 veröffentlichte.

⁴⁴ Hayes 1972, Typ 300, Fig. 78 und: Spätantiken zwischen Heidentum und Christentum, hrsg. von J. Garbsch – B. Overbeck, München 1989, 150, Nr. 127

⁴⁵ Babelon 1892, 876, fig. 2850

⁴⁶ Mommsen 1887, 500; Babelon 1892, 876; Liebenam 1900, 367.

⁴⁷ Iust. Nov. CXXVIII, 15

Bei der Datierung des Meßgefäßes ist zu berücksichtigen, daß der Text lateinisch geschrieben war. In der späten Kaiserzeit war das in der SO-Ecke Pannoniens liegende Sirmium politisch und auch kulturell immer stärker mit der Osthälfte des Reiches verbunden, weshalb die in Sirmium gesprochene Sprache zumindest im 6. Jahrhundert eher das Griechische als das Lateinische war.⁴⁸ Deshalb wurde das Gefäß vielleicht eher in einem früheren als späteren Abschnitt des 6. Jahrhunderts gefertigt.

Ecclesia catholica Sirmiensis:

Das Meßgefäß war Eigentum der katholischen Kirchengemeinde von Sirmium. Fraglich ist, ob das *catholica* sich dem alltäglichen Sprachgebrauch gemäß nur auf die christliche Gemeinde bezieht,⁴⁹ oder im engeren Sinne das Gefäß nicht einer anderen christlichen Kirche, sondern nur der katholischen gehörte. Die andere Kirche konnte eine häretische Gemeinde oder die Kirche des Sirmium einnehmenden Volkes sein. Das Attribut *catholica* taucht in Pannonien gerade in der Benennung der christlichen Gemeinde von Sirmium auf, in der Leidensgeschichte des Märtyrerbischofs der Stadt, Irenaeus († ca. 304).⁵⁰ Nach Tibor Nagys Ansicht ist *catholicus* in der *Passio Irenaei*⁵¹ nicht die Folge eines späteren, gegen die Arianer gerichteten Einschubs.⁵² Unabhängig vom Fehlen einer textkritischen Ausgabe und den unterschiedlich redigierten Handschriften der *Passio* nennt diese die christliche Gemeinde von Sirmium betont eine katholische. Es ist nicht meine Aufgabe zu untersuchen, warum das Attribut zum Zeitpunkt des Märtyrertodes des Irenaeus oder etwas später aktuell war. Wollte der Verfasser der *Passio* den Unterschied zu einer häretischen Gemeinde, die Sonderstellung gegenüber der arianischen Kirchengemeinde zum Ausdruck bringen?⁵³ Im Sinne der Verordnung der Kaiser Gratian, Valentinian und Theodosius (27. Februar 380)⁵⁴ ist kaum bestreitbar, daß das Attribut *catholica* die den orthodoxen Glauben bekennende Kirchengemeinde der römischen Bevölkerung Sirmiums bezeichnet. Die Existenz einer von der Orthodoxie unterschiedenen Kirchengemeinde in Sirmium oder seiner Umgebung ist im ersten Drittel des 5. Jahrhunderts⁵⁵ und auch später aktuell. Das machte die Betonung nötig, daß das Gefäß Eigentum der den orthodoxen Glauben bekennenden katholischen Kirchengemeinde war.

⁴⁸ Ein Argument für das in der Stadt gesprochene Griechisch ist die Ziegeleinritzung (Arheoloski Muzej, Zagreb, Inv.-Nr. 4303), auf der ein sirmischer Einwohner auf Griechisch Gott um die Rettung der Stadt vor der Awarengefahr anfleht: *Brunšmid* 1893, 331–333; *Alföldi* 1938; *Noll* 1989, 139–154; *Szádeczky-Kardoss* 1979, 241.

⁴⁹ In Africa: ILCU 1103,2 (Tipasae), 1103,2 add. (Cuicul), 1579 A adn. (Orleansville), 1579 A (Thagaste), 1579 A Thagaste, 1579 A adn. (Thagaste); in Italia: *aeclesiae catholicae sancte Brundisine* ILCU 1026 7. Jh., *lector ecclesie catholice* 1268 Roma a 362.; *see. ael. catholice.* 1854 Parenzo s. VII., *eclesie catholice* Sal. 3870 a. 430, *ecclesiae catol. Salon(i)tfanae* 3837 undatiert, Fragment *[cath]olice [eccl]esiae* 1579 A adn. Salona, Grabstein CIL III 9611

⁵⁰ 25. März, *Martyrologium Hieronymianum Acta Sanctorum Nov.*, II:2, Bruxelles 1931, 177

⁵¹ BHL 4466, BHG 948–951. *Domine Jesu Christe, qui pro mundi salute pati dignatus es, pateant caeli tui, ut suscipiant Angeli spiritum servi tui Irenaei, qui propter nomen tuum et plebem tuam productam de Ecclesia tua catholica Sirmiensem haec patior. Te peto, tuamque deprecor misericordiam, ut et me suscipere, et hos in fide tua confirmare digneris*, *Passio Irenaei* c. 5. Musurillo 209–300)

⁵² Nagy 1937.

⁵³ Der in Nagy 1937, 141, Anm. 148 angekündigte Artikel über den hl. Irenaeus ist allerdings nicht erschienen.

⁵⁴ CTheod. XVI 1,2 (27. Febr. 380) „*Hanc legem sequentes Christianorum catholicorum hominem iubemus amplecti, reliquos vero dementes vesanosque iudicantes haeretici dogmatis infamiam sustinere nec conciliabula eorum ecclesiarum nomen accipere, divina primum vindicta, post etiam motus nostri, quem ex caelesti arbitrio sumpserimus, ultione plectendos*“.

⁵⁵ Nagy 1939, 157–158.

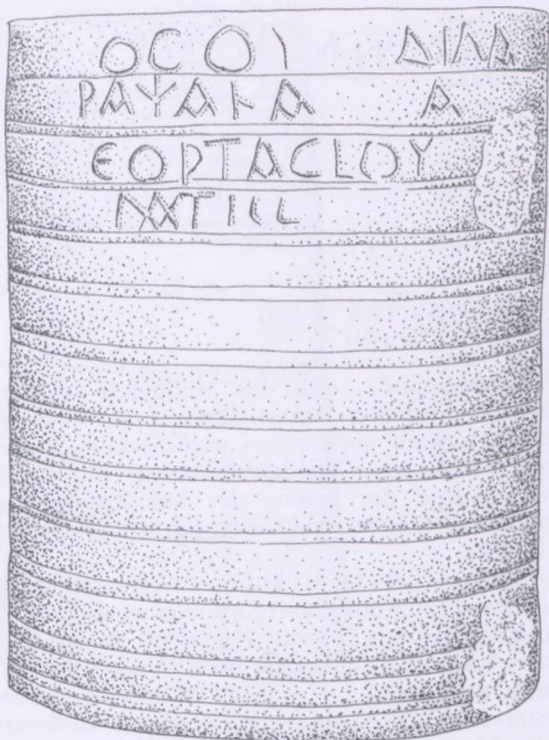

Abb. 6 Hohlmaß von Antiochia
(nach Gabričević 1980)

6. ábra Az antiochiai úrmérték
(Gabričević 1980. után)

Im Laufe der Beendigung der römischen Herrschaft in Pannonien besetzte 427 das Oströmische Reich Sirmium samt Umgebung. Von der Hunnenperiode an verändert sich die Situation Sirmiums: Pannonia Secunda und Sirmium fiel um 440 in hunnische Hände. Danach war die Stadt mit Ausnahme kürzerer Perioden kaum mehr im Besitz des östlichen Kaiserreiches. Nach der Schlacht von Nedao (455) lag sie im Machteinfluß der Goten, dann besetzten sie um 473 die Gepiden, und der gepidische *Vizekönig* (Trafstila) nahm seinen Sitz in den Mauern der antiken Stadt. 504 eroberte Theoderich der Große Pannonia Sirmiensis, „die einstige Heimat der Goten“, erneut. 535/6 fiel die Stadt aber wieder in die Hände der Gepiden, und um 560 verlegte der Gepidenkönig Künimund seine Residenz nach Sirmium. 567 besiegten die Langobarden Künimund, und der Verteidiger der Stadt, Usdibald, übergab diese dem byzantinischen Feldherrn Bonos. Thronfolger Reptila floh mit dem gepidischen Arianerbischof Thrasarik nach Konstantinopel. Danach kam Sirmium wieder in den Besitz des Ostreiches, und dies blieb so, bis 582 Kagan Bajan es besetzte.

Während dieser Zeit unterhielt die Christenheit aber ein Bistum in der Stadt, und nicht nur ein Bischof ist namentlich bekannt.⁵⁶ Die christliche Kirchenorganisation ging mit der Besetzung der Stadt durch die Awaren endgültig zuende. Deshalb kann das Meßgefäß zu jeder Zeit im 5–6. Jahrhundert hergestellt und die Sonderstellung gegenüber der gepidischen und gotischen christlichen Kirche betont worden sein. Die mehrfache Einnahme der Stadt und

⁵⁶ Bratož 1987, 189–190; Popović 1975.

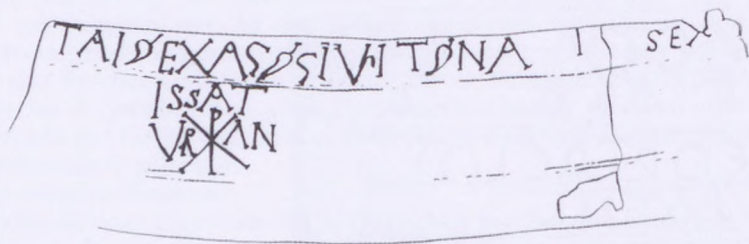

Abb. 7 Inschrift des Hohlmaßes von Niš (nach IMS 4, 1975, Nr. 132)

7. ábra A niš-i űrmérték felirata (IMS 4, 1975. Nr.132. után)

die Fluchtbewegungen boten die Gelegenheit, daß das Meßgefäß weit von Sirmium weggebracht wurde. Gepiden wie Goten waren Christen. Als Sirmium Königssitz der Gepiden war, hatte die Stadt auch einen gepidischen Bischof. Sowohl während der Goten- als auch der Gepidenbesetzung mußte die Sonderstellung der Kirchengemeinde und der Kirche der Lokalbevölkerung nichtarianischen Glaubens, die nicht zur *ecclesia legis Gothorum* gehörte, betont werden.

Der Inhalt der Inschrift des Gefäßes und sein ferner Fundort überraschen. Der Fundort ist das Dorf Tarján im Kom. Komárom-Esztergom, wo es südlich des Dorfes an der NW-Seite des Csurgó-Berges am Fuß der Hügel im Pálinkaözde dűlő 1988 gefunden wurde. Auf dem Acker sind Gebäudespuren zu erkennen, und es wurden zahlreiche römische Münzen gefunden,⁵⁷ was auf eine bedeutendere Siedlung im 4. Jahrhundert schließen läßt. Völkerwanderungszeitliche Funde wurden in der Siedlung nicht entdeckt. Das Meßgefäß war zweifellos Eigentum der christlichen Gemeinde von Sirmium. Möglicherweise ist das relativ schwere Bronzegefäß als Beute in die Ferne mitgenommen worden. Jedenfalls konnte das Gefäß auch noch viele Jahrzehnte oder gar Jahrhunderte nach seiner Herstellung nach Transdanubien gelangt sein. Möglich ist auch, daß das Gefäß schon früher, bei irgendeiner der Eroberungen Sirmiums, den Eroberern in die Hände fiel. Es muß auch nicht nur von Beute die Rede sein: Vielleicht gelangte der Gegenstand nach der Einnahme der Stadt mit den verschleppten christlichen Bewohnern und den Awaren gemeinsam nach Transdanubien.

Über das Maß:

Die Identifizierung des Rauminhalts von Meßgefäßen mit den antiken Hohlmaßeinheiten stößt aus verschiedenen Gründen auf Schwierigkeiten. Wir kennen wenige Meßgefäße, und deren Maßangaben sind oft ungenau, weshalb es schwer ist, den Rauminhalt genau auszurechnen. Von den angegebenen Werten ist nicht immer bekannt, ob sie sich auf das Außenmaß des Gefäßes oder auf sein Inneres beziehen. Einige Millimeter Abweichung verursachen bereits einen erheblichen Unterschied im Rauminhalt. Und schließlich haben sich die Publikationen⁵⁸ mit den Hohlmaßen – mit Ausnahme des Gefäßes von Antiochia – wenig befaßt.

⁵⁷ Weder auf der Aquincumer Seite L-34 des TIR noch auf Seite 432 des diesem folgenden FMRU III, Budapest 1999, beziehen sich die Angaben der genannten Fundorte auf dieses Dorf, sondern auf Tarjánpuszta bei Pannonhalma im Kom. Győr.

⁵⁸ Borchardt–Viedebantt; Oakeshott 1963; Chantraine 1961; Chantraine 1967; Schilbach 1970; Duncan-Jones 1976.

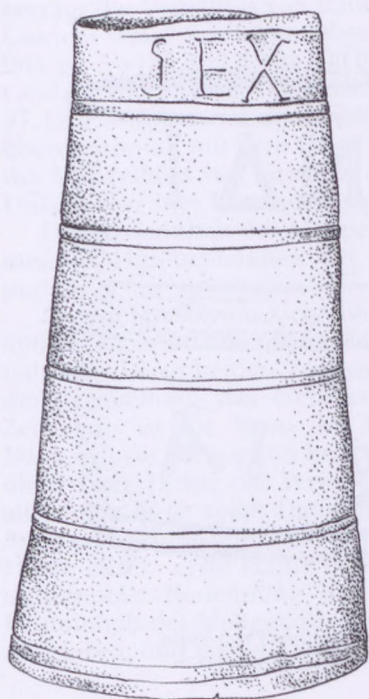

Abb. 8 Zeichnung des Hohlmaßes von Sirmium (nach Gabričević 1970)
 8. ábra A sirmiumi űrmérték rajza (Gabričević 1970 után)

Zeile 1 der Inschrift nennt den Zweck und das Maß des Gefäßes: *Italico exagiato* steht im Ablativ, dem die Maßeinheit im Akkusativ folgt: *uncias XXIII*. Das Wort *exagiatum* kann von zweifacher Herkunft sein. Entweder ist es die spätlateinische Variante des Substantivs *exagium*,⁵⁹ das das genaue Gewichtsmaß angibt, und konnte vielleicht dadurch entstehen, daß die Bedeutung von *Exagium* ausgesprochen das authentifizierte Gewicht der *Solidi* war⁶⁰ und man es davon unterscheiden wollte. Wahrscheinlicher ist es das Partizip Perfekt des Verbs mit der Bedeutung 'messen des genauen Gewichts'. Der Sinn der Inschrift ist: Der Rauminhalt des Gefäßes beträgt nach italischem Maß 24 Unzen Gewicht. Mit den Hohlmaßen maß man Flüssigkeiten und trockene, körnige Produkte gleichermaßen.

Der Rauminhalt des Sirmiumer Gefäßes beträgt bei 12,5 cm Innenhöhe und 9,6 cm Innendurchmesser $4,82 \times 4,82 \times 3,14 \times 12,5 = 904,32 \text{ cm}^3$, d. h. 0,904 l. Die Frage ist, welchem Gewicht dies entspricht, weil man mit den Hohlmaßen in Wirklichkeit Gewichte maß. Auch das Sirmiumer Hohlmaß gibt ein Gewicht an, 24 Unzen. Ist dieser Rauminhalt mit irgendeiner antiken Hohlmaßeinheit zu identifizieren,⁶¹ und in welcher Relation steht er zu den spezifischen Gewichten der ver-

schiedenen Stoffe, die man mit ihm maß? Eine Unze hat im Falle des Sirmiumer Gefäßes das Rauminhaltgewicht von $37,68 \text{ cm}^3$. Als Gewichtsmaß ist eine Unze aber mit 27,18 g und die 24 Unzen mit 652,32 g (und $652,32 \text{ cm}^3$) identisch. Der Inhalt des Sirmiumer Hohlmaßes beträgt aber nicht $652,32 \text{ g/cm}^3$, sondern $904,32 \text{ g/cm}^3$. Da bei den Hohlmaßen das Verhältnis 1 : 1 von Gewicht und Rauminhalt für Wasser (Wein, Essig) gilt, wird man mit dem Sirmiumer Gefäß nicht Wasser (Wein, Essig) gemessen haben, sondern etwas, dessen spezifisches Gewicht leichter als Wasser ist, so daß zu dem Gewicht der Einheit Unze ein größerer Rauminhalt erforderlich ist. Im Falle von Öl⁶² ist das Verhältnis 9 : 10. Folglich sind neun Einheiten Wassergewicht gleich zehn Einheiten Ölgewicht. Füllt man unser Meßgefäß von 0,904 l mit Öl, wiegt dieses 813,6 g. Dessen vierundzwanzigster Teil sind 33,9 g: Auch das stimmt nicht mit $1/12$ Gewicht der leichten (271,8 g) oder der schweren (326,16 g) *Libra* überein. Bei Weizen⁶³

⁵⁹ Babelon 1892.

⁶⁰ Babelon 1892.

⁶¹ Ich habe folgende Publikationen benutzt: Hultsch 1882; Oxé 1937; Oxé 1942; Duncan-Jones 1976a, 1976b; Chantraine 1961, 1967; Gabričević 1970; Gabričević 1980; Oakeshott 1963; Schilbach 1970, 109–111; Tenny 1883; Viedenbantt 1932.

⁶² Viedeabantt 1932, 87; Oxé 1937, 149, 154; Oxé 1942, 104.

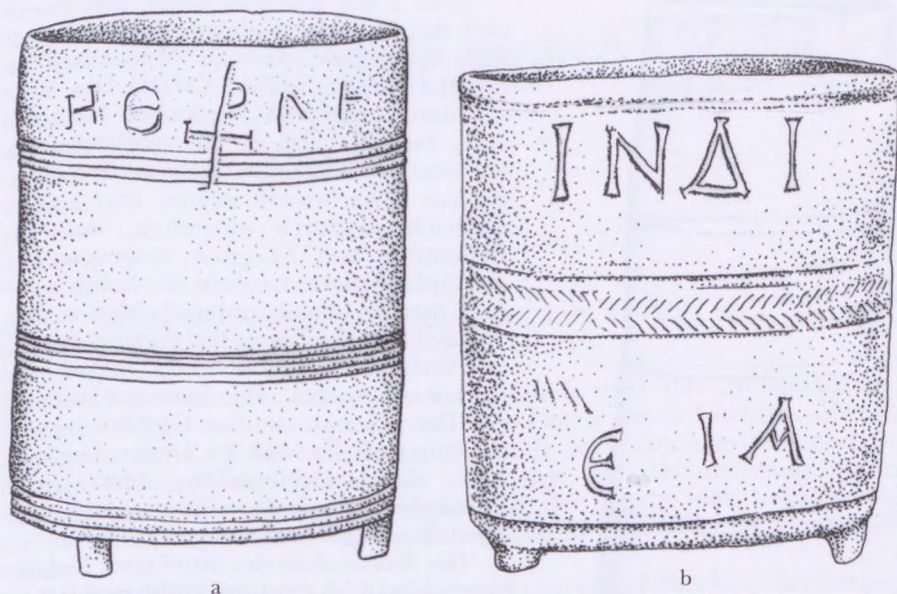

Abb. 9 a: Hohlmaß von S. Agata Battiatì (nach Orsi 1912.), b: Hohlmaß von Vidin
 9. kép a: A S. Agata Battiatì-i űrmérték (Orsi 1912. után), b: a vidini űrmérték

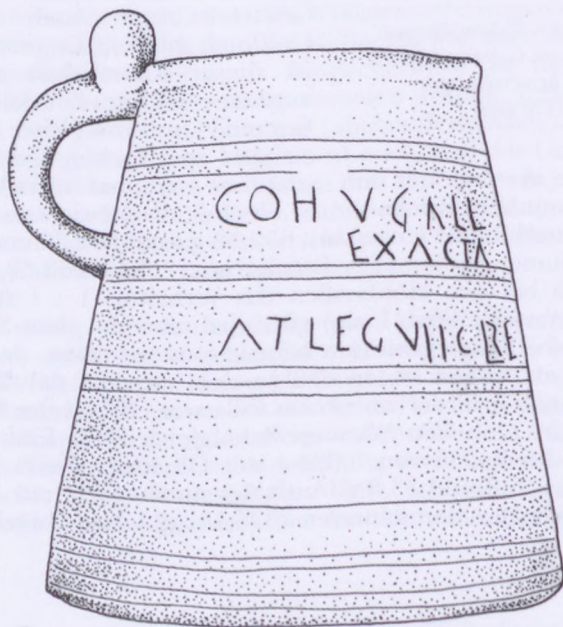

Abb. 10 Zeichnung des Hohlmaßes von Transdierna (nach Cermanović-Kuzmanović 1976, 39–41.)
 10. ábra A transdiernai űrmérték rajza (Cermanović-Kuzmanović 1976, 39–41. után)

beträgt das Verhältnis von Rauminhalt und Gewicht jedoch 3,6 : 5. Folglich ist das Gewicht von 5 Einheiten Wasser gleich dem Gewicht von 3,6 Einheiten Weizen: $904 \text{ g} : 5 = 180,8 \times 3,6 = 651,1104$. Demnach entsprechen 0,904 l Rauminhalt dem Gewicht von 651,1104 g Weizen. Der vierundzwanzigste Teil von 651,1104 g sind 27,12 g, was gut mit dem zwölften Teil (27,29 g) der schweren römischen Libra übereinstimmt, mit dem Gewicht einer Unze. Zusammenfassend: Der Rauminhalt des Meßgefäßes von Sirmium entspricht der Inschrift nach dem Gewicht von 24 Unzen, also zwei Libra, und eignete sich zum Messen des Weizens.

Der Rauminhalt des Meßgefäßes (0,904 l) stimmt gut mit der aus Attika stammenden Hohlmaßeinheit des Choinix überein, mit dem Getreide, Trockenobst und Öl gemessen wurden.⁶³

Das Meßgefäß von Sirmium ist wegen seiner Kreuzdarstellung in die Zeit nach 400 zu datieren. Die Obergrenze ist 582, als die Awaren Sirmium endgültig einnahmen. Diese beiden Zeitpunkte sind die weitesten theoretischen Zeitgrenzen der Herstellung des Gefäßes. Innerhalb des fast zweihundert Jahre langen Zeitraums ist die Form des Kreuzes auf um 500 zu datieren, was auch die Namensform *Sermienses* beweist, die die Gefäßherstellung eher in die spätere als die frühere Hälfte der Periode verschiebt. Der lateinische Sprachgebrauch kann allerdings diese späte Datierung im griechischsprachigen Sirmium relativieren. Aufgrund all dessen datiere ich die Herstellung des Meßgefäßes in die zweite Hälfte des 5., erste Hälfte des 6. Jahrhunderts. Das Attribut *catholica* kann eine traditionelle Benennung der orthodoxen Gemeinde von Sirmium sein. Der Rauminhalt des Meßgefäßes entspricht der Inschrift nach 24 Unzen Gewicht, also zwei Libra, und eignete sich zum Messen von Weizen.

⁶³ *Oxé* 1942, 110.

⁶⁴ *Oxé* 1937, 154.

Die Angaben der behandelten Hohlmaße:

	Fundort	Form	Höhe	Durchm.	Vol./cm ³	Maßenheit	Inhalt
1.	Unbekannt ⁶⁵	Zylinder	7,5 cm	7,8 cm	358 cm ³	(12 Unzen)	Öl
2.	Tarján ⁶⁶	Zylinder	12,5 cm	9,6 cm	904 cm ³	24 <i>uncia Italica</i>	Weizen
3.	Antiochia ⁶⁷ (Abb. 6)	Zylinder	12,8 cm	9,7 cm	960 (945)	24 <i>uncia castrensis</i>	Wein
4.	Niš ⁶⁸ (Abb. 7)	Zylinder	9 cm	10,4 cm 11,1 cm	818	sextarius	?
5.	S. Agata Battiatì (Abb. 9a)	Zylinder	10,4 cm	7,50 cm	459	(12 Unzen)	Weizen
6.	Vidin ⁷⁰ (Abb. 9b)	Zylinder	?	?	?	?	?
7.	Transdierna ⁷¹ (Abb. 10)	Kegelstumpf	?	?	273	(hemina)	Weinessig Wein
8.	Torda ⁷²	Kegelstumpf	unbekannt	6,1 cm	unbekannt	(sextarius?)	?
9.	Sirmium ⁷³ (Abb. 8)	Kegelstumpf	16,3 cm	4,85 cm 9,6 cm	645 (690)	<i>sex. Italicus</i>	?
10.	Demerey ⁷⁴ (Abb. 11)	Kegelstumpf	c. 22,1 cm	c. 5,1 cm 4,3 cm	1550	?	?

⁶⁵ Siehe Nr. 1⁶⁶ Tóth 2000, und s. Nr. 3⁶⁷ Jalabert–Mouterde 1950, III. 1073; Borchardt–Viedebantt 1923–1924, 153–164; Oakeshott 1963, 154–156; Gabričević 1980, 1–15.⁶⁸ IMS IV (1979) Nr. 132, 134–135: *sextar(ius) (unus) exac(tor) civil(at)is Na/issat(um) Ur(chrismon)an(ius)*; Gabričević 1970, 42–44; Naissus - Sirmium, metal processing, Niš, s.a. Nr. 25, 22–23; Petrović 1994, 18–19.⁶⁹ Orsi 1912, 195–196; in das Gefäß wurde eine griechische Inschrift graviert, die der Verfasser nicht mitteilte.⁷⁰ Ich veröffentliche die Zeichnung nach einem Foto im Nachlaß von Edit Thomas; in das Gefäß wurde eine griechische Inschrift graviert.⁷¹ AnĖpigr. 1981:738; *Coh(ors) V Gallorum / (hemina) exacta / at leg(ionem) VII C(laudiam) Re(ginae?)*; Cermanović–Kuzmanović 1976, 39–41, Bild I; Mirković 1980, 173–178; Spaul 2000, 170.⁷² AnĖpigr. 1983:860; Finály 1909, 299; Daicoviciu 1953, 1018; Tóth 1981, 165–166; Barbulescu 1994, 47–48. Siehe Nr. 2⁷³ Gabričević 1970, 42–44.⁷⁴ Baratte–Bonnamour–Guillaumet–Tassinari 1984, Nr. 182; Die Franken (hrsg. von A. Wiczorek, P. Perin, K. von Welck, W. Menghin), Mainz 1996, 959–961, Kat.-Nr. VI.5.15; Heinen 1989, 404.–: Der schwach konische Zylinderkörper des Bronzegefäßes und ebenso das sich gleichmäßig verteilende fünfläufige Linienbündel weisen darauf hin, daß das Gefäß ein Hohlmaß ist. Im Streifen des oberen Henkelansatzes befindet sich die Inschrift. Sie beginnt mit dem Christusmonogramm, das je ein Palmzweig sowie die Buchstaben Alpha und Omega einfassen. Der Text lautet: EXSAIATALVGAPV MEIAMBLECHO. Die Buchstaben LVG bezeichnen höchstwahrscheinlich Lugdunum, so daß dann der Anfang der Inschrift exsa(g)iata Lugdunensis lauten kann.

BIBLIOGRAPHIE

- ALFÖLDI 1938 *Alföldi, A.*, Szent István Emlékkönyv I (Sankt-Stephan-Gedenkbuch I). Budapest, 1938
- ARDEVAN-RUSU 1979 *Ardevan, R.-Rusu A.*, Botár Imre si colectia sa de antichitati, Acta Musei Porolissensis 3 (1979) 387–407.
- BABELON 1892 *Babelon, E.*, Exagium, Daremberg-Saglio II:1, Paris 1892, 873–878.
- BARATTE-BONNAMOUR-GUILLAUMET-TASSINARI 1984 *Baratte, Fr.-Bonnamour, L.,-Guillaumet, J.-P.-Tassinari, S.*, Vases antiques de métal au Musée de Chalon-sur-Saon, Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est, 5. suppl. Dijon 1984, Nr. 182; und s. Anm. 6
- BARBULESCU 1994 *Barbulescu, M.*, Potaissa. Studiu monografic Turda. Dissertationes Musei Potaissensis 1994.
- BECHER *Becher, M.*, RE XV, 2328.
- BORCHARDT-VIEDEBANIT 1923–1924 *Borchardt, L.-Viedebanitt, O.*, Ein spätrömisches Massgefäß, AA 1923–1924, 153–164.
- BULIĆ 1986 *Bulić, Don F.*, Po rusevinama stare Salone. Split, 1986.
- BRATOŽ 1987 *Bratož, R.*, Die Entwicklung der Kirchenorganisation in den Westbalkanprovinzen (4.–6. Jahrhundert). in: Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter, Miscellanea Bulgarica 5. Wien, 1987. 149–198.
- BRUNSMID 1893 *Brunsmid, J.*, Zur Geschichte der griechischen Ziegelinschrift aus Sirmium, Eranos Vindobonensis. Wien, 1893. 331–333.
- CATTANEO 1819 *Cattaneo*, Equejade monumento antico di bronzo del museo nazionale Ungherese, Milano 1819
- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1976 *Cermanović-Kuzmanović, A.*, Zbornik Filosofkog fakulteta Beograd 13:1 (1976)
- CHANTRAINE 1961 *Chantraine, N.*, Uncia, RE IIA XVII 604-
- CHANTRAINE 1967 *Chantraine, N.*, Xestes, RE IX A2 1967, 604-
- DAICOVICU 1953 *Daicovicu, C.*, Potaissa, RE XXII, Stuttgart 1953
- DUNCAN-JONES 1976 *Duncan-Jones, R. P.*, The Size of the Modius Castrensis. ZPE 21 (1976) 53–62.
- DUNCAN-JONES 1976a *Duncan-Jones, R. P.*, The Choinix, the Artaba and the Modius, ZPE 21 (1976) 43–52.
- DÜRR 1964 *Dürr, N.*, Catalogue de la collection Lucien Naville au Cabinet du numismatique du Musée d'Art et d'Histoire de Geneve. Genava 12 (1964) 65–106.
- FINÁLY 1909 *Finály, G.*, Archäologische Funde im Jahre 1908, Ungarn. AA (1909) 290–300.
- FMRU Die Fundmünzen der römische Zeit in Ungarn, Bd. III., Komitat Komárom-Esztergom. Lányi, V.-Redő, F.-Torbágyi, M., Budapest, 1999.
- GABRIČEVIĆ 1975 *Gabričević, Br.*, Question de la datation du sarcophage de l'abesse Jeanne, in: Disputationes Salonitanae 1970. Spit, 1970. 96–101.
- GABRIČEVIĆ 1970 *Gabričević, M.*, A Contribution to Roman Metrology, AI 15 (1970) 42–44.
- GABRIČEVIĆ 1980 *Gabričević, M.*, Ogiia stratiotike, Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines 19 (1980) 1–15.
- GERASOMOV 1973 *Gerasimov, Th.*, Poids-étalons de la Haute époque byzantine de Bulgarie, Arheologia 15:1 (1973) 54–58.
- GOHL 1901 *Gohl, Ö.*, A Magyar Nemzeti Múzeum bizánczi súlyai (Die byzantinischen Gewichte im Ungarischen Nationalmuseum), ArchÉrt 21 (1901) 103–198.
- HEINEN 1989 *Heinen, H.*, Zum Christentum im spätantiken Trier. TriererZt 52 (1989) 381–413.
- HERMAN 1968 *Herman, J.*, Latinitas Pannonica, FK 14 (1968) 364–376.
- HONIGMANN 1939 *Honigmann, E.*, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae. Forma imperii Byzantini I. 1939.
- HULTSCH 1882 *Hultsch, F.*, Griechische und römische Metrologie. Berlin, 1882.
- JALABERT-MOUTERDE 1950 *Jalabert, L.-Mouterde, R. S.*, Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie III. Paris, 1950.
- KISS 1984 *Kiss L.*, Földrajzi nevek etimológiai szótára (Etymologisches Wörterbuch geographischer Namen). Budapest, 1988⁴, II, 573
- LECLERCQ 1925 *Leclercq, H.*, Catolique, DACL II. Paris, 1925. 2623–2639.
- LIEBENAM 1900 *Liebenam, W.*, Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche. Leipzig, 1900.
- MELICH 1927 *Melich, J.*, A honfoglaláskori Magyarország (Ungarn zur Landnahmezeit), Budapest, 1927.
- MIRKOVIĆ 1980 *Mirković, M.*, Cohors V Gallorum u Transdierni. Arheoloski Vestnik 31 (1980) 173–178.
- MOMMSEN 1887 *Mommesen, Th.*, Römisches Staatsrecht, 1887³, Leipzig, 1887-
- MUSURILLO 1972 *Musurillo, H.*, The Acts of the Christian Martyrs. Oxford, 1972.
- NAGY 1937 *Nagy, T.*, Orthodoxia és eretnekség a pannoniai őskereszténységben, Történetírás 1 (1937) 113–142.

- NAGY 1939 *Nagy, T.*, A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Diss Pann Budapest, 1939.
- NAISSUS - SIRMIMUM *Naissus - Sirmium metal processing*. Nis, é.n.
- NOLL 1989 *Noll, R.*, Ein Ziegel als sprechendes Zeugnis einer historischen Katastrophe. *AnzAWW* 126 (1989) 139–154.
- OAKESHOTT 196.3 *Oakeshott, W. F.*, The Borchardt Measure, *JHS* 83 (1963) 154–156.
- ORSI 1912 *Orsi, P.*, Byzantina Siciliae IV., *BZ* 21 (1912) 195–196.
- OXÉ 1937 *Oxé, A.*, Attische Ölmass und Ölgewicht in Bonn und Köln., *BJ* 142 (1937) 145–156.
- OXÉ 1942 *Oxé, A.*, Kor und Kab. Antike Hohlmasse und Gewichte in neuer Beleuchtung, *BJb* 147 (1942) 91–216.
- PALOL 1949 *de Palol, P.*, Ponderales y exagia romanobyzantinos en Espana, Ampurias. *Revista de Arquelologia, Prehistoria et Ethnologia* 11 (1949) 128–150.
- PETROVIĆ 1994 *Petrović, P.*, Mediana, Residence of Roman Emperors. Beograd, 1994.
- PINK 1938 *Pink, K.*, Römische und byzantinische Gewichte in österreichischen Sammlungen, *Sonderschrift ÖAI* 12 (1938) Wien.
- POPOVIĆ 1975 *Popović, Vl.*, Le dernier évêque de Sirmium. *Revue des Études Augustiniennes* 21 (1975) 91–110.
- SCHILBACH 1970 *Schilbach, E.*, Byzantinische Metrologie, *Handbuch der Altertumswissenschaft* II:4, Byzantisches Handbuch IV. München, 1970.
- SCHLUMBERGER 1895 *Schlumberger, G.*, Monuments Byzantines inédits, in: *Mélanges d'Archologie Byzantine*. Paris, 1895.
- SPAUL 2000 *Spaul, J.*, Cohors2. *BAR International Series* 841, 2000.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1979 *Szádeczky-Kardoss, S.*, Az avar történelem forrásai (Die Quellen zur Awarengeschichte), *ArchÉrt* 106 (1979)
- TÓTH 2000 *Tóth, E.*, Sirmiumi űrmérték Tarjánból. *KMMK* 7 (2000) 211–232.
- VIEDEBANTT *Viedenbantt, Sextarius*, *RE* II A 2033.
- VIEDEBANTT *Viedeabantt, Medimnos*, *RE* RE XV 86–91.

RÓMAI ŪRMÉRTÉKEK A MAGYAR NEMZETI MŰZEUMBAN

A római mérőedények nem tartoznak a gyakori leletek közé. A kis mértékegységeket figyelembe véve csak néhány feliratos űrmértéket közöltek Antiochiából, Transdiernából, Nišből, Sirmiumból, Siciliából, Demereyből (Chalon-sur-Saon). Felirat nélküli, épségben megmaradt vagy roncsolt állapotú űrmértékeket bizonyára őriznek még a múzeumi gyűjtemények. A Magyar Nemzeti Múzeumban három űrmérték található.

1. Bronz űrmérték, ltsz.: 54.5.50. (1. ábra). Lelethelye ismeretlen. A henger alakú edénynek nincs pereme. Feltehetőleg öntéssel készült. A hengeren egymás alatt két kerek folt figyelhető meg, amely talán illesztési felület, az edényke fülének a helye volt; ezen a részen edény fala benyomódott. Az edényke függőleges falára háromszor négy párhuzamos vonalköteget, az aljára koncentrikus köröket véstek (3+2+2). Belső átmérője 7,7 cm, belső magassága 7,5 cm, falvastagsága 1,5 mm, köbtartalma 0,358 cm³.

Az edényen nincs felirat, ezért az űrtartalmából tudunk következtetni arra, hogy az edény milyen mértékegységnek felel meg, és mit mértek vele. Az edény köbtartalma 0,358 liter. Ez víz (és bor) mérése esetében 13,5 uncia súlynak felel meg, amely nem tekinthető mértékegységnek. Ezért az edénnyel nem vizet (bort vagy ecetet) mértek. Az edény űrtartalma közel van a 326 g súlyú librához, de a köbtartalom nagyobb annál. Ezért arra lehet gondolni, hogy olyan folyadékot mértek vele, amely könnyebb a víznél; egységnyi súlyú mennyiségnek nagyobb a köbtartalma a víznél (bornál). Mivel a különbség nem túl nagy, gondolhatunk az olajra. A víz és az olaj térfogatának aránya 9:10. A mérőedénnyel valószínűleg olajat mértek 12 uncia súlyegységben.

2. Bronz űrmérték töredéke, ltsz.: 130.1908.1. (2. ábra). Lelethelye: Torda (Turda, Potaissa, Románia). A tárgyat 1908-ban Botár Imre gyűjteményéből vásárolta meg a Magyar Nemzeti Múzeum. Sérülése miatt a kerek szájnylás oválisra lapult össze. Az egyik vége kissé kihajló, vízszintes peremmel megvastagodik: ez volt az edény szája. A tárgy a szájjal ellentétes irányban kiszélesedik és szabálytalanul letöredezett, az alja hiányzik: eredetileg csonka kúp alakú lehetett. A perem alatt, a felirat első sorától 15 mm-re balra megfigyelhető az elveszett fül felső illesztési felülete. A töredék magassága 5,3 cm, az eredeti szájátmérő 6 cm körül volt. Falvastagsága: a szájnál 1 mm, lejjebb vékonyabb. A perem és a felirat alatt két, egymáshoz közeli párhuzamosan vésett vízszintes vonal az űrmértékekre jellemző. Vésett felirata:

M(arci) (Au)rel(ii) Cassianus (hedera) / et Veteranus / aediles s(...)

A személynevek után, a két sor között egy S betű a mértékegységet jelzi; az AnĒpigr. s(emis) feloldást javasolt; az edény méretétől függően s(extarius) is lehet. Ha sextarius volt, az űrtartalma római mérték szerint 0,543 liter. Formája hasonló a csonkakúp alakú sirmiui sextariushoz. Ezért az s(...) feloldása valószínűleg s(extarius). Az űrmérték a 3. század első évtizedeire keltezhető.

3. űrmérték, anyaga sárgaréz, ltsz. 95.60.1. (3. ábra), lelethelye: Tarján-Kenderföldek (Komárom-Esztergom megye), a szántóföldön találták. Az edény oldalát az eke benyomta és eltörte. Az öntéssel készült edénynek az űrmértékeknél szokásos henger formája van. Két mm vastagságú fala függőleges; perem, fül, talp és láb nincs. Súly: 1,383 kg. Külső magassága 12,8–12,9 cm, külső átmérője 10 cm, belső átmérője 9,6 cm. Űrtartalma 0,904 liter. A hengerpalástot két és három vonalból álló párhuzamos vonalkötegek díszítik: felül három, alatta kettő, majd ismét három, végül kétszer két pár vonalsorból áll a díszítés, amely általánosan

jellemző a mérőedényekre. Fül illesztési felülete nem figyelhető meg. A felső két vonalköteg között két sorba vésték ki a feliratot, amely az egyenlőszárú kereszttel kezdődik (4. ábra):

+ *Italico exagiato uncias XXIII / ec(c)lesiae cat(h)olic(a)e Sirmiense(s)*

A betűmagasság mindkét sorban azonos: 13–14 mm. A feliratban központosítás nincs. A sirmiumi katolikus egyház 24 uncia űrtartalmú mérőedénye került elő használati helyétől távol, a Dunántúl északi részén.

Mivel az edény formája és a díszítés évszázadokon keresztül jellemző a mérőedényekre, ezért ezek nem adnak támpontot a keltezéshez. Kétféle formájú űrmértéket ismerünk. Henger alakú a Magyar Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű mérőedénye, az antiochiai, a niši, a tarjáni és a S. Agata Battiat-i mérőedény. Csonkakúp alakúak a transdiernai, vidini, tordai, sirmiumi és Demerey-i edények.

A mérőedény a sirmiumi egyház birtokában volt. Ismert, hogy a kora császár korban a hiteles mérőedényeket gyakran a templomokban őrizték. Az edény tulajdonosa és a távoli lelőhely meglepő. Mivel a mérőedény kétségtelenül a sirmiumi keresztény közösség tulajdonában volt, arra lehet gondolni, hogy a viszonylag súlyos bronzedény zsákmányként került el a távolba.

A mérőedények űrtartalmának meghatározása ókori űrmértékegységgel nehézségekbe ütközik. Kevés mérőedényt ismerünk, és ezek méretadatai gyakran pontatlanok, ezért nehéz az űrtartalmat pontosan kiszámítani. A megadott értékekről nem mindig lehet tudni, hogy az edény külső méretére, vagy pedig a belsejére vonatkoznak. Néhány milliméteres eltérés pedig az űrtartalomban jelentős különbségeket okoz. A sirmiumi edény űrtartalma 12,5 cm-es belső magasságot és 9,6 cm belső átmérőt számolva: 904,32 cm³ azaz 0,904 liter.

A mérőedény készítését az 5. század második, a 6. század első felére keltezem. A *catholica* jelző a Sirmium orthodox közösség hagyományos elnevezése lehet. A mérőedényünk űrtartalma a felirata szerinti 24 uncia súlynak, azaz két librának felel meg, és búza mérésére volt alkalmas.

Tóth Endre

DAS SCHWERT STEPHANS DES HEILIGEN

István FODOR

In ausländischen Sammlungen befinden sich zwei verzierte Waffen, die höchstwahrscheinlich einst Eigentum ungarischer Fürsten und Könige gewesen sind. Die eine ist der kunstvolle Säbel im Wiener Kunsthistorischen Museum, der allgemein Schwert Attilas oder Karls des Großen genannt wird. Waffengeschichtliche Untersuchungen haben jedoch unbezweifelbar bewiesen, dass diese Waffe weder mit dem großen Hunnenherrscher noch mit dem Frankenkaiser irgendetwas zu tun hatte, da sie weit nach deren Herrschaft geschaffen wurde, irgendwann im 10., oder zu Beginn des 11. Jahrhunderts. Und sie ist noch nicht einmal ein Schwert, also eine gerade Waffe mit zweischneidiger Klinge, sondern die einschneidige Nahkampfwaffe mit gebogener Klinge (ein Säbel) der einstigen Steppenreiter. Auch ich bin der Ansicht, dass sie mit größter Wahrscheinlichkeit entweder im 10. Jahrhundert in Ungarn in einer der fürstlichen Werkstätten oder aber in der Umgebung von Kiew am Ende des 10. oder Anfang des 11. Jahrhunderts gefertigt wurde. Auch wenn sie benutzt wurde, wird sie doch in erster Linie eine machtbeweisende Prunkwaffe gewesen sein, und zwar gewiss die eines ungarischen Großfürsten oder Thronfolgers. Die Ehefrau des ungarischen Königs Andreas, die aus Kiew stammende Anastasia, mag sie 1063 dem deutschen Heerführer Otto von Nordheim zum Dank dafür geschenkt haben, dass er ihrem Sohn Salomo zum Thron des Landes verholfen hatte. Später, schon auf deutschem Gebiet, wurde die Legende um sie gewoben, sie habe einst dem hunnischen Großkönig Attila gehört. Noch später war sie das prächtigste Stück der Krönungsinsignien der römisch-germanischen Kaiser. Bis 1801 wurde sie in Aachen aufbewahrt, seither in Wien. Seit 1063 ist sie nicht wieder auf ungarischem Boden gewesen, die interessierten Ungarn können dieses prachtvolle Zeugnis der ungarischen Geschichte nur in der Kaiserstadt betrachten.¹

In glücklicherer Lage waren wir im Falle des Schwertes Stephans des Heiligen in der Schatzkammer des Veitsdomes in Prag, das das ungarische Publikum in den letzten Jahrzehnten dank den tschechischen amtlichen Organen sogar dreimal sehen konnte. Erstmals liehen diese es 1970 für die Ausstellung anlässlich der Jahrtausendwende der Geburt Stephans in Székesfehérvár aus, danach war es in der Ausstellung anlässlich seines 950. Todestages im Ungarischen Nationalmuseum im Jahre 1988 und ebendort vom März bis November 2000 in der großen internationalen Ausstellung zu sehen, die die Geschichte Mitteleuropas vor einem Jahrtausend zeigte.² So konnten sich viele davon überzeugen, dass diese prächtige Waffe auch heute noch das Auge erfreut. Sie ist ein echtes Meisterwerk und hat trotz ihrer auffälligen Abnutzungen die Jahrhunderte gut überdauert und in ihren Hauptzügen ihr einstiges Aussehen bewahrt. Die Länge beträgt 74,5 cm. Die Klinge von hervorragender Qualität und der Griffdorn wurden aus einem Stück geschmiedet, Griffknauf und Parierstange wurden später anmontiert. Die 60,6 cm lange und unter dem Griff 3,9 cm breite Klinge ist durch den einstigen Gebrauch,

¹ Tóth 1930; Fodor 1996; Ders. 2000.

² Wiczorek–Hintz 2000, 575.

die späteren Säuberungen und Restaurierungen abgebraucht und wird ursprünglich länger und etwas breiter gewesen sein. In der Klingenmitte verläuft auf beiden Seiten eine schwach eingetiefte Blutrinne, in der heute nur noch schwer und zum Teil die Buchstaben ULFBERHT der Inschrift zu erkennen sind. Die Inschrift ist ein Personennamen, der Name des Eigentümers einer der gut bekannten rheinischen Waffenschmieden der Karolingerzeit, aus der mehrere hundert Schwertklingen in viele Gebiete des damaligen Europa gelangten.³ (*Abb. 1.*)

Griffknauf und Parierstange sind – gemäß der Prager Inventare und der traditionellen Auffassung – aus Elfenbein, woran aber bereits früher Zweifel von den Forschern geäußert wurden.⁴ Die Struktur des Knochens ist nämlich – anscheinend – anders als die des Elfenbeins. Eine endgültige Antwort können jedoch erst naturwissenschaftliche Untersuchungen ergeben. Vor allem der Griffknauf, aber auch die Parierstange zeigen starke Abnutzungserscheinungen, aber anders als an der Klinge können sie nicht von wiederholten Reinigungen oder der Restaurierung stammen, sondern sind ausschließlich die Folge des einstigen langen Gebrauchs. Den Knauf unterteilt ein umlaufender eingetiefter waagerechter Doppelgraben und zwei von ihm ausgehende Querlinien in ein unteres Kreissegment und einen in drei Felder gegliederten Oberteil, so dass er somit die Form des aus zwei Teilen bestehenden Metallknaufes der Schwerter jener Zeit imitiert. Die Oberfläche war einst mit einem geschnitzten Muster verziert, aber wegen der starken Abnutzung sind nur noch dessen Spuren zu erkennen. (Die Breite des Griffknaufes beträgt 6,3 cm, die Höhe 4,4 cm, die Dicke 1,9 cm.) Der Griff selbst ist aus Holz, das mit Eisen- und Kupferdraht umwickelt wurde. Der Griff ist sicher neuzeitlich und wurde anstelle des alten – wahrscheinlich schon beschädigten – zur selben Zeit gefertigt wie die samtbezogene Scheide mit Silberzubehör, auf der die Jahreszahl 1791 steht. (*Abb. 1–3.*)

Der Griffteil zwischen Knauf und Parierstange ist im heutigen Zustand nur 7 cm lang, was selbst für eine mittelgroße Hand zu schmal zu sein scheint. Wahrscheinlich ist das Ende des Griffdorns irgendwann abgebrochen, vielleicht bei der Reparatur am Ende des 18. Jahrhunderts, als der auseinandergenommene Griff der schon längst nicht mehr gebrauchten Waffe mit dem verkürzten Dorn wieder zusammengesetzt wurde.

Die an ein breites Band erinnernde Parierstange ist mit den Enden leicht zur Klinge hin gebogen. Ihre Breite beträgt 3,4 cm, die Länge 9,6 cm und die Dicke 1,9 cm. Oben und unten sind die Flächen unverziert, die beiden Seiten tragen dasselbe gravierte Muster, das oben von einer eingetieften Linie begrenzt wird. Auf der abgenutzten Fläche sind auch hier die Elemente des Musters nicht leicht genau zu sehen. Peter Paulsen meinte, auf der in umgekehrter Stellung betrachteten Parierstange zwei Vogelköpfe erkennen zu können. Seiner Ansicht nach war nämlich das Schwert von vornherein als Herrschaftssymbol gedacht, und auf Grund einer mittelalterlichen Kodexminiatur nahm er an, der auf dem Thron sitzende Herrscher habe die Waffe mit der dem Ort nach oben gehalten, weshalb auch das Muster der Parierstange dementsprechend gestaltet wurde.⁵

Selbstverständlich hat die Prager Waffe – vor allem wegen ihrer historischen Bedeutung – seit langem auch schon die Aufmerksamkeit der ungarischen

³ Kirpichnikov 1966, 38–40; Paulsen 1933, 52; Bakay 1967, 169–172; Ruttkay 1976, 270.

⁴ Paulsen 1933, 53. Ähnlicher Ansicht war auch Dr. István Vörös, der Archäozoologe des Ungarischen Nationalmuseums, als er anlässlich der Ausstellung im Jahre 2000 die Parierstange des Schwertes und das vergrößerte Foto von ihr betrachtete. Für seine freundliche Mitteilung danke ich ihm auch auf diesem Wege.

⁵ Paulsen 1933, 53–55.

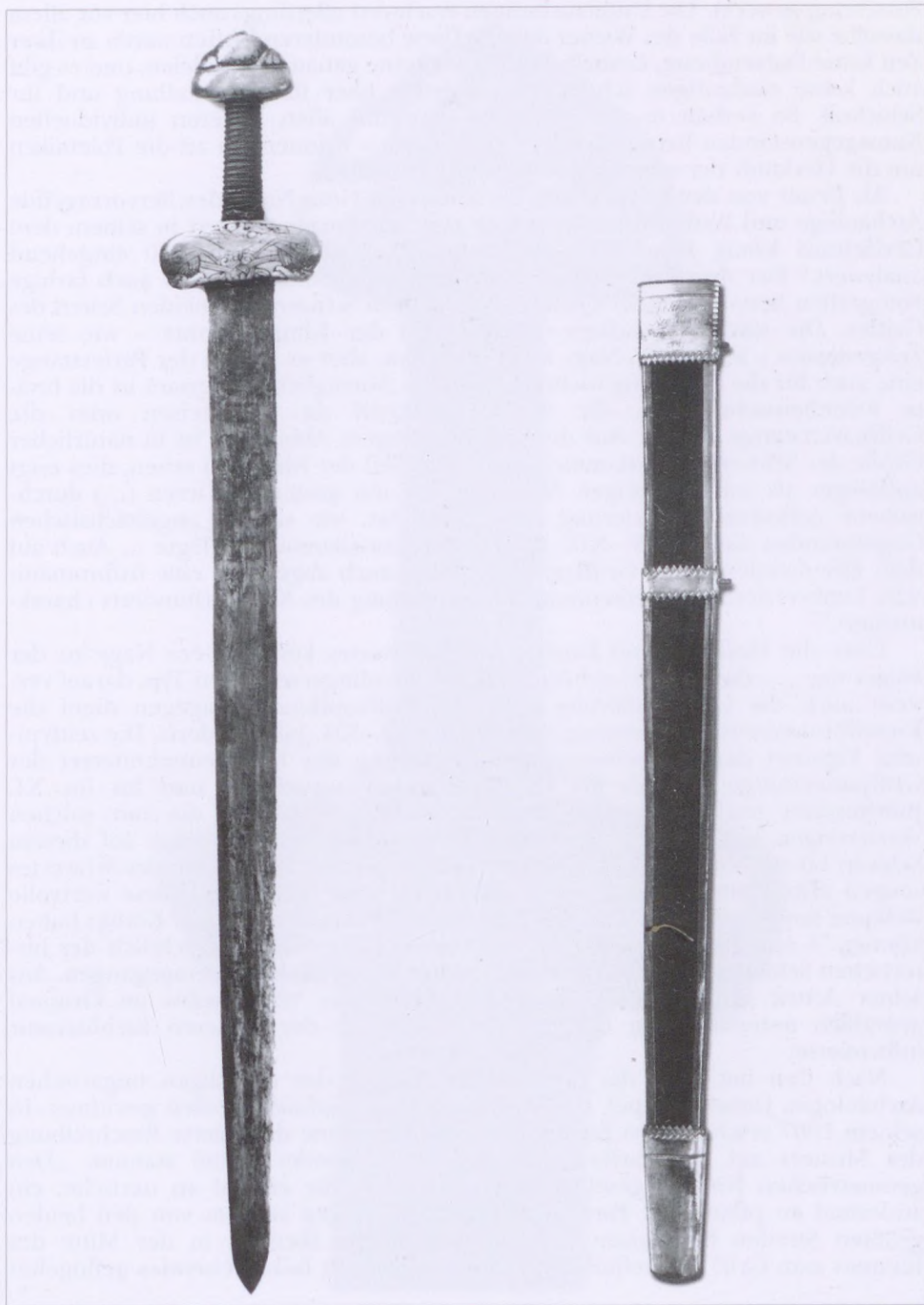

Abb. 1 Foto des Schwertes und der Scheide
2. ábra A kard és a hüvely fényképe

Forschung geweckt. Die Untersuchungen erschwert allerdings auch hier vor allem dasselbe wie im Falle des Wiener Säbels: Diese besonderen Waffen waren zu ihrer Zeit keine Dutzendware, deshalb kennen wir keine genauen Parallelen, und es gibt auch keine eindeutigen schriftlichen Quellen über ihre Herstellung und ihr Schicksal. So verhält es sich übrigens auch mit allen anderen individuellen Kunstgegenständen herausragender Bedeutung – erinnert sei an die Polemiken um die Herkunft der ungarischen Krönungsinsignien.

Als Erster von den ungarischen Forschern hat Géza Nagy, der hervorragende Archäologe und Waffenhistoriker seiner Zeit, das Prager Schwert in seinem dem Gedächtnis König Bélas III. gewidmeten Prachtalbum von 1900 eingehend analysiert.⁶ Der drucktechnisch prachtvoll gestaltete Band enthält auch farbige Fotografien hervorragender Qualität vom ganzen Schwert und beiden Seiten des Griffes. Die stark verwaschene Inschrift auf der Klinge konnte – wie seine Zeitgenossen – auch Géza Nagy nicht erkennen, aber er sprach der Parierstange eine auch für die Datierung wichtige Rolle zu: „Vorzüglich interessant ist die breite Elfenbeinschnitzerei, die unten am Griff das Kreuzeisen oder die Griffparierstange vertritt. Auf der hier beigefügten Abbildung ist in natürlicher Größe der Schwertgriff zusammen mit einem Teil der Klinge zu sehen, dies zeigt auffälliger als auf der vorigen Abbildung die mit grotesken Tieren (...) durchwobene geflochtene Verzierung besonderer Art, wie sie auf angelsächsischen Gegenständen aus dem X.–XIV. Jahrhundert vorzukommen pflegte ... Auch auf dem Elfenbeinknauf des Griffkopfes ist, wenn auch abgenutzt, eine frühromanische Laubverzierung zu erkennen, die den Anfang des XI. Jahrhunderts charakterisiert.“⁷

Über die Herkunft und Funktion des Schwertes kommt Géza Nagy zu der Folgerung: „... das Schwert gehört noch zum karolingerzeitlichen Typ, darauf verweist auch die Laubgliederung auf dem Griffkopfknäuf. Dagegen dient die Knäufform bereits als Übergang zum Typ des XI.–XII. Jahrhunderts. Die zeittypische Eigenart der verflochtenen Bandverzierung der Elfenbeinschnitzerei der Griffparierstange, die bis ins IX. Jahrhundert zurückgeht und bis ins XI. Jahrhundert reicht, hat auch Bock recht hervorgehoben; die mit solchen Verzierungen verflochtenen grotesken Tiergestalten sind allerdings auf diesem Schwert bis zur Unkenntlichkeit stilisiert. Alle typischen Eigenarten des Schwertes zeugen also davon, dass wir die Tradition für echt halten und diese wertvolle Reliquie des Prager Domes für das Schwert unseres ersten heiligen Königs halten können.“⁸ Auf die vorzügliche Argumentation Géza Nagys hinsichtlich des historischen Schicksals des Schwertes wird weiter unten noch kurz eingegangen. Aus seiner Arbeit geht jedoch nicht hervor, ob er die Waffe selbst im Original gründlich untersucht hat oder sich vor allem in der früheren Fachliteratur informierte.

Nach ihm hat auch die zweite große Gestalt der damaligen ungarischen Archäologie, József Hampel, der prächtigen Waffe Aufmerksamkeit gewidmet. In seinem 1907 erschienenen Buch gibt er vor allem eine detaillierte Beschreibung des Musters auf der Parierstange, aus der folgendes Detail stammt: „Den geometrischen Formen gesellen sich andere bei, die einmal an tierische, ein andermal an pflanzliche Formen erinnern. So zeigen sich im von den beiden größten Streifen begrenzten Raum flügelähnliche Formen, in der Mitte des Raumes zum Griff hin befindet sich ein an ein nach links weisendes geflügeltes

⁶ Nagy 1900, 234–239.

⁷ Nagy 1900, 235–236.

⁸ Nagy 1900, 238–239.

Abb. 2 Foto der Schwertgriffes
2. ábra A markolat fényképe

Tier erinnerndes Bild, und die Formen mit gebogener, abgeschliffener Oberfläche an den beiden schmalen Rändern des Feldes erinnern auch an Tierschädel, am ehesten noch ungefähr an Elefantenköpfe; unten entsprießen ihnen schmaler werdende, kreisbogenförmig wellige Blätter zum zur Klinge weisenden Rand hin, diese stilisierten Blätter geben vielleicht den Doppelrüssel des Elefanten an. Auf einer Seite kann man sich im Mittelraum zum Griff hin Schlangenköpfe vorstellen, die sich dem streifigen Ring zuwenden, hinter ihnen wiederholen sich ähnliche Köpfe, es lassen sich sogar die wellenförmigen Schlangenkörper verfolgen und solche füllen den sich dort anbietenden dreieckigen Raum aus.⁹

Hampel illustriert seinen Text mit Zeichnungen nach den von Géza Nagy veröffentlichten Fotos.¹⁰ Es kann nur vermutet werden, dass die genauen und schönen Zeichnungen der hervorragende Grafiker Ödön Passuth (1860–1925) verfertigte, der regelmäßig Hampels Bücher und Studien sowie die Zeitschrift *Archaeologiai Értésítő* illustrierte.¹¹ Bei den Zeichnungen fehlt allerdings seine charakteristische Signatur, so dass diese Hypothese nicht völlig gesichert ist.

Die bis dahin – und vielleicht bis heute – allergründlichste Analyse hat Nándor Fettich vorgenommen, für das dreibändige St. Stephan-Gedenkbuch zu Ehren des 900. Todestages des ersten ungarischen Königs.¹² Fettich untersuchte den Gegenstand mit der für ihn bezeichnenden Gründlichkeit, sammelte die früher erschienene Fachliteratur und machte viele neue Beobachtungen. Vor allem begutachtete er gründlich die am Schwert sichtbaren starken Abnutzungsspuren, aus denen er die richtige Folgerung zog, dass man diese Waffe bei weitem nicht nur als Herrschaftssymbol verwendet hatte, wie vor ihm so viele Forscher annahmen, sondern lange Zeit auch als richtige Waffe. Er schreibt darüber: „Diese objektiven Umstände widerlegen die einhellige Ansicht sämtlicher Verfasser, das Schwert sei kein Gebrauchs-, sondern ein Zierschwert, ein Insignium gewesen. Wäre es schon Stephans des Heiligen Krönungsinsignie gewesen, wie Géza Nagy glaubte, dann wäre es unwahrscheinlich, dass er oder seine Nachfolger es längere Zeit getragen hätten. ... Ich kann den eindeutigen Irrtum der Fachleute kaum anders erklären als mit dem Fehlen eingehender Untersuchung der Originalgegenstände im Allgemeinen, mit Oberflächlichkeit und Uninformiertheit.“¹³

Über das Muster auf der Parierstange, das im Mittelpunkt aller Untersuchungen gestanden hatte, stellt er fest, dass es aus miteinander verflochtenen Tierfiguren ohne Kopf im germanischen Stil und einer pflanzlichen Palmettenkomposition bestehe. Seine Folgerung: „Die Komposition der Parierstange des St. Stephan-Schwertes ist der Übergang vom Jellinge- zum Ringerike-Stil. Das Tiermotiv ist ein vierfüßiges Raubtier im Profil, das seit urdenklichen Zeiten eines der wichtigsten Motive osteuropäischer Steppenvölker war ... Die beigegefügt Elemente stammen aus dem das gesamte X. Jahrhundert ausfüllenden Jellinge-Stil. Der vom Bündel ausgehende palmettenartige Aufbau ist dagegen ein Zug des Ringerike-Stils. Dieser Aufbau ist zweifelsohne unter dem Einfluss der bei den landnehmenden Ungarn herrschenden Palmette persischer Herkunft entstanden.“¹⁴ Fettich glaubte, den Schauplatz der Wechselwirkung von nordgermanischem (Wikinger-) und ungarischem Kunststil in Osteuropa, im Umkreis des einstigen Levedien entdeckt zu haben. Seine Schlussfolgerung: „Da die

⁹ Hampel 1907, 221.

¹⁰ Hampel 1907, 91, Taf. C/93.

¹¹ Fodor 1983, 103.

¹² Fettich 1938, 473–516.

¹³ Fettich 1938, 484.

¹⁴ Fettich 1938, 504.

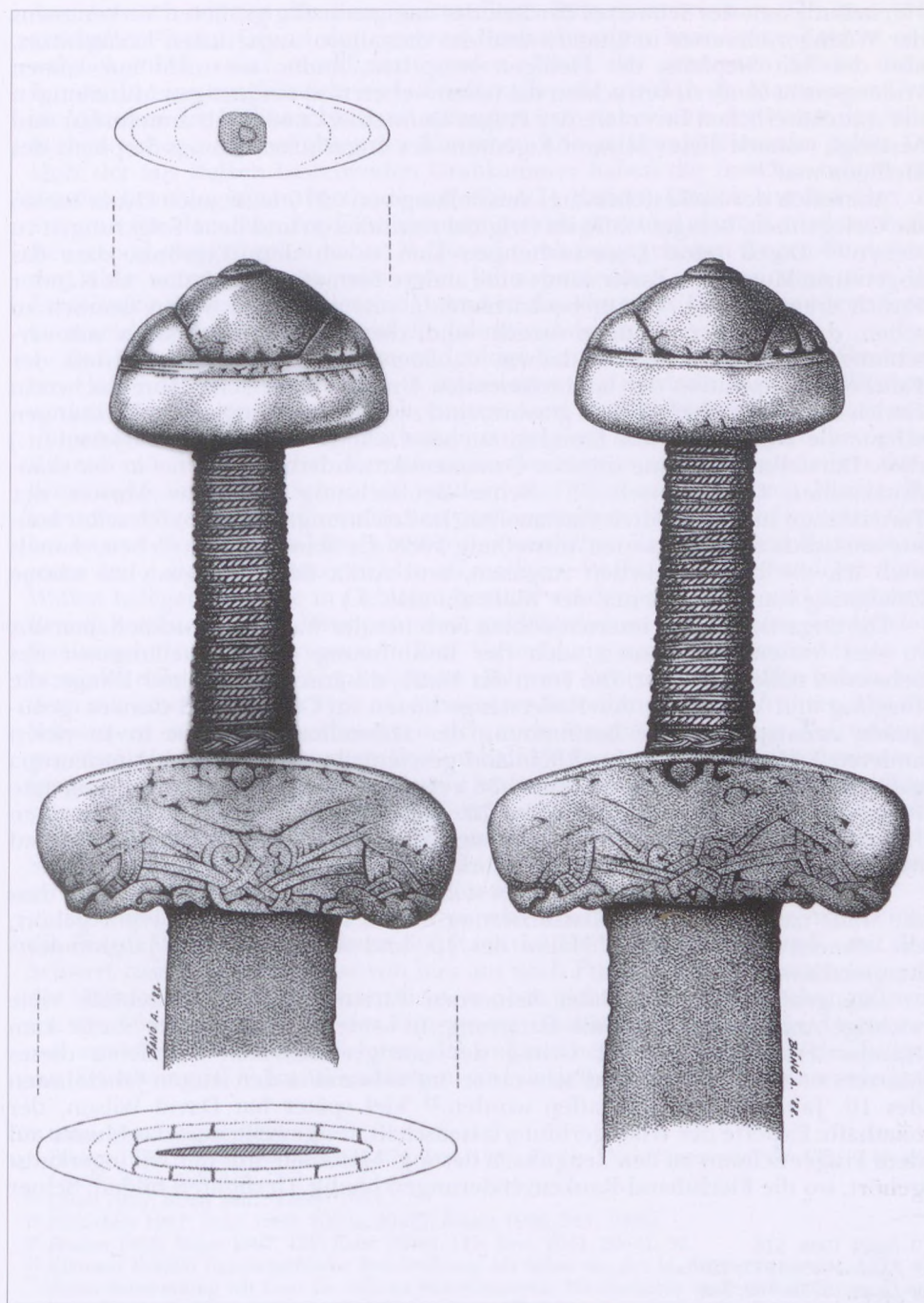

Abb. 3 Zeichnung der beiden Seiten des Griffes und der Parierstange
 3. ábra A markolat és az ellenző két oldalának rajza

Herstellungszeit des Schwertes der Zeit des mengenmäßig größeren Vorkommens der Wikingerschwerter in Ungarn und des damaligen ungarischen Königssitzes, also der Zeit Stephans des Heiligen entspricht, finden wir nicht nur keinen Widerspruch, sondern betrachten die reihenweisen und eindeutigen Mitteilungen der mittelalterlichen Inventare der Prager Domschatzkammer als annehmbar und bestätigt, wonach dieses Schwert Eigentum des ungarischen Königs Stephans des Heiligen war.”¹⁵

Anlässlich der Székesfehérvári Ausstellung von 1970 hatte auch Gyula László die Gelegenheit, besagte Waffe im Original zu studieren und neue Folgerungen zu ziehen.¹⁶ Durch seine Untersuchungen kam er zu dem Ergebnis, dass das abgenutzte Muster der Parierstange eine andere Formation beinhaltet, als Nándor Fettich erkannt hatte. Wie er beobachtete, „... ist an beiden Seiten deutlich zu sehen, dass jene der richtigen Ansicht sind, die zwei ‘Drachenfiguren’ mit verschlungenen Hälsen gesehen haben. ... Zuerst müssen wir den Einfluss der Palmettenkomposition der landnehmenden Ungarn verwerfen, denn das, worin Fettich Palmetten zu entdecken glaubte, sind zwei in entgegengesetzte Richtungen schauende Tierköpfe. Diese Komposition passt schön zum nordischen Tierstil [...] diese Darstellung ist keine sinnlose Ornamentik, sondern wurzelt tief in der skandinavischen Glaubenswelt...”¹⁷ Seine Beobachtung über das Muster der Parierstange stützte er durch eine analytische Zeichnung.¹⁸ (Abb. 4.) Ich selbst konnte anlässlich der Budapester Ausstellung 1988 das Schwert untersuchen, damals maß ich die hier gegebenen Angaben, und Attila Bánó fertigte eine schöne Zeichnung von beiden Seiten der Waffe an. (Abb. 3.)

Die ungarischen und internationalen Forscher der Waffengeschichte haben uns in den letzten Jahrzehnten auch der Bestimmung der Herstellungszeit des Schwertes näher gebracht. Die Form der Waffe, die Inschrift auf ihrer Klinge, die Biegung und Verzierung der Parierstange bieten im Großen und Ganzen genügende Ansatzpunkte zur Bestimmung der Herstellungszeit. Wie in so vielen anderen Fällen wurde die im Rheinland geschmiedete Klinge nach Nordeuropa geliefert und dort mit ihrem Zubehör versehen. Die zur Klinge hin geneigte Parierstange kam etwa am Ende des 10. Jahrhunderts in Mode, die derartigen Kreuzeisen boten der die Waffe schwingenden Hand größere Bewegungs- und Manövierrmöglichkeit als die früher gebräuchlichen geraden Parierstangen.¹⁹

Auf Grund der Form des Schwertes stellte bereits Peter Paulsen 1933 fest, dass die Waffe nach J. Petersens Klassifizierung zu den sog. Schwertern Typ T gehört, die zumeist in der zweiten Hälfte des 10. und Anfang des 11. Jahrhunderts hergestellt wurden.²⁰

Das geschnittzte Muster der beinernen Parierstange bietet ebenfalls viele wichtige Anhaltspunkte für die Datierung. In seiner großen 1938er Studie kam Nándor Fettich gerade auf Grund der nordgermanischen Parallelen dieses Musters zu der Folgerung, das Schwert sei irgendwann in den letzten Jahrzehnten des 10. Jahrhunderts geschaffen worden.²¹ Viel später hat David Wilson, der namhafte Experte der Wikingerhinterlassenschaft, festgestellt, dass das Muster auf dem Prager Schwert zu den Zeugnissen des sog. Mammen-Stils der Wikingerkunst gehört, wo die Flechtband-Rankenverzierungen häufig Tierfiguren bilden. Seiner

¹⁵ Fettich 1938, 516.

¹⁶ László 1975; 1977; 1977a.

¹⁷ László 1977a, 362, 364.

¹⁸ László 1975, 336–337.; 1977, 468–469; 1977a, 363.

¹⁹ Kirpčnikov–Medvedev 1985, 301.

²⁰ Paulsen 1933, 52. Vgl. Petersen 1919, 150–153; Klejn 1991, 280–304.

²¹ Fettich 1938, 506.

Ansicht nach wurden die Erzeugnisse dieses Stils etwa zwischen 970 und 1010 geschaffen.²² Auf Grund der neueren Beobachtungen kann seine Ansicht aber wahrscheinlich etwas modifiziert werden. Eines der schönsten Stücke dieses Kunststils, eine rangbezeichnende Streitaxt, wurde nämlich im Mammener Grab im Mittelteil der Halbinsel Jütland gefunden (von daher auch der Name des Stils), in dem sicher ein Heerführer des dänischen Königs Harald Blauzahn ruhte. Das Holz der aus Balken bestehenden Grabkammer haben die Forscher mittels der dendrochronologischen Methode auf 970–971 datiert. Damals wurden also die Stämme für den Bau der Grabkammer geschlagen, und damals wird auch die Beisetzung stattgefunden haben.²³ Die ins Grab beigegebenen Gegenstände werden aber vermutlich ein oder zwei Jahrzehnte älter sein, so dass man die Entstehung dieses Kunststiles annähernd in die Mitte des 10. Jahrhunderts legen kann und ihr Ende vielleicht auf die Jahrtausendwende.

Das Prager Schwert mag seine endgültige Gestalt also irgendwann in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts in irgendeiner der nordeuropäischen Wikingerwerkstätten erhalten haben. Nach Ungarn wird es aller Wahrscheinlichkeit nach im letzten Drittel des 10. Jahrhunderts gelangt sein. Die ungarische leichte Reiterei mit ihrer östlichen Kampfweise der Steppe verwendete nämlich davor keine zweischneidigen Schwerter, sondern nur Säbel mit gebogener Klinge. Die zweischneidige Handwaffe westlichen und nordischen Typs führte Großfürst Géza bei seinem Heer ein, um dieses besser der westlichen Kriegstaktik anzupassen. Zu jener Zeit galten die Schwerter also als moderne Waffe. Auch die Fundorte dieser Waffen belegen, dass sie in Gebieten benutzt wurden, die Geysa und Stephan in Besitz hatten, wo die Truppen der großfürstlichen und später königlichen Streitmacht stationiert waren.²⁴ Zur Vermeidung von Missverständnissen sei bemerkt, dass Géza und Stephan keine „Schwere Reiterei“ geschaffen haben, sondern nur eine westlichen Typs mit schwererer Bewaffnung als die frühere. Mit den Schwertern zusammen verbreiteten sich auch Steigbügel, sonstige Ausrüstungsgegenstände und Waffen neuen Typs im Land.²⁵ Es ist nicht viel mehr als eine waffengeschichtliche Episode, dass man zu jener Zeit in Ungarn und im Ostbaltikum versuchte, die beiden Waffenarten – Säbel und Schwert – zu „kreuzen“. In Ungarn versah man die gerade Schwertklinge mit einem Säbelgriff, und im Baltikum die Säbelklinge mit einem Schwertgriff. Diese Hybridwaffenart hat sich aber nirgendwo bewährt, und nach einigen Jahrzehnten stellte man die Versuche ein.²⁶

Höchstwahrscheinlich hat die ungarische Tradition schon in der Arpadenzeit die Prager Waffe für das Schwert Stephans des Heiligen gehalten, und – mit dem Schwert zusammen – ist diese von hier aus nach Prag gelangt. Im ersten Inventar des Veitsdomes von 1354 kommt sie zwar noch nicht vor, wohl aber schon im zweiten von 1355, und zwar mit der Eintragung: *Gladius beati Stephani regis Ungarorum cum manubrio eburneo*, also Schwert des ungarischen Königs Stephan des Seligen mit Elfenbeingriff.²⁷ Im Wesentlichen wird dasselbe in dem Inventar wiederholt,

²² Wilson 1991, 106, 126–128.

²³ Paulsen 1939, 87–89; Roesdahl 1992, 274; Ders. 1987, Pl. 21. – Vgl. Thummark-Nylén 1981, 146–148; Lebedev 2005, 308–313.

²⁴ László 1939; Bakay 1967; Kovács 1993.

²⁵ Mesterházy 1981; Fodor 1986; 2000a, 20–22; Kovács 1986, 243; 1986a.

²⁶ Paulsen 1956; Bakay 1967, 139; Fodor 1996a, 119; Ders. 2001, 20–21, 32.

²⁷ Klement Bendas handschriftliche Beschreibung des Schwertes des hl. Stephan von etwa 1970, für deren Verwendung ich Frau Dr. Milena Bravermanova, Mitarbeiterin im Präsidialamt der Prager Burg, Dank schulde. – Es ist ein höchst interessantes forschungsgeschichtliches Faktum, dass, obwohl P. Paulsen schon 1933 die erste auf das Schwert des hl. Stephan bezügliche Inventareintragung von 1355 veröffentlichte (Paulsen 1933, 52.), die ungarische Forschung bis in die 1970er Jahre die Eintragung von 1386 für die erste Inventarbucherwähnung hielt (siehe Fettich 1938; László 1977a).

das am 18. August 1386 aufgenommen wurde: *Gladius Sancti Stephani regis Ungariae cum manubrio eburneo*, also Schwert des ungarischen Königs Stephan des Heiligen mit Elfenbeingriff. Allerdings wurde trotz des eindeutigen Zeugnisses dieser wichtigen Quelle in der tschechischen Forschung zu Beginn des 20. Jahrhunderts auch die offensichtlich patriotisch inspirierte Idee erwogen, das Schwert könne die Herrscherinsignie des ersten böhmischen christlichen Königs, des 929 den Märtyrertod erleidenden hl. Wenzel, gewesen sein.²⁸ Diese Hypothese kann schon deshalb ausgeschlossen werden, weil die Waffe – wie oben gesehen – nicht vor 950 gefertigt worden sein kann.

Es gibt allerdings keine eindeutigen Quellen darüber, wann das Schwert nach Prag kam. Der einen Hypothese nach – die auch heute einige tschechische Experten vertreten – hat der römisch-germanische Kaiser und böhmische König Karl IV. (von Luxemburg, 1346–1378) es vom ungarischen König Ludwig dem Großen erhalten, der 1353 Reliquien des hl. Stephan an den Prager Hof sandte. Dieser Auffassung nach hat Karl es eine Zeit lang selbst behalten, weshalb es im ersten Inventar, von 1354, nicht vorkommt. Mehrere sind der Meinung, das Schwert sei nicht mit den übrigen Reliquien zusammen, sondern erst nach 1354 von Ludwig dem Großen Karl IV. geschenkt worden.²⁹

Die ungarische Forschung hat jedoch fast einhellig Géza Nagys hundert Jahre frühere Argumentation angenommen, wonach das Schwert 1270 nach Prag kam.³⁰ Nach dem Tode des ungarischen Königs Béla IV. am 3. Mai 1270 kam es nämlich im Land zu einer schweren inneren Krise. Zwischen Bélas IV. Tochter, Herzogin Anna – der Witwe von Rastislaw, dem Banus von Macsó – und ihrem Bruder, dem neuen König Stephan V., kam es zu einem schweren Zerwürfnis. Deshalb floh Anna zu ihrem Schwiegersohn, dem böhmischen König Ottokar II., nach Prag und nahm auch jene Stücke aus der königlichen Schatzkammer mit, an die sie herangelangen konnte. Darunter waren zwei goldene Kronen, ein Stuhl, mehrere Zepter, Halsketten, Krüge, sonstige Goldschmiedestücke und auch ein Schwert. Offensichtlich nahm die Herzogin von Macsó nicht die Heilige Krone und das Krönungszepter mit, aber das Schwert konnte das Stephans des Heiligen sein. Gemäß der Erzählquelle über den Fall geriet Stephan V. über die Nachricht in unbändigen Zorn und „brach in Flüche ungarischer Art“ aus. Ottokar fiel im Frühjahr des folgenden Jahres mit einem starken Heer in Oberungarn ein, erlitt aber nach anfänglichen Erfolgen bei Moson (Wieselburg) eine Niederlage durch das aus Ungarn und kumanischer leichter Reiterei bestehende Heer Stephans V. Im den Krieg beendenden Pressburger Frieden erreichte der ungarische Herrscher nur, dass der böhmische König seine Unterstützung der gegen Stephan aufbegehrenden Aristokraten einstellte, musste aber auf die von Anna nach Prag mitgenommenen Schätze verzichten. Wenn also das von der Herzogin mitgenommene Schwert tatsächlich das Stephans des Heiligen war, befindet sich dieses seit 1270 in der böhmischen Hauptstadt.³¹ Hier mag ein kleiner Abstecher nicht uninteressant sein. Der Chronist schreibt über die königlichen Schätze, von denen eine ganze Reihe Herzogin Anna nach Prag gebracht hatte, diese ... *hätten die ungarischen Könige seit der Zeit Attilas gesammelt*. Demgegenüber gibt es allerdings keinen Grund für die Annahme, dass im 11. Jahrhundert am ungarischen Königshof die Attila-Tradition lebendig gewesen ist. Vermutlich war sie das aber in

²⁸ Fettich 1938, 479; Benda 1972, 118. Heute rechnet aber auch die tschechische Forschung nicht mehr mit dieser Möglichkeit.

²⁹ Fettich 1938, 478–480; László 1977a, 359.

³⁰ Nagy 1900, 237–238.

³¹ Szűcs 1993, 139–152.

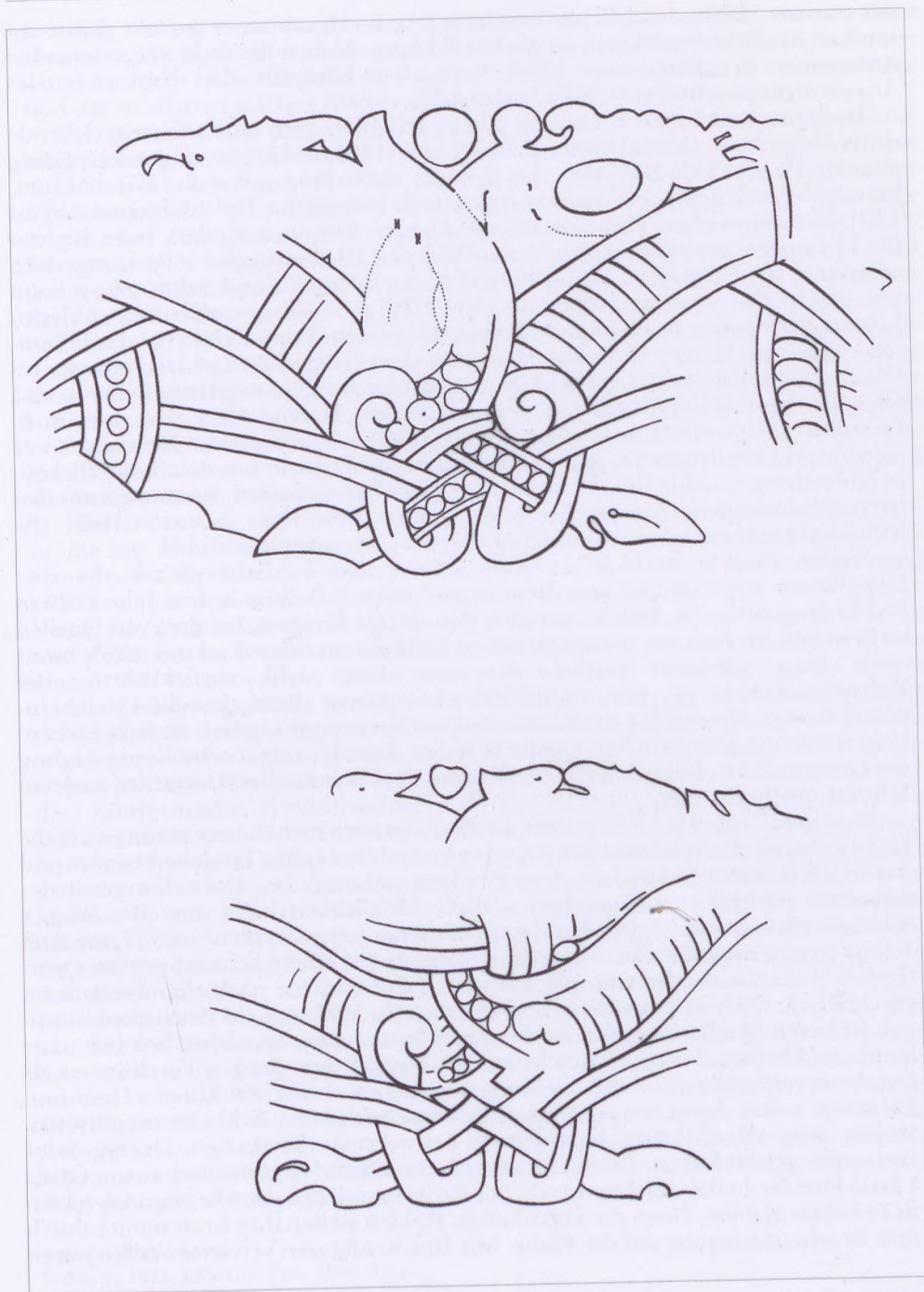

Abb. 4 Das Muster auf beiden Seiten der Parierstange (nach Gy. László)
 4. ábra Az ellenző két oldalának mintázata (László Gyula rajza)

der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts sehr wohl, und zwar gerade gewiss auf Einfluss der Schriftgelehrten westlicher Bildung. Man sollte nicht vergessen, dass Anonymus in seiner um 1200 verfassten Chronik die Herrscher des Arpadenhauses schon von Attila herleitet.³²

In der tschechischen Forschung gibt es seit 1916 auch eine zäh weiterlebende dritte Hypothese. Gemäß dieser habe Wenzel (1301–1305), der ungarische König aus der Přemysliden-Dynastie, das Schwert nach Prag gebracht. Wie bekannt, bestieg der in Ungarn nur Ladislaus genannte böhmische Thronfolger im August 1301 den ungarischen Thron, in der turbulenten Periode nach dem Tode des letzten Herrschers aus dem Arpadenhaus, Andreas' III. Im August 1304 kam jedoch sein Vater, der böhmische König Wenzel II. nach Ungarn und nahm seinen Sohn mit nach Prag, zusammen mit der Heiligen Krone und den übrigen Krönungsinsignien. Nach dem Tode seines Vaters im Januar 1305 fiel der böhmische Thron an Wenzel-Ladislaus, der unter dem Namen Wenzel III. regierte. Im Oktober desselben Jahres verzichtete er in Brünn auf den ungarischen Thron und übergab die Krönungsinsignien dem bayrischen Herzog Otto III., der am 6. Dezember 1305 zum ungarischen König gekrönt wurde. Seine Herrschaft war jedoch nicht von langer Dauer, im Sommer 1307 musste er aus dem Land fliehen. In Siebenbürgen nahm ihn der Woiwode László Kán gefangen, zusammen mit den Krönungsinsignien. Im Herbst jenes Jahres floh Otto aus der Haft, die Krönungsinsignien beim Woiwoden Siebenbürgens zurücklassend.³³

Meiner Ansicht nach ist es nicht schwer, die wahrscheinlichste der drei Hypothesen auszuwählen, und diese ist auf jeden Fall die mit dem Jahr 1270 in Verbindung stehende. Dies ist nämlich das einzige Ereignis, bei dem mit Quellen zu beweisen ist, dass aus der ungarischen königlichen Schatzkammer ein Schwert nach Prag gebracht wurde, das von dort nicht zurückkehrte. Die Wahrscheinlichkeit der Jahreszahl 1304 schwächt vor allem, dass die Quelle eindeutig besagt: Wenzel hat die Krone und die Krönungsinsignien zurückgegeben. Und wiederum keine einzige Quelle bezeugt, dass der ungarische König Ludwig der Große mit den Reliquien des hl. Stephan dem böhmischen Herrscher auch ein Schwert geschenkt hätte.

Was zuverlässige Quellen betrifft, ist die Lage auch nicht besser, wenn es um die Frage geht, ob die Tradition des Arpadenhauses eine echte Tatsache bewahrt und das Schwert wirklich Stephan dem Heiligen gehörte. Die Herstellungszeit des Schwertes schließt – wie gesehen – diese Möglichkeit nicht aus. Die Wiener *Bilderchronik* aus dem 14. Jahrhundert erzählt, der junge Stephan sei 997, vor dem Kampf gegen Koppány „am Fluss Gran erstmals mit einem Schwert gegürtet worden“.³⁴ Zwar wurde die Chronik mehrere Jahrhunderte nach den Ereignissen geschrieben, doch ist es nicht unmöglich, dass ihr Verfasser aus einer glaubwürdigen früheren Quelle schöpfte. In diesem Fall ist es überaus wahrscheinlich, dass Stephans Ehefrau, Gisela, das Schwert aus Bayern dem jungen Großfürsten als Geschenk mitbrachte und die mit ihr gekommenen deutschen Ritter – Hont und Pázmány – ihn damit vor der schicksalsentscheidenden Schlacht umgürteten. Vorher mag das Schwert irgendeinem vornehmen bayrischen Herzog oder Herrscher gehört haben. Darauf weist auch die zitierte Argumentation von Gyula László hin, der in der Zeichnung von der Parierstange zwei Drachenfiguren erkannt zu haben glaubte. Denn die sagenhaften Helden stellen ihre Kraft immer durch ihre Drachenbesiegung auf die Probe. Mit Drachenfiguren verzierte Waffen waren

³² Bóna 1993, 10; Kristó 1983, 313–329.

³³ Engel–Kristó–Kubinyi 1998, 48.

³⁴ *Képes Krónika* 42.

bei den Wikingern und auch den Germanen im Besitz besonders vornehmer Personen. Mit Recht ist auch anzunehmen, dass dieses Schwert bei den Deutschen – und vielleicht früher auch schon bei den Wikingern – lange Zeit in Gebrauch war und die sichtbaren starken Abnutzungsspuren von dort herrühren.

Schon Géza Nagy hatte angenommen, dass diese Waffe das ursprüngliche ungarische Krönungsschwert war, ist doch das heutige eine weit spätere, eine venetianische Arbeit aus dem 16. Jahrhundert. Auf Grund der Miniaturen der *Bilderchronik* (14. Jh.) stellte er fest, dass in den Krönungsszenen fast aller ungarischer Könige aus dem Arpadenhaus auch das Schwert zu sehen ist.³⁵ Demgegenüber haben mehrere ungarische Forscher vorgebracht, man wisse nicht genau, nach welcher Zeremonie (*Ordo*) Stephan und allgemein die Könige aus dem Arpadenhaus gekrönt worden seien. Auf Grund der engen deutsch-ungarischen Beziehungen ist die Annahme sinnvoll, dass dies der römisch-deutsche, der sog. Mainzer *Ordo* gewesen sei, bei dem das Schwert organischer Bestandteil der Krönungszeremonie war.³⁶ Schwierigkeit bereitet allein, dass wir nur die genaue Beschreibung einer einzigen Krönung besitzen, und dort findet sich nicht dieser *Ordo*. Als Andreas I. 1057 (oder 1058) seinen Sohn, den kindlichen Salomo, krönen ließ, wurde der sog. Egbert-*Ordo* verwendet, in dem das Schwert keine Rolle spielte.³⁷

Hier sei nun ein namhaftes Ereignis der arpadenzeitlichen Geschichte genannt, die sog. Szene bei Várkony von 1059. Wie bekannt, ließ König Andreas I. 1057 seinen Sohn, das Kind Salomo krönen. Dies führte zu einer ernsthaften Spannung zwischen ihm und seinem jüngeren Bruder, dem Thronanwärter Herzog Béla. Unter solchen Umständen lud der König seinen Bruder Béla zu einem Treffen ein und stellte ihn im Lager von Várkony an der Theiß vor die Wahl zwischen den in einem Zelt ausgestellten Gegenständen Krone und Schwert. Andreas wollte dadurch erfahren, ob sein Bruder nicht die Absicht habe, gegen seinen Sohn nach dem Thron zu streben. Da man Béla die Absicht des Königs verraten hatte, wählte er – seine wahren Ziele verbergend und aus Sorge um sein Leben – das Schwert. Dieses bekannte Ereignis beleuchtet eindeutig, dass die Krone das ganze Land, die Königsmacht symbolisierte und das Schwert die Thronfolger-, die Dukatusmacht und die Herrschaft über nur einen Teil des Landes. Nach György Györffys Hypothese kann das Machtsymbol des Dukatus eine reichverzierte Waffe gewesen sein, vielleicht das anfangs erwähnte sog. Attila-Schwert in Wien.³⁸ Vor kurzem äußerte Endre Tóth, der hervorragende Erforscher der Krönungsinsignien, das Schwert Stephans des Heiligen sei möglicherweise ebenfalls eine Dukatus-Insignie und kein Krönungsschwert gewesen.³⁹ Meiner Ansicht nach ist das allerdings schwer vorstellbar, weil das Dukatus-System schon im Laufe des 10. Jahrhunderts in Ungarn lebendige Praxis war, das Schwert des hl. Stephan aber erst um 997 ins Land gekommen sein kann und kein Grund für die Annahme besteht, dass die Waffe des Königs durch das alte Dukatus-Schwert ausgetauscht worden wäre. Auch lässt sich nicht beweisen, dass der anfängliche Mainzer Krönungsordo mit der Krönung Salomos endgültig verdrängt worden sei und das frühere Krönungsschwert (Stephans des Heiligen) einfach seine Funktion verloren hätte, „aus der Mode gekommen“ und deshalb später von Herzogin Anna nach Prag gebracht worden wäre.⁴⁰

³⁵ Nagy 1900, 234–235.

³⁶ Györffy 1977, 148–162; Ders. 1988, 116.

³⁷ Bartonek 1939, 33–36; Gerics 1995, 121–132.

³⁸ Györffy 1977, 36.

³⁹ Tóth-Szelényi 1996, 59.

⁴⁰ Tóth-Szelényi 1996, 59.

Viele führten auch die Abnutzungen des Schwertes, also seinen Gebrauch als Waffe, als Gegenargument an, mit der Begründung, eine Gebrauchswaffe könne nicht zugleich ein Machtsymbol sein. Dagegen spricht aber der Fall des schon mehrfach erwähnten berühmten Wiener Säbels (des „Attila-Schwertes“), das eine der römisch-germanischen kaiserlichen Krönungsinsignien und doch früher ebenfalls eine Gebrauchswaffe war, was die Abnutzungsspuren auf ihm unmissverständlich belegen.⁴¹

Einen eindeutigen Standpunkt kann man aber kaum einnehmen. Wie gesehen, konnte die Waffe auch schon abgenutzt gewesen sein, bevor sie in Stephans Hände kam, und auch die spärlichen Angaben über den Krönungssordo sind widersprüchlich. Auf keinen Fall ist aber die Möglichkeit auszuschließen, dass sie tatsächlich das ursprüngliche ungarische Krönungsschwert war und schon bei der Krönung des ersten christlichen ungarischen Königs eine Rolle gespielt hat. Aber wie sich auch immer die – heute kaum mehr eindeutig zu klärende – Geschichte des Schwertes abgespielt hat, es gibt keinen Zweifel daran, dass diese prächtige Waffe eines der wertvollsten Andenken der ungarischen Geschichte ist.

Übersetzung: *Friedrich Albrecht*

BIBLIOGRAPHIE

- BAKAY 1967 *Bakay K.*, Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. *ActaArchHung* 19 (1967) 105–173.
- BARTONIEK 1939 *Bartoniek E.*, A magyar királykoronázások története. Budapest, 1939.
- BENDA 1972 *Benda, K.*, Svatováclavská přilba ve výtvarném vývoji přemyslovských Čech. – Die Stellung des Sankt-Wenzels-Helms unter den Denkmälern der frühen Přemyslidenzeit. *Umení* 20 (1972) 114–148.
- BÓNA 1993 *Bóna, I.*, Valóság és mítikus torzkép: Attila. *Rubicon* IV/6 (1993) 4–22.
- ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 1998 *Engel, P.–Kristó, Gy.–Kubinyi, A.*, Magyarország története 1301–1526. Budapest, 1998.
- FETTICH 1938 *Fettich, N.*, A prágai Szent István-kard régészeti megvilágításban. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján*, III. Szerk. Serédy J. Budapest, 1938, 473–516.
- FODOR 1983 *Fodor, I.*, Grafika és régészet. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 18/1 (1983) 103–108.
- FODOR 1986 *Fodor, I.*, On the Contacts of Hungarians with the Baltic Area in the 9th–11th Centuries. *Hungarian Studies* 2/2. 217–226.
- FODOR 1996 *Fodor, I.*, Vienna Sabre. In: *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*. Ed. I. Fodor. Budapest, 1996, 67–71.
- FODOR 1996a *Fodor, I.*, Rakamaz-Strázsadomb. In: *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*. Ed. I. Fodor. Budapest, 1996, 110–119.
- FODOR 2000 *Fodor, I.*, A bécsi szablya és a prágai kard. Szeged, 2000.
- FODOR 2000a *Fodor, I.*, A haderő és a fegyverzet változása az államalapítás korában. In: *Nagy képes millenniumi hadtörténet*. Szerk. Rácz A. Budapest, 2000, 20–22.
- FODOR 2001 *Fodor, I.*, Az államalapítás korának hadserege. *A Makói Múzeum Füzetei* 98 (2001) 17–39.
- FODOR 2002 *Fodor, I.*, Első királyunk kardja. In: *Szent István és az államalapítás*. Szerk. Veszprémy L. Budapest, 2002, 227–236.
- GERICS 1995 *Gerics, J.*, Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995.
- GYÖRFFY 1977 *Györffy, Gy.*, István király és műve. Budapest, 1977.
- GYÖRFFY 1988 *Györffy, Gy.*, König Stephan der Heilige. Budapest, 1988.

⁴¹ *Fodor* 2000, 11.

- HAMPEL 1907 *Hampel, J.*, Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest, 1907.
- KÉPES KRÓNICA Képes Krónika. Ford. Geréb L. Szerk. Katona T. Budapest, 1971.
- KIRPIČNIKOV 1966 *Kirpičnikov, A. N.*, Drevnerusskoe oružie, I. SAl, vyp. E 1-36. Moskva-Leningrad.
- KIRPIČNIKOV-MEDVEDEV 1985 *Kirpičnikov, A. N.-Medvedev, A. F.*, Vooruženie. In: Arheologija SSSR. Drevnjaja Rus'. Gorod, zamok, selo. Red. Kolčín, B. A. Moskva, 1985, 298-363.
- KLEJN 1991 *Klejn, A. S.*, Arheologičeskaja tipologija. Leningrad, 1991.
- KOVÁCS 1986 *Kovács, L.*, Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. ActaArchHung 38 (1986) 195-225.
- KOVÁCS 1986a *Kovács, L.*, Viselet, fegyverzet. In: Kristó Gy., Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986, 216-281.
- KOVÁCS 1993 *Kovács, L.*, Waffenwechsel vom Säbel zum Schwert. Zur Datierung der ungarischen Gräber des 10.-11. Jahrhunderts mit zweischneidigem Schwert. Fasciculi Archaeologicae Historicae 6 (1993) 45-60.
- KRISTÓ 1993 *Kristó, Gy.*, Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1993.
- LÁSZLÓ 1939 *László, Gy.*, Fettich Nándor: A prágai Szent István-kard régészeti megvilágításban. (Rez.) FolArch 1-2 (1939) 231-235.
- LÁSZLÓ 1975 *László, Gy.*, Jegyzetek a Szent István-kardról. Alba Regia 14 (1975) 335-342.
- LÁSZLÓ 1977 *László, Gy.*, Régészeti tanulmányok. Budapest, 1977.
- LÁSZLÓ 1977a *László, Gy.*, Beiträge zum Schwert des hl. Stephan. In: Archäologie als Geschichtswissenschaft. (K-H. Otto Festschrift.) Hrsg. J. Hermann. (Studien zur Ur- und Frühgeschichte, 30.) Berlin, 1977, 467-475.
- LEBEDEV 2005 *Lebedev, G. S.*, Époha vikingov v Severnoj Evrope i na Rusi. Sankt-Peterburg, 2005.
- MESTERHÁZY 1981 *Mesterházy, K.*, Karoling-normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál.-Steigbügel karolingisch-normannischen Typs bei den landnehmenden Ungarn. FolArch 32 (1981) 211-223.
- NAGY 1900 *Nagy, G.*, III. Béla fegyverzete és az Árpád-kori királyok jelvényei. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gy. Budapest, 1900, 231-239.
- PAULSEN 1933 *Paulsen, P.*, Magyarországi viking leletek az észak- és nyugat-európai kultúrtörténet megvilágításában. - Wikingerfunde aus Ungarn im Lichte der nord- und westeuropäischen Frühgeschichte. ArchHung XII. Budapest, 1933.
- PAZULSEN 1939 *Paulsen, P.*, Axt und Kreutz bei den Nordgermanen. Berlin, 1939.
- PAULSEN 1956 *Paulsen, P.*, Einige Säbelschwerter im Ostseeraum. In: Documenta Archaeologica Wolfgang la Baume dicata. Bonn, 1953, 123-136.
- PETERSEN 1919 *Petersen, J.*, De norske vikingesvaerd. Kristiania, 1919.
- ROESDAHL 1987 *Roesdahl, E.*, The Vikings. London.
- ROESDAHL 1992 *Roesdahl, E.* (Hrsg.), Wikinder, Warager, Normannen. Die Skandinavier und Europa 800-1200. Mainz.
- RUTTKAY 1976 *Ruttkay, A.*, Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. SlovArch 24 (1976) 245-395.
- SZÜCS 1993 *Szücs, J.*, Az utolsó Árpádok. Budapest, 1993.
- THUMMARK-NYLEN 1981 *Thummark-Nylen L.* (Hrsg.), Vikingatidens ABC. Stockholm, 1981.
- TÓTH 1930 *Tóth, Z.*, Attila's Schwert. Budapest, 1930.
- TÓTH-SZELÉNYI 1996 *Tóth, E. - Szelényi, K.*, Die ungarischen Krönungsinsignien. Budapest, 1996.
- WIECZOREK-HINTZ 2000 *Wieczorek, A.-Hintz, H.M.* (Hrsg.), Europas Mitte um 1000. Stuttgart, 2000.
- WILSON 1991 *Wilson, D. M.*, The Vikings and their Origins. (Scandinavia in the first Millennium.) 3rd Ed. London, 1991.

SZENT ISTVÁN KARDJA

A prágai Szent Vid székesegyház kincstárában őrzött Szent István-kard az utóbbi évtizedekben három alkalommal is szerepelt magyarországi kiállításon (1970, 1988, 2000). Ezen alkalmakkor némi lehetőség nyílt a nevezetes fegyver eredetiben való vizsgálatára is. Magam erre a Nemzeti Múzeumban való 1988-as kiállítás alkalmával kaptam lehetőséget.

A karddal foglalkozó szakirodalom áttekintése után egyértelművé vált, hogy a Szent István-kardot először a székesegyház második, 1355-ös leltára említi mint első királyunk kardját (az első, 1354-ben készült inventáriumban még nem szerepel), bár a magyar kutatás a legutóbbi időkig úgy tudta, hogy csupán az 1386-os leltár említi először. A fegyver vizsgálata egyértelműen igazolta annak nagyfokú kopottságát, ami megerősíti Fettich Nándor azon véleményét, hogy azt hosszú ideig használták (Fettich 1938). Elesik tehát P. Paulsen feltevése, aki eleve méltóságjelvénynek készült tárgynak tartotta (Paulsen 1933). Nyilvánvaló továbbá, hogy a markolatot a 18. század végi restauráláskor megrövidítették.

A fegyver ellenzőjének elmosódott rajzában a kutatók a legkülönbözőbb alakzatokat vélték felismerni; Fettich Nándor például az északi germán szalagfonatos és a magyar honfoglalás kori palmettás díszítésmód keverékét vélte benne felismerni. Valószínű azonban, hogy László Gyula rajzos megfejtése a helyes, aki a szalagfonatos ornamentikát vélte felismerni, amely két összefonódó sárkányfejben végződik (4. ábra).

A kard alakja és az ellenző díszítésmódja közelebb visz bennünket készítési idejének megállapításához is. D. Wilson felismerése szerint a mintázat a viking Mammen-stílus körébe tartozik, így a kard valamikor 970 és 1010 között készült (Wilson 1991). Magam úgy vélem, hogy a nevezetes fegyver a 10. század közepe utáni évtizedben készült, s azt István jegyese, Gizella hozhatta ajándékba. Előtte azonban díszes használati fegyver volt, erre utalnak a kopásnyomok. Talán ezzel a karddal övezték fel Istvánt a Koppány elleni harc előtt a Garam folyónál. Úgy vélem továbbá, hogy ma is helyénvalónak tarthatjuk Nagy Géza több, mint egy évszázados megsejtését, miszerint első királyunk koronázásakor ez a fegyver tölthette be a koronázási kard szerepét (Nagy 1900). Igaz, nem hallgathatjuk el az ellenérveket sem.

A kard Prágába kerüléséről is Nagy Géza álláspontja a legvalószínűbb: minden bizonnyal IV. Béla lánya, Anna hercegnő vihette azt Prágába 1270-ben, apja halála után.

(A dolgozat magyar nyelvű változatát l. Fodor 2000; 2002)

Fodor István

UNPUBLIZIERTE ANJOU-ZEITLICHE MÜNZEN IM UNGARISCHEN NATIONALMUSEUM

CSABA TÓTH

Die klassische ungarische beschreibende Numismatik hatte auch im Weltmaßstabe große Erfolge in der Zusammenstellung von Typenkatalogen der ungarischen Geldmünzen. Der „Corpus“ der ungarischen Münzen wird seit etwa 200 Jahren immer wieder zusammengestellt, angefangen von István Schönvisner über die Tätigkeit von Jakab Rupp, József Weszerle ganz bis zu dem ersten Höhepunkt, dem Münzkatalog von László Réthy (dem mit großen Buchstaben betitelten CORPUS), sowie dem Ungarischen Münzenbestimmungsbuch von Emil Unger, dann dem Münzkatalog von Lajos Huszár.¹ In der Zeit zwischen der Erscheinung von großen Werken wird die Sammeltätigkeit ununterbrochen fortgesetzt und es werden von Zeit zu Zeit diejenigen Typen publiziert, die zum Zeitpunkt der Herausgabe der Kataloge noch nicht bekannt waren.

Heutzutage stehen wir einem interessanten Prozess gegenüber. Wir würden logischerweise der Meinung sein, dass dank der opferbereiten Tätigkeit der jahrhundertelangen ungarischen numismatischen Forschung die Wahrscheinlichkeit des Auftauchens von neuen, bis jetzt unbekannten Münztypen immer kleiner wäre. Man könnte höchstens damit rechnen, dass kleinere oder größere Varianten je einer Münze zum Vorschein kommen würden. Demgegenüber erfolgt in unserer Zeit gerade das Gegenteil. Seit der Wende 1989 erlebten die Sammeltätigkeit besonders bezüglich der Münzen, und parallel damit auch der Münzhandel einen so großen Aufschwung, wie das letzte Mal um die Wende des 19/20. Jhs. in Ungarn. Jahr für Jahr werden immer mehrere Auktionen von hohem Niveau organisiert, und die steigenden Preise locken die seit Jahrzehnten in Privatsammlungen verborgenen Exemplare hervor, die bis jetzt nur für einige Eingeweihte bekannt sein durften. Diese Stücke werden infolge der Auktionen auch für die Museen bekannt, die so versuchen können, sie zu erwerben. Nur in den Auktionen der letzten zehn Jahre tauchten etwa zwei Dutzende von solchen ungarischen mittelalterlichen Münztypen auf, die früher völlig unbekannt und gerade deshalb auch unpubliziert gewesen waren. Dem Münzkabinett des Ungarischen Nationalmuseums gelang es, die meisten Stücke davon zu erwerben, zum Teil durch Ankauf, zum Teil durch Tausch. Im Folgenden erörtern wir diejenigen bis jetzt unveröffentlichten Münztypen aus der Anjou-Zeit, die in den letzteren Jahren in die Sammlung des Münzkabinetts gelangten, und die zur Forschung der Geldgeschichte dieser Epoche mit besonders wichtigen Angaben beitragen.

1. Karl I. (1308–1342), Denar

Vs: KARVLVS... fragmentarische Umschrift, in der Mitte mit dem Brustbild des Herrschers mit Krone von vorne.

Rs: Beflügeltes Fantasiestier nach links schreitend.

Silber, 10,8–11,3 mm, 0,26 g

¹ Schönvisner 1801; Rupp; Weszerle; Réthy 1899, 1907; Unger; Huszár 1979.

Der früher unbekannte Typ tauchte zuerst im Jahre 1998 auf/in einer Auktion auf, dann ein zweites Exemplar 2001.² Leider kann man die Umschrift auf beiden Exemplaren nicht ganz deutlich lesen, aber das Umschriftfragment KARVLVS sowie das Münzbild weisen eindeutig auf den ungarischen König Karl I. hin. Auf Grund seines Stils, der die formalen Merkmale der späten Münzen der Arpadenzeit zeigt, kann dieses Stück auf die ersten Jahrzehnte der Herrschaft von Karl I. datiert werden. Auch eine Analogie finden wir dafür unter den Geldern von Karl I. Das Bild der Vorderseite vom Denar CNH.II.28 (H.452.) stimmt damit fast ganz überein, auf der Rückseite wurde aber der Löwe durch ein beflügeltes Fantasietier abgelöst. Auch das kleine Gewicht (0,26 und 0,30 g) zählt diese Münzen zu den frühen Typen.

2. *Ludwig I. (1342–1382), Goldgulden*

Vs: Von einer Perlenreihe umgeben die Umschrift +LODOVICI D G R VnGARIE, in der Mitte im Sechspass das gespaltene Ungarn-Anjou-Wappen. Das rechte Feld des Wappens ist siebenmal geteilt, der dadurch entstandene zweite Streifen und alle weiteren geradzahligen Streifen springen hervor, die vertieften Teilungen sind gestreift.

Rs: Zwischen zwei Perlenreihen die Umschrift SAnTVSLA – DISLAVSR, von der inneren Perlenreihe umgeben die stehende Gestalt des heiligen Ladislaus von vorne, in der Rechten mit langstieliger Hellebarde und mit Reichsapfel in der nach vorn ausgestreckten Linken. Rechts zur Seite Münzzeichen: Mohrenkopf.

Gold, 20–21,1 mm, 3,51 g

Der früher unbekannte Typ gelangte 2002 durch Ankauf ins Münzkabinett des Ungarischen Nationalmuseums. Wir haben keinerlei Informationen darüber, wie er zum Vorschein gekommen ist.³ Das Stück selbst ist deshalb besonders interessant, weil es für hybrid gehalten werden kann: es vereinigt verschiedene Stilelemente mehrerer Unterarten in sich. Die Formung der Gestalt des heiligen Ladislaus (Handhaltung, Bekleidung) zählt es zum Typ CNH.II.64A. (H.514.), aber ausschließlich zu den Stücken mit dem Zeichen P, bzw. mit Mohrenkopf mit acht Lilien. Dieses Exemplar zeigt demgegenüber den Mohrenkopf ohne Lilien, wie die Goldgulden vom Typ CNH.II.65–66. (H.516–517.), der Mohrenkopf befindet sich aber heraldisch links, und sieht nach rechts. Dem Stil der Gestaltung des Kopfes von dem Heiligen nach ist das Stück in allen Details identisch mit dem Goldgulden CNH.II.66. und mit den im Corpus noch nicht veröffentlichten Goldgulden im Münzbild mit Rautenschild⁴ (H.517–518.), sowie mit den mit P–G und A Mzz versehenen Exemplaren der Denare CNH.II.94A. (H.542.), mit dem Goldgulden von Maria CNH.II.112. (H.563.) und mit ihrem Denar CNH.II.113. (H.565.). Alles in allem muss dieses Exemplar in die Reihe der Goldgulden von Ludwig I. unbedingt als Letztes eingeordnet werden.

² PTN. 3 (21–22. März 1998) Nr. 299; PTN. 10 (20. Oktober 2001) Nr. 180. Das Münzkabinett des Ungarischen Nationalmuseums kaufte dieses letztere Exemplar an.

³ PTN. 10 (20. 10. 2001) Nr. 208

⁴ Huszár 1949.

3. Ludwig I. (1342–1382), *Obulus*

Vs: Von einer Perlenreihe umgeben die Umschrift +REX LO(DO)VICI, in der Mitte gekrönter Königskopf nach rechts.

Rs: Das Ungarn-Anjou-Wappen von einer Perlenreihe umgeben.

Silber, 9,6–10 mm, 0,19 g

Vermutlich der *Obulus* eines bis jetzt noch unbekannten Denars, dessen Merkmale im Münzbild auf die 1340–1350-er Jahre hinweisen. Die Münzprägung unter der Herrschaft von Ludwig I. kann nämlich in zwei scharf trennbare Perioden geteilt werden. In der ersten Hälfte seiner Herrschaft, aller Wahrscheinlichkeit nach bis zur zweiten Hälfte der 1350-er Jahre war der Gebrauch der periodischen Gelderneuerung im Lande in Geltung. Der Herrscher emittierte von Jahr zu Jahr neues Geld, davon musste jeder dazu Verpflichtete in der Geldeinwechselungsperiode gegen Ostern eine bestimmte Menge einwechseln, und zwar gegen konkret festgelegten Gebührenabzug. Das auf diese Weise entstandene Einkommen war der „Gewinn der Kammer“ (*lucrum camerae*). Dieses seit der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts bestehende System wurde von Ludwig I. aufgehoben, als er um die Wende der 1350–1360-er Jahre stabiles, wertbeständiges Geld einführte. Die ausgefallene Steuereinnahme wurde durch eine direkte Steuer ersetzt, die je nach Pforten eingehoben wurde. Es sind zwei Typen der wertbeständigen Gelder bekannt, die nicht eingewechselt werden mussten, die in der Forschung auf Grund des Münzbildes „Mohrenkopf“-Denare und „Denare mit der Gestalt des heiligen Ladislaus“ genannt werden. Von den Geldmünzen aus der Zeit vor der Geldreform ist etwa ein Dutzend verschiedener Typen bekannt, sie wurden gerade wegen des Gebrauchs der jährlichen

Gelderneuerung mit viel abwechslungsreicheren Münzbildern geprägt, als später. Auf diesen Geldmünzen sind im Allgemeinen Wappendarstellungen, Herrscherporträts, bzw. auf den Herrscher hinweisende andere Motive (z. B. Krone) zu sehen. Auch der hier angeführte Obulus gehört zu diesen Geldern. Die Analogie für das Münzbild auf der Vorderseite, welches das Profil des Herrschers darstellt, finden wir auf dem Denar von Ludwig I. CNH.II. 78. (H.534.), bzw. auf dem autonomen Denar der Stadt Buda (Ofen) vom Typ CNH.II.99. (H.508), zwar mit dem Kopf nicht nach rechts, sondern nach links. Der Ungarn-Anjou-Wappenschild der Rückseite kommt aber auch auf mehreren Denar- und Obulustypen von Ludwig I. vor. Das hier erörterte Exemplar gilt auf Grund seiner Größe als Obulus, man kann also aus dem damaligen Gebrauch darauf schließen, dass es einst auch seinen Denar gegeben hat, der irgendwo noch verborgen ist. Wir hoffen darauf, dass auch der in der Zukunft zum Vorschein kommen wird.

4. *Ludwig I. (1342–1382), Denar*

Vs: Die Umschrift + LODOVICI, in der Mitte der Buchstabe „R“.

Rs: Die Umschrift + MONE(TA) (REG)IS, in der Mitte eine dreizinkige offene Krone.

Silber, 10,9–11,8 mm, 0,30 g

Ein früher unpublizierter Denartyp, der 2002 ins Nationalmuseum gelangte.⁵ Der Buchstabe „R“ auf der Vorderseite, der zum Münzbild dient, kann höchstwahrscheinlich als REX aufgelöst werden, und als solches Wort die Umschrift der Vorderseite ergänzen. Die Krone auf der Rückseite ist mit der auf der Rückseite des Denartyps CNH.II.79. (H.529.) identisch. Diese Analogie hilft bei der Datierung des Stückes, die Emission kann man also dem Exemplar Nr. 3 ähnlich auf die 1340-er Jahre datieren.

5. *Ludwig I. (1342–1382), Obulus*

Vs: Gekrönter Königskopf von vorne, Umschrift unleserlich

Rs: Im von einer Perlenreihe umgebenen, mit Lilien bestreuten Wappenschild ein schräglinker Streifen mit Hämmern übereinander.

Silber, 9,6–10,7 mm, 0,21 g

Dieses Stück ist der bis jetzt unbekannte Obulus des Denars CNH.II. 80. (H.530.), der zuerst 2002 in einer Auktion auftauchte.⁶ Der Denar ist ein seit Langem bekannter Typ. Der ist wohl eine echte Rarität, selbst das Münzkabinett des Ungarischen Nationalmuseums besitzt nur ein einziges Exemplar. In der ersten Beschreibung des Denars wurden die drei Zeichen im schräglinken Balken für Straußenköpfe gehalten, sie hätten ja zu den Wappenmotiven der Geldmünzen von Ludwig I. gepasst.⁷ Gegen die Richtigkeit dieser Bestimmung führte Szabolcs Vajay den ersten Schlag, indem er feststellte, dass sich im Balken keine Straußenköpfe, sondern Hämmer befinden. Er entdeckte, dass solche Wappen von Karl Martell bekannt sind, bei denen das Beizeichen auf diese Weise gezeigt wurde. Über die heraldischen Probleme hinaus kann diese Lösung bei der chronologischen Einordnung der Prägungen helfen. Wie Vajay richtig aufwarf, ist

⁵ PTN 12 (20. 10. 2002) Nr. 196.

⁶ PTN 12 (10. 20. 2002) Nr. 197.

⁷ Jakab Rupp nach wurden sie auch von László Réthy für Straußenköpfe gehalten.

kaum wahrscheinlich, dass Ludwig I. in den 1340-er Jahren das Wappen seines etwa vor fünfzig Jahren 1295 an Pest verstorbenen Großvaters auf seinen Münzen gebraucht hätte. Der andere gleichnamige Herrscher, von dem hier die Rede sein kann, ist der 1345 geborene Sohn von Johanna I. und des Fürsten Andreas – des jüngeren Bruders von Ludwig. Der Nachgeborene wurde nach seinem Urgroßvater genauso Karl Martell benannt. Ludwig führte sein Heer nach der Ermordung seines jüngeren Bruders im Jahre 1347 nach Neapel, um einerseits den Tod von Andreas zu rächen, anderseits im Namen des Kindes den gerechten Anspruch auf das Königreich anzumelden. Mit diesem Ereignis kann die Anwendung von diesem besonderen Wappen in Zusammenhang gebracht werden. Der Meinung von Vajay nach wurden diese Geldmünzen in Italien zur Löhnungsauszahlung der Heere geprägt, seines Erachtens weist der über dem Wappen befindliche Buchstabe „A“, der als Aversa aufgelöst werden kann, darauf hin.⁸ Diese Möglichkeit vorbehaltend müssen wir unbedingt erwähnen, dass dieses Münzzeichen auf den ungarischen Münzen dieser Epoche gar nicht selten vorkommt, es wird sonst gewöhnlich mit Székesfehérvár (Stuhlweißenburg) in Verbindung gebracht.⁹ Man kann aber auch einen anderen Lösungsversuch machen, wonach der Buchstabe „A“ eventuell die Abkürzung des Namens Endre (ANDREAS) wäre.¹⁰ Beachtenswert sind aber die zwei Buchstaben auf beiden Seiten des Wappens, die leider kaum zu sehen sind, und die am besten dem Buchstaben Y ähnlich sind. Ein solches Zeichen befindet sich ausschließlich auf dem Groschen mit Rautenschild von Ludwig I. H.519., zwar dort gekrönt. Auf einen Zusammenhang zwischen ihnen kann außerdem auch der ungewöhnliche Gebrauch des Wappens (Rautenschild) hinweisen. Das Gewicht der Geldmünze (0,6 g) entspricht den Geldfüßen der Epoche, auf Grund der Argumente von Vajay kann diese Münze in die Zeit um das Jahr 1345 datiert werden.

Das Münzbild des hier angeführten Obulus stimmt in allen Details mit dem des Denars überein, nur proportionell verkleinert. Man kann zwar die Umschrift der Vorderseite nicht lesen, die Spuren davon sind aber klar wahrnehmbar. Ob es ein Münzzeichen auf der Rückseite gibt, kann man leider nicht mehr feststellen. Für die chronologische Einordnung des Obulus gelten dieselben Feststellungen, wie für den Denar.

6. Ludwig I. (1342–1382), Denar

Vs: Zwischen zwei Perlenreihen die Umschrift +LOD(OV)ICI•R•VnGAR, Doppelkreuz von der inneren Perlenreihe umgeben.

Rs: Zwischen Perlenreihe und Linienkreis die Umschrift (+S)LADISLAVS R, in der Mitte das gekrönte Brustbild des hl. Ladislaus von Glorienschein umgeben.

Silber, 12,9–13,4 mm, 0,29 g

Das Münzkabinett des Ungarischen Nationalmuseums erwarb diesen bisher unbekannten Münztyp 2001 durch Ankauf.¹¹ Das Stück ist leider schadhaft, ein Teil des Randes ist abgebrochen (0,30g), trotzdem kann man die Umschrift ganz gut lesen, bzw. ergänzen. Was das Münzbild betrifft, passt es zum Typ der hl. Ladislaus-Denare von Ludwig I., obwohl das Brustbild vom hl. Ladislaus als solch-

⁸ Vajay 1969–1970, 1946.

⁹ Das Zeichen „A“ befindet sich auch auf den Denaren H.525. und H.542.

¹⁰ Darauf dürfte hinweisen, dass auf dem Typ H.531. über dem Wappen der Buchstabe „L“ zu sehen ist, was eine Abkürzung des Namens von Ludwig sein könnte.

¹¹ PTN. 10 (10. 20. 2001) Nr. 218

es bis jetzt unbekannt war.¹² Der Kopf zeigt Analogie für die Porträts, die sich auf dem Goldgulden CNH.II. 65. (H.516.) und auf dem Denar CNH.II.95A. (H.543.) befinden, die je einen kleinen Kopf mit kurzem Haar und kleinem Bart zeigen. Neben den Münzen kann die im Ungarischen Nationalmuseum verwahrte so genannte Herme des hl. Ladislaus aus Trencsén (Treinchen, heute Trenčín, Slowakei) als Parallele betrachtet werden.¹³ Dem Kreuz auf der Vorderseite ähnliches Kreuz mag kann man auf den Mohrenkopfdenaren von Ludwig I. beobachten, aber die wichtigsten Analogien für dieses Doppelkreuz mit Kugel am Ende der Balken befinden sich auf den Denaren von Maria, vom Typ CNH.II.116. (H.569.).¹⁴ Die Ligatur AR in der Umschrift auf der Vorderseite findet man ausschließlich auf dem Denar CNH.II.88. (H.546.), dann auf Denaren mit der Darstellung des hl. Ladislaus, sowie auf den Goldgulden von Ludwig CNH.II.66. (H.517.) und Maria CNH.II.111. (H.564). Wenn wir dieses Stück in die chronologische Reihe der Münzen von Ludwig I. einordnen wollen, müssen wir es auf jeden Fall in die Zeit der Denare mit der Darstellung vom hl. Ladislaus datieren, die aber, wie es oben erläutert wurde, auf das Ende der Herrschaft von Ludwig I. datiert werden müssen. Man kann eine genauere Chronologie als diese nicht feststellen.

Übersetzung: *Eszter Aczél*

¹² Auf den Goldgulden und den Denaren ist die ganze Gestalt des stehenden hl. Ladislaus zu sehen, während auf dem Groschen seine thronende Figur dargestellt wurde.

¹³ Die neueste Forschung hält es für fraglich, ob es eine Darstellung des hl. Ladislaus ist, auf Grund des kurz geschnittenen Haares denkt man lieber an einen Kleriker, z. B. an die Darstellung eines Bischofsheiligen. Marosi 1987, 496. Ohne diese auf kunsthistorischem und ikonografischen Grund entstandene Feststellung zu bezweifeln möchte ich darauf hinweisen, dass der Heilige auch auf dem oben erörterten Denar genauso mit charakteristisch kurzem, unten aufgekrausellem Haar, mit kurzem Bart mit zwei Spitzen dargestellt wurde, wie auf der Herme. Noch dazu sieht der Mantel, der den Oberkörper bis zum Hals bedeckt, dem auf der Herme ähnlich.

¹⁴ Die Balken des Kreuzes auf der Rückseite der Mohrenkopfdenare enden nämlich nicht in Kugeln, die Punkte um das Kreuz können für Emissionszeichen gehalten werden.

BIBLIOGRAPHIE

CNH.II. s. RÉTHY 1907

ÉRDY 1879 *Érdy, K.*, Kiadatlan magyar érmek az Anjou királyok korából. ArchÉrt 13 (1879) 392–395.

H s. HUSZÁR 1979

HUSZÁR 1949 *Huszár, L.*, Új típusú középkori magyar aranyforint. ArchÉrt 76 (1949) 98–101.

HUSZÁR 1954 *Huszár, L.*, Kiadatlan középkori magyar pénzek. FA 6 (1954) 115–122.

HUSZÁR 1979 *Huszár, L.*, Münzkatalog Ungarn. Budapest, 1979

KARAMANSZKI 1985–1986 *Karamanszki, Sz.*, Károly Róbert ismeretlen obulusa. NK 84–85 (1985–1986) 169–170.

POHL 1981–1982 *Pohl, A.*, Pénzverés Nagy Lajos korában. NK 80–81 (1981–1982) 71–76.

PTN Pannonia Terra Numizmatika Kft. Arverési Katalógus, Auktionskatalog

RÉTHY 1899 *Réthy, L.*, Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. I. Árpádházi királyok kora. Budapest, 1899

RÉTHY 1907 *Réthy, L.*, Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. II. Vegyesházi királyok kora. Budapest, 1907

RUPP 1841 *Rupp, J.*, Magyarország ekkorig ismeretes pénzei, lerajzolva, történeti és pénztudományi kútfők után magyarázva. I. Árpádi korszak. Pest, 1841 = Jacobus Rupp: Numi Hungariae hactenus cogniti, quos delineatos, ac e monumentis historico-numariis exhibet. I. Periodus Arpadiana. Pestini 1841

RUPP 1846 *Rupp, J.*, Magyarország ekkorig ismeretes pénzei, lerajzolva, történeti és pénztudományi kútfők után magyarázva. II: A Vegyes házakból királyok korszaka. Pest, 1846 = Jacobus Rupp: Numi Hungariae hactenus cogniti, quos delineatos, ac e monumentis historico-numariis exhibet. II. Periodus mixta. Pestini 1846

SCHÖNVISNER 1801 *Schönvisner, I.*, Notitia Hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus. Budae, 1801.

SCHULEK 1926 *Schulek, A.*, Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük. I. Károly Róbert. NK 25(1926) 138–195.

SCHULEK 1931–1932 *Schulek, A.*, Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük II. A budai pénzverés Károly Róberttől Zsigmondig. NK 30–31(1931–1932) 48–70.

UNGER 1958 *Unger, E.*, Magyar Éremhatározó. I–II. Középkor, I–V. Újkor. Budapest, 1958–1959. In einem Band: Budapest, 1960. Weitere Auflagen: Budapest, 1974, 1997

WESZERLE 1873 *Weszerle, J.*, Hátrahagyott érmészeti táblái. Kiadja a M. Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-Osztálya. Pest 1873¹ Budapest 1911²

KÖZÖLETLEN ANJOU-KORI PÉNZEK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN

A magyar klasszikus leíró éremtan világviszonylatban is kiemelkedő sikereket ért el a magyar pénzek típuskatalógusainak összeállításában. A magyar pénzek *Corpusa* mintegy 200 év óta újra és újra összeállításra kerül, kezdve Schönvisner Istvántól Rupp Jakab, Weszerle József munkásságán keresztül az első csúcspontig, Réthy László éremkatalógusáig, a nagybetűs *CORPUS*-ig, majd azon túl Unger Emil Magyar Éremhatározójáig, majd Huszár Lajos Münzkatalogjáig követhetnénk a sort. A nagy lélegzetű munkák között folyó folyamatos anyaggyűjtés pedig időről időre publikálja a katalógusok megjelenésének időpontjában még ismeretlen típusokat.

Napjainkban egy érdekes folyamattal szembesülünk. Logikusan úgy vélhetnénk, hogy a több száz évre visszatekintő magyar numizmatikai kutatás áldozatos munkájának köszönhetően egyre kisebb a valószínűsége új, eddig ismeretlen éremtípusok előbukkanásának, legfeljebb kisebb-nagyobb változatok előkerülésével lehet számolni. Ezzel szemben éppen ennek ellenkezője történik napjainkban. A rendszerváltás óta megélénkülő éremgyűjtés és az ezzel párhuzamosan fel lendülő éremkereskedelem napjainkban olyan szintet ért el, amelyre példa utoljára a 19–20. század fordulóján volt Magyarországon. Évente egyre több színvonalas árverés megrendezésére kerül sor, és a meredeken emelkedő árak előcsalogatják azokat az évtizedek óta magángyűjteményekben elfekvő darabokat, amelyekről ezidáig csak néhány beavatott tudhatott. Az árverések alkalmával ismertté válnak, s így a múzeumok is tudomást szereznek róluk, s kísérletet tehetnek megszerzésükre. Csak az utóbbi öt-tíz év magyarországi árverésein mintegy kéttucatnyi olyan középkori magyar pénztípus bukkant fel, amelyek korábban teljességgel ismeretlenek, s így publikálatlanok voltak, s ezek java részét sikerült a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának megszereznie, részint vétel, részint csere útján. Az alábbiakban azokat az Anjou-korból származó ezidáig publikálatlan éremtípusokat ismertetjük, amelyek az utóbbi néhány évben kerültek az Éremtár gyűjteményébe, s amelyek igen fontos adatokat nyújtanak a korszak pénztörténetének kutatásához.

Jelen közleményben hat különböző, a kutatás számára eddig ismeretlen Anjou-kori éremtípus (I. Károlytól egy denár, I. Lajostól egy aranyforint és négy denár) kerül bemutatásra, amelyeket az utóbbi években szerzett meg a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára.

Tóth Csaba

OSZMÁN-TÖRÖK ELLENJEGY KÖZÉPKORI MAGYAR ARANYFORINTOKON*

GYÖNGYÖSSY Márton

A 20. század eleje óta őriz a Magyar Nemzeti Múzeum két török ellenjegyes Mátyás aranyforintot. A két darab gyűjteménybe kerülésének körülményeiről csak annyi ismeretes, hogy vétel révén jutottak az Éremtárba. A két darabot Gedai István publikálta.¹ Jelen írásban a két aranyforint újraközlésével a veretek és az ellenjegy pontosabb keltezésére, illetve gazdaságtörténeti interpretációjára teszek kísérletet.

Az említett aranyforintok Hunyadi Mátyás (1458–1490) címeres aranyforintjainak nagyszebeni változatai, a CNH II. 205. típusba tartoznak. A Pohl Artúr által megadott adatokkal ellentétben azonban mindkét példányt korábbra kell kelteznünk. A nagyszebeni verdejegyek és az ismert kamaraispánok okleveles említései alapján ugyanis kizárhatjuk, hogy ezek a darabok az 1460-as években készültek volna, a két vereten szereplő verdejegyek alapján azonosítható személyek nagyszebeni kamaraispáni működését korábbra kell tennünk.²

A korábbi változat – verdejegye (h–O: K 3-7) alapján – Wenzel Oswald nagyszebeni polgármester kamaraispánsága idején készült. (I. ábra, 1)³ A vélhetőleg cseh(országi) eredetű családból származó Wenzel Oswald 1454–1458 között volt a város polgármestere, nagyszebeni kamaraispánként 1456-ban említik, Nicolaus de Wagioval és Christophorus de Florentiával együtt. A gazdag és tekintélyes Wenzel Oswald, akinek háza a nagyszebeni Grosser Ring déli oldalán, a város előkelőségeinek házai között állt – volt polgármester („Altbürgermeister”) –ként, – 1468-ban tagja volt annak a delegációnak, amely Medgyes városában átadta Mátyás királynak azt a 15 000 aranyforintot, amelyet a nagyszebeni felkelés-kísérletért róttak a városra. Kamaraispánként Wenzel Oswaldot oklevélben tehát csak 1456-ban említik, és V. László – Hunyadi János halála után vert – nagyszebeni aranyforintjának verdejegyét az ő jegyeként oldhatjuk fel: Hermannstadt (Nagyszeben) és Oswaldus (h–O: CNH II. 171., H 3-6). Ez a verdejegy egyébként azonos a szóban forgó Mátyás kori darab verdejegyével. Oswald polgármester

* Jelen tanulmány a Széchenyi István Ösztöndíj Alapítvány által biztosított kutatói ösztöndíj, valamint az Alapítvány a Magyar Felsőoktatásért és Kutatásért Kuratóriuma által megítélt Magyar Zoltán Posztdoktori Ösztöndíj jóvoltából születhetett meg. Szeretnék köszönetet mondani továbbá a következő törökországi kollégáknak, akik kutatásaim során készséggel álltak rendelkezésemre, és számos esetben segítségemre is voltak: Zeynep Çizmeli Ögün régész, egyetemi adjunktus (Ankara Üniversitesi, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı), Tahsin Saatçi régész (Anadolu Medeniyetleri Müzesi), Betül Özden művészettörténész (Istanbul Arkeoloji Müzeleri, İslami Sikke Kabinesi), Turan Gökyıldırım régész (Istanbul Arkeoloji Müzeleri, Numismatik Kabinesi).

¹ Gedai 1988, 104, 119. Az egyik darabot már Réthy László is fölvette a Corpusba – mint „török kont-ramárkás” aranyforintot – az ellenjegyet jól mutató rajzzal: CNH II. 349. Réthy egyébként 1903 óta ismerte ezt a török ellenjegyet: Réthy 1903, 86–87.

² Pohl Artúr a h–O verdejegyű (K 3-7) darabot 1465-re (vesd össze Pohl 1974: Tabelle 28), a h–kereszt verdejegyű (K 3-3) darabot 1466–1467-re keltezte (vesd össze Pohl 1974: Tabelle 27). A nagyszebeni kamaraispánok 1460-as évekbeli listája majdnem teljesnek mondható Horváth Tibor Antal és Huszár Lajos gyűjtései (Horváth–Huszár 1955–1956, 29–30.), valamint a verdejegyek alapján.

³ Az érme adatai: átmérő: 22 mm, verőfőállás: 3 h, súly: 3,58 g, ltsz.: MNM Éremtár, 5B/906-1.

tehát V. László uralma végén és a Mátyás-kor elején (mivel a későbbi nagyszebeni aranyforintokról már hiányzik ez a verdejegy) játszott meghatározó szerepet a kamara élén. Az V. László kori és a Mátyás kori aranyforint azonos verdejegye alapján feltételezhetjük, hogy az új király első – tehát 1458-ban kibocsátott – nagyszebeni verete a szóban forgó, Wenzel Oswald jegyével ellátott típus lehet.⁴

A másik változat – verdejegye (h-kereszt: K 3-3) alapján – Christophorus de Florentia kamaraispán verete. (I. ábra, 2)⁵ Az olasz (firenzei) származású Christophorus de Florentia (?–1468/1469) 1438-tól folyamatosan részt vett az erdélyi magyar pénzügyigazgatásban, igen hamar Hunyadi János kormányzó szolgálatába állt. Három város is polgárának mondhatta: Kolozsvárott, Nagybányán és Nagyszebenben is polgárjogot nyert. Nagyszebeni háza a Grosser Ringen állt, szomszédja a már említett Wenzel Oswald nagyszebeni polgármester volt. Christophorus de Florentia házát 1472-ben a későbbi nagyszebeni polgármester és kamaraispán, Georg Hecht vásárolta meg. Jelen esetben ezt azért is fontos megemlíteni, mert a 15. század jelentős részében ebben az épületben működött a szebeni pénzverde. Christophorus 1443–1463 között több kamarában is tevékenykedett kamaraispánként, 1447-ben és 1456-ban említik nagyszebeni kamaraispánként. Egyébként Mátyás két szebeni aranyforintján szerepel Christophorus verdejegye, az említetten túl a CNH II. 207. típuson is (K 4-1). Tekintettel arra, hogy 1461-től majdnem teljes a nagyszebeni kamaraispánok listája, ráadásul Christophorus 1463-ban már a nagybányai kamarát igazgatta, Hunyadi Mátyás nevére vert nagyszebeni vereteit 1459–1460-ra keltezhetjük.⁶

A készítés ideje tehát viszonylag pontosan meghatározható, biztosan állíthatjuk, hogy mindkét veret már 1460-ban belekerülhetett a pénzforgalomba. Muszlim területre jutásuk és ellenjeggyel történt ellátásuk időpontjára csak a gazdaságtörténeti folyamatok ismeretében következtethetünk. A török pénztörténeti kutatás is megállapította, hogy az önálló oszmán aranypénzverés megindulása előtt különösen a távolsági kereskedelemben külföldi aranypénzek töltötték be a fizetőeszköz szerepét. Ezek jelentőségét a birodalom pénzforgalmában a korabeli hagyatéki leltárak (*tereke defterleri*), valamint a kincstár számadásai is mutatják. Bár a gazdaságtörténet-írás szerint elsősorban a velencei dukát és az egyiptomi asrafi játszottak jelentősebb szerepet, nem kell lebecsülnünk az oszmán-török forrásokban *engürüsüye* néven emlegetett magyar aranyforint jelentőségét sem. A II. Mehmed (1444–1445, 1451–1481) halálakor (1481) készült kincstári számadás szerint például a kincstárban 2 308 200 darab aranyérme volt a következő megoszlásban: 1 600 000 darab velencei dukát (*efrenjiye*), 340 000 asrafi (*esrefiyyes*), 150 000 török dukát (*sultânî*) és 70 000 magyar aranyforint (*engürüsüye*). A magyar aranyforint csekély mértékben, de állandó szereplőnek tűnik az Oszmán

⁴ Wenzel Oswald nagyszebeni kamaraispán okleveles említései: (1456. október 30.) „...providi Oswaldi Magistri Civium Civitatis nostrae Cibiniensis ac Nicolai de Wagio et Cristofori de Florentia italicorum Camerarium urburarum et cusionis monetarum nostrarum Cibiniensium...” *Horváth-Huszár* 1955–1956, 29., *UzGdDiS* 5, 548–549. (Nr. 3047.), (1456. október 31.) *UzGdDiS* 5, 549. (Nr. 3048.). Wenzel Oswald polgármester, kamaraispán életéről Gustav Gündisch a nagyszebeni vezetőrétegről szóló tanulmányában írt: *Gündisch* 1987, 190, 194–195, 199.

⁵ Az érme adatai: átmérő: 21 mm, veretőállás: 6 h, súly: 3,57 g, ltsz.: MNM Éremtár, Dessewffy 446.

⁶ Christophorus de Florentia nagyszebeni kamaraispán okleveles említései: (1456. október 30.) „...providi Oswaldi Magistri Civium Civitatis nostrae Cibiniensis ac Nicolai de Wagio et Cristofori de Florentia italicorum Camerarium urburarum et cusionis monetarum nostrarum Cibiniensium...” *Horváth-Huszár* 1955–1956, 29., *UzGdDiS* 5, 548–549. (Nr. 3047.), (1456. október 31.) *UzGdDiS* 5, 549. (Nr. 3048.). Christophorus de Florentia életét megírta Draskóczy István az olaszok erdélyi szerepéről szóló tanulmányában: *Draskóczy* 1994, 126–128. A Hecht-ház 15. századi története: *Fabini* 1989, 141.

1. ábra I. Mátyás török (1458–1490) ellenjeggyel ellátott aranyforintjai
Abb. 1 Goldgulden des Matthias I. (1458–1490) mit osmanischer gegenstempel

Birodalom pénzforgalmában. Igazán árnyalt képet persze akkor rajzolhatnánk a magyar aranyforint balkáni és anatóliai forgalmáról, ha leletadatokkal is rendelkeznénk, mindeddig azonban – számunkra – nem ismeretes olyan közölt, korabeli záródású lelet, amelyben magyar aranyforint is lett volna.⁷ A határvonalat az oszmán pénztörténetben az 1477-es év jelenti: II. Mehmed szultán nevével ekkor kezdték meg a *sultani* vagy *hasene-i sultaniye* nevű török aranypénzek verését Isztambulban a velencei dukát pénzlábválával. Az oszmán kincstár szándéka nyilvánvalóan az volt, hogy az ellenfél pénzével azonos minőségű fizetőeszközt hozzanak létre, s ezzel a velencei dukátot kiszorítsák a Kelet-Mediterráneum pénzforgalmából. Ebben a versenyben a magyar aranyforint nem vett, nem vehetett részt, a velencei és az oszmán aranypénzekéhez képest akcsében számított értékét alacsonyabban állapították meg: 1479-ben például a velencei dukátért 45-46 akcsét, a magyar aranyforintért pedig 42-43 akcsét adtak. Utóbbinak az oszmán pénzforgalomban betöltött szerényebb szerepét az írott források mellett e két ellenjegyes példány is bizonyítja. Mielőtt azonban a magyar aranyforintot az előbbi árfolyamok alapján csekélyebb értékűnek minősítenénk, rögtön meg kell jegyeznünk: kérdéses, hogy ezek az árfolyamok a valós értékviszonyokat tükrözték, vagy inkább a politikai helyzet által diktált árfolyamoknak kell-e tekintenünk őket.⁸ Így tehát nem lesz haszontalan a magyar aranyforint, a velencei dukát és a török dukát finomságának, tényleges nemesfém-tartalmának összehasonlítása és a fenti értékviszonyokkal összevetése.

A magyar pénztörténeti kutatás mindeddig axiómaként fogadta el, hogy a magyar aranyforint pénzlába a középkor folyamán – de legalábbis Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) uralma óta – nem változott, bár az aranyforintok pénzlábjára csak 16. századi adatokból következtethetünk: a legkorábbi adat az „Ars cementi”-ből származik, ezzel egybecsengenek a Bornemissza–Werner jelentés (1552) adatai is. A finomság pontos meghatározása a körmőci kamara 1564/1565-ös számadásából ismeretes. Összegezve: forrásaink szerint egy budai márka (245,53779 gramm) 23 karát 9 grén (989,6‰) finomságú aranyöntvényből 69 darab aranyforintot vertek. Adataink alapján az aranyforintok átlagsúlya (törvényes középsúlya) 3,5585 gramm, finomsúlya (színaranytartalma) 3,5215 gramm volt. A magyar aranyforint minőségének állandóságát az is jól mutatja,

⁷ Külföldi pénzek az oszmán birodalom pénzforgalmában: Sahillioglu 1983, 273–274, Pamuk 2000, 62–66. A középkori magyar aranyforint külföldi leletadatait Huszár Lajos gyűjtötte össze: Huszár 1970–1972.

⁸ A török aranydukát veréséről: Pamuk 2000, 61–62, Şevket Pamuk remek táblázatot is közöl a 15–16. századi oszmán pénzérték-viszonyokról: 4.2. táblázat (Pamuk 2000, 64.). A tényleges nemesfém-tartalom, az értékviszonyok és a korabeli árfolyamok eltéréseire 16. század közepi példák kapcsán már Buza János is felhívta a figyelmet: Buza 2001, 892–894.

hogy az arany beváltási árfolyama Magyarországon 1481–1552 között változatlan maradt, mivel azt aranyforintban állapították meg.⁹ Már Paulinyi Oszkár rámutatott arra a tényre, hogy a kincstár egy márka színaranyat 66 aranyforintért váltott be, és mivel ebből a mennyiségből 69 és 3/4 darab aranyforintot lehet verni, a nyereség márkánként 3,75 aranyforint lenne. Azért csak lenne, mert a tényleges – Paulinyi által feldolgozott nagybányai és nagyszebeni – adatok ettől kicsit eltérő értéket adnak. Egyrészt figyelembe kell venni, hogy az árszabás ingadozott, másrészt az arannyal elegyes ezüsből is származott haszon, mégha a pénzítés hasznát külön is számolták el. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a pénzöntvény minden három márkája után 1 aranyforint járt pisetumként az esztergomi érseknek, azaz az egy márka színaranyból verendő mennyiség után alig kevesebb mint egyharmad aranyforint (32 denár), azt mondhatjuk, hogy a pénzverés hasznára és a veredékségre márkánként valamivel többet mint 3 aranyforintot (4,34%) számolhatunk.¹⁰

A Kelet-Mediterráneum vezetői valutája, a velencei dukát vagy *zecchino* finomsága bizonyosan rosszabb volt, mint a magyar aranyforinté. Finomságát 1269-ben határozta meg a velencei nagy tanács: ekkor 23 1/4 karátban (979,16‰) állapította meg. A nagy tanács – látva a bizonytalanságot az első velencei dukátok megjelenésekor – deklarálta, hogy a velencei dukát finomsága legalább olyan jó, mint a firenzei forinté: „*tam bona et fina per aurum vel melior ut est florenus*”. Egy velencei márkából 72 darab dukátot vertek. A dukát átlagsúlya (törvényes középsúlya) 3,559 gramm volt. A velencei dukát súlyát – finomsága fenntartása mellett – többször is csökkentették, így a 15. század végén, 1519-ben és 1526-ban.¹¹

A magyarhoz hasonlóan az oszmán pénztörténet is rendelkezik az aranypénzek finomságára vonatkozó axiómával, miszerint az oszmán aranypénzeket a velencei dukát pénzlába szerint verték. A kézikönyvként használt Schaendlinger-féle „Oszmán numizmatika” az *altın* nyerssúlyát 3,56 grammban, finomságát 980‰-ben adja meg, ennek alapján az egyes darabok finomsúlya 3,4888 gramm. Ezzel szemben a Pamuk-féle oszmán pénztörténet a 15. századra következetesen 3,572 grammos súllyal számol. A Pamuk által idézett 1482-es kánunnáma úgy rendelkezik, hogy 100 miszkálnyi (1 miszkál=4,608 gramm) színaranyból 129 darab aranydukát verendő, melyből négy darab visszatartandó pénzverési illetékként. A

⁹ A magyar aranyforint pénz lábával kapcsolatos forrásokat összefoglalja: Paulinyi 1937, 493: 9. j. A Carl Schalk által elvégzett 19. századi mérések azonban ettől eltérő eredményre vezettek: a megmért Zsigmond-aranyforint 981‰, az I. Ulászló-aranyforint 984‰, a Mátyás-aranyforint pedig 982‰ finomságú volt (Schalk 1880, 194; Kováts 1900, 390.). A legutóbb Buza János foglalkozott említett tanulmányában az aranyforint pénz lábával 16. századi források elemzése során. Felhívta a figyelmet I. Ferdinánd 1533. évi követutasítására, amely szerint a magyar aranyforint finomsága 23 3/4 karát (=989,6‰), az aranyforintból 78 darab ment egy bécsi márkára, azaz a törvényes középsúly 3,60 gramm lenne, tehát egy kicsit eltér az egyéb forrásainkból ismert pénz lábtól: Buza 2001, 892–893. Egyébként III. Frigyes 1481-ben a magyar mintára verendő („*guldene auf die ungrische gewondheit gemunsselt*”) aranyforintjainak pénz lábát másik említhető végletként adta meg: 1 bécsi márka 23 1/2 karátos (979‰) aranyból 80 darabot kell verni; a törvényes középsúly 3,5 gramm lenne: Nagl 1908, 160. A 19. századi magyar kutatás a középkori magyar aranyforintok törvényes középsúlyát 3,5593 grammban határozta meg: Belházy 1889, 45. Carl Schalk Mátyás 30 aranyforintjának súlyát is megmérte, átlagként 3,53 gramm eredményt kapott. Érdekes, hogy az eredmény hasonló volt Zsigmond 24 darab aranyforintja esetében is: 3,536 gramm: Schalk 1880, 196. Az arany beváltási áráról: Paulinyi 1936, 51.

¹⁰ Az aranybeváltás nyereségének kérdését részletesen feldolgozta Paulinyi Oszkár. A fentiekben az ő számításából indultam ki: Paulinyi 1937, 498–503. A nyereség mértékét később módosította: 3,56 aranyforinttal számolta (Paulinyi 1978, 333: 26. j. A pisetum mértéke: Paulinyi 1936, 83.

¹¹ A velencei dukáttra vonatkozó adatokat a legutóbb alapos gazdaságtörténeti kitekintéssel Peter Spufford és Buza János foglalta össze: Spufford 1989, 178, 268–269. (3. j.), 407., Buza 2001, 900. Peter Spufford középkori pénztörténeti művében a velencei dukát kétféle finomsági adatát adja meg: egyhelyütt 23 1/4 karátos (178.) és az ennek megfelelő 0,979-es finomságot ír (178., valamint 407.), másutt (268–269. (3. j.)) viszont 99,7%-ot említ.

forrásból nem derül ki, hogy mi is értendő színaranyként: a pénzöntvény finomsága vagy pedig tényleg 24 karátos arany. Sajnos a jeles török gazdaságtörténész sem világosít fel bennünket, sőt a pénzzé vert ezüst és a pénzzé vert arany értékviszonyának megállapításánál finomsálynak veszi ezt az értéket; másutt ugyan azt állítja, hogy a török aranydukát finomsága 997‰ volt. Ha Pamuk adatait elfogadjuk, a török aranydukátok nyerssúlya – legalábbis a 15. században – 3,5827 gramm (997‰-os finomság esetén), illetve 3,6448 gramm (980‰-os finomság esetén) volt. Ha az Artuk szerzőpáros katalógusának adatai alapján, az ott közölt korabeli aranydukátok súlyának súlyozott átlagát számítjuk ki, 3,35 grammos nyerssúlyt kapunk, míg ha a legsúlyosabb és a legkönnyebb dukát közötti súlyátlagot vesszük, 3,40 grammot kapunk. Az irodalomban közölt értékektől igencsak távolinak tűnik a valóság... Visszatérve a kánunnáméhoz, a forrás azért is értékes, mert megtudjuk, hogy 129 darab aranydukát veréséből a török kincstárnak négy dukátnyi volt a haszna (3,1%); igaz ebből még fedeznie kellett a pénzverőket és a verdeköltséget is.¹²

A fentiek alapján vizsgáljuk meg még egyszer a pénzérték-viszonyokat! Az egy magyar aranyforint által tartalmazott 3,52 gramm színaranyért az Oszmán Birodalomban az 1470-es évek végén 42 akcsét adtak, ez azt jelenti, hogy egy akcse ebben az esetben 0,0838 gramm színaranyat ért. A velencei aranydukát által tartalmazott 3,4848 gramm színaranyért viszont 45 akcsét adtak, így egy akcse 0,774 gramm színaranyat ért. A velencei dukátnak tehát ársíója, a magyar aranyforintnak pedig diszársíója volt a birodalomban. A török aranydukát által tartalmazott 3,572 gramm színaranyért ugyanekkor 45 akcsét adtak, ebben az esetben egy akcse 0,0793 gramm színaranyat ért. Ha mégis Schaendlinger adataival számolunk, akkor a török aranydukát által tartalmazott 3,4888 gramm színarany 45 akcsét ért, így egy akcse 0,0775 gramm színarannyal egyenértékű. Mindkét esetben azonos a végkövetkeztetés: az oszmánok a magyar aranyforintot leértékelték, saját pénzüket és a velencei dukátot pedig felértékelték – hiszen egy akcséért több színaranyat lehetett kapni, ha valaki magyar aranyforintot vásárolt –, ily módon mesterséges és eltérő arany-ezüst értékviszony alakult ki, mindez saját pénzük (és a velencei dukát) javára. A két kincstár közül viszont szemmel láthatóan a magyar kincstárnak volt nagyobb a mozgástere a pénzverés tekintetében, nyilvánvalóan a rendelkezésre álló nagy mennyiségű nemesfém tette lehetővé, hogy a verdeköltségre, a pénzverők munkadíjára és a saját, valamint az esztergomi érsek hasznára nagyobb hányadot számoljon el. A két pénzrendszerben egyvalami mégis azonos, pontosabban nagyon közeli értéket mutat: a pénzzé vert arany és a pénzzé vert ezüst értékaránya. A török aranydukát és az akcse esetében ez az arány az 1470-es

¹² Schaendlinger 1973, 59; Pamuk 2000, 61–62, a pénzzé vert ezüst és a pénzzé vert arany értékviszonyánál használt súlyadatok: uo. 4.1. táblázat, 63, az 1482-es kánunnámé: uo. 233–234. Míg Pamuk a forrás alapján miszkálban adja meg a pénzlábat, addig Schaendlinger dirhemben: „Der Al wog, da auf 110 Gewichtsdirhem Gold 100 Al gingen, 1 Dirhem, 1 Qirat und 2 Habba, was einem Gewicht von 3,56 gr. entspricht. Der Feingehalt war ca. 980 p.m., der Durchmesser betrug 22 mm und Zecchino und Al verhielten sich 1:1.” (Schaendlinger 1973, 59.) Egyébként Halil Sahillioglu pénztörténeti tanulmányában ugyanazok az adatok szerepelnek, amelyek Pamuknál is, megtoldva egy részletes fejtegetéssel a miszkál súlyértékének változásairól: Sahillioglu 1983, 274, különösen a 15. lábjegyzetben. A legújabb oszmán numizmatikai monográfia szerzője is Pamuk adatait fogadja el, szerinte az 1477–1520 között vert török aranydukátok súlya 3,572 gramm, finomsága 23 1/2 karát (amely szerinte 0,997‰) volt: Srečković 2002, 17. Az Artuk szerzőpáros katalógusa összesen 11 db II. Mehmed kori aranydukát adatait közli: Artuk 1970–1974, 471–472.

évek végén 1:8,8-hoz, a magyar aranyforint és az ezüstdenár esetében 1:8,38-hoz; miközben az arany és az ezüst világpiaci értékaránya: 1:12 volt...¹³

Mindezek után megállapíthatjuk, hogy ebben a mediterrán velencei-oszmán pénzrendszerben – a monetáris politikák hasonlósága ellenére – a magyar aranyforint pénzlábilával (finomságával és súlyával), valamint éremképével „idegen testnek” számított, és mivel kevésbé ismerték, nyilván bizalmatlanabban is fogadták. Ez lehet az egyik oka annak, hogy ezt a két példányt – és bizonyosan további, ma még lappangó példányokat is – hitelesítésképpen ellenjeggyel látták el. Az ellenjegy arab-török olvasata: szahh (صَح) azaz ‘hiteles’, ‘érvényes’. Az ellenjegy értelmezésében egyébként másik álláspont is ismeretes: Réthy László – Alekszej Markovnak, a szentpétervári Ermitázs igazgatójának álláspontja nyomán – a jegyet a raidzs (رَايِج) = ‘érvényes’ arab szóval azonosította. A kérdés szakértője, Hans Wilski ellenjegyes oszmán pénzekről írt művében viszont egyértelműen az előbbi értelmezést fogadja el. Turkológus szakembereket kérdezve megerősítést nyert, hogy valóban ez az olvasata az ellenjegynek. Wilski adatai alapján ez az ellenjegy velencei dukátokon és magyar aranyforintokon egyaránt szerepel, ám míg a jegy első két változata 16–17. századi velencei dukátokon fordul elő, a harmadik csak a két magyar aranyforinton. Az ellenjegyek veretekre kerülésének időpontja Wilski szerint más volt a velencei és más a magyar pénzek esetében. Szerinte – felhasználva a Pohl-féle készítes kronológiát – a magyar pénzekre nem sokkal 1467 után, II. Mehmed uralma idején kerülhetett az oszmán ellenjegy. A kérdés valóban az, hogy az ellenjegyes hitelesítés mikor történtett. Minden bizonnyal olyan időszakban, amikor kevés megszokott pénz állt rendelkezésre, és az oszmán kincstár arra kényszerült, hogy idegen pénzeket is sajátjaként fogadtasson el. Bár hipotézisként, de talán megfogalmazhatjuk, hogy ez az időszak az 1460-as, 1470-es években folytatott oszmán-velencei háborúskodás kora (1463–1479) lehetett, de még az önálló oszmán aranypénzverés megkezdése (1477) előtt. A háború megakadályozhatta a velencei dukát birodalmi területre jutását, éppen akkor, amikor a legnagyobb szükség lett volna a pénzre. Ismerve a magyar pénztörténetből, hogy a magyar aranyforint éremképe 1470-től megváltozott (a címer helyére ettől kezdve Szűz Máriát, Magyarország védasszonyát verték), feltételezhetjük, hogy ez az ellenjegy legkorábban 1463–1470 között kerülhetett a két pénzre.¹⁴

¹³ A pénzzé vert arany és a pénzzé vert ezüst értékaránya a török pénzek esetében: Pamuk 2002, 63, (4.1. táblázat), a magyar pénzek esetében: Kubinyi 1998, 112–117. Jelen rövid tanulmánynak nem célja állást foglalni a török aranydukát pénzlába tekintetében, ám a gazdaságtörténeti érvek meggyőzőnek tűnnek: ha az oszmánok aranypénzüket valóban versenytársnak szánták és velencei mintára verték, valamint azonosan értékelték (a pénzértékvizsnyok legalábbis erről tanúskodnak: Pamuk 2000, 63–64, 4.1. és 4.2. táblázat), a magam részéről az Anton Schaendlinger (Schaendlinger 1973, 59.) által megadott pénzlábat érem realitásabb értéknek. A vitát azonban leginkább izotópgersjesztéses energiadiszerzív röntgenfluoreszcencia-analízissel dönthetnénk el, néhány száz darab aranydukát roncsolásmentes finomságvizsgálatával. Ezzel egyidejűleg célszerű lenne a vizsgált darabok súlyát is lemérni.

¹⁴ Az ellenjegy olvasatában Dávid Géza professzor és Fodor Pál tudományos főmunkatárs voltak segítségemre, melyet ezúton is hálásan köszönök. Szintén köszönöm Buza János professzor értékes gazdaságtörténeti észrevételeit. Réthy László álláspontját több helyen is ismertette: Réthy 1903, 87, valamint a Corpusban, a CNH II. 349. típus leírásában. Érdekes, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára leltárkönyvében egy 1906-os bejegyzés mellett (egy oszmán ellenjegyes velencei dukát kapcsán) már a másik, nyilvánvalóan helyes értelmezés szerepel: „a jegy értelme: sah=elfogadott, helybenhagyott, igazolt stb.”, talán Réthy László maga is rájött, hogy a korábbi feloldás nem jó. A szahh ellenjegy előfordulásainak összefoglalása: Wilski 1995, 294–300. Bizonyosan léteznek gyűjteményekben további példányok is, mert 1903-ban Alekszej Markov arról tájékoztatta Réthy Lászlót, hogy látott magyar aranyat ezzel a jeggyel oroszországi gyűjteményben, sajnos nem emlékezett arra, hogy melyikben: Réthy 1903, 87.

IRODALOM

- ARTUK 1970–1974 *Artuk, İ.–Artuk, C.*, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katalogu. I–II. İstanbul, 1970–1974.
- BELHÁZY 1889 *Belházy, J.*, A régi magyar pénzverési súlymértékek. Különnyomat a „Bányászati és Kohászati Lapok”-ból. Selmechánya, 1889.
- BUZA 2001 *Buza, J.*, A magyar és a török dukát árfolyama a 16. század közepén. Századok 135 (2001) 890–906.
- CNH II *Réthy, L.*, Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. II. Budapest, 1907.
- DRASKÓCZY 1994 *Draskóczy, I.*, Olaszok a 15. századi Erdélyben. In: Draskóczy István (szerk.), Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Budapest, 1994, 125–135.
- FABINI 1989 *Fabini, H.*, Gotik in Hermannstadt. Köln–Wien, 1989. (Siebenbürgisches Archiv Band 23)
- GEDAI 1988 *Gedai, I.*, Turkish coins in Hungary in the 16th and 17th centuries. In: Türk Numismatik Derneginin 20. Kuruluş yilinda Ibrahim Artuk'a armagan / A Festschrift presented to Ibrahim Artuk on the occasion of the 20th anniversary of the Turkish Numismatic Society. İstanbul, 1988, 102–119.
- GÜNDISCH 1987 *Gündisch, G.*, Die Oberschicht Hermannstadts im Mittelalter. In: Gündisch, Gustav, Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte. Köln, 1987, 182–200. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens Band 14)
- HORVÁTH–HUSZÁR 1955–1956 *Horváth, T. A.–Huszár, L.*, Kamaragrófok a középkorban. NK 54–55 (1955–1956) 21–33.
- HUSZÁR 1970–1972 *Huszár, L.*, Der ungarische Goldgulden im mittelalterlichen Münzverkehr. Hamburger Beiträge zur Numismatik 24/26 (1970–1972) 71–88.
- KOVÁTS 1900 *Kováts, F.*, Pénzérték-viszonyok Pozsonyban 1435–1460. Első közlemény. MGtSzele 7 (1900) 385–399.
- KUBINYI 1998 *Kubinyi, A.*, A későközépkori magyar-nyugati kereskedelmi kapcsolatok kérdése. In: Tusor Péter (szerk.), R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születése 70. évfordulója ünnepére. Budapest, 1998, 109–117.
- NAGL 1908 *Nagl, A.*, Die österreichische Münzordnung vom Jahre 1481. NZ 1 (1908) 160–161.
- PAMUK 2000 *Pamuk, Ş.*, A monetary History of the Ottoman Empire. Cambridge, 2000.
- PAULINYI 1936 *Paulinyi, O.*, Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 6 (1936) 32–142.
- PAULINYI 1937 *Paulinyi, O.*, A magyar aranymonopólium jövedelme a középkorban. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27. Budapest, 1937, 488–503.
- PAULINYI 1978 *Paulinyi, O.*, Kimutatások a kőrmöcbányai bányakamarai körzet nemesfémtermeléséről a XVI. század első felében. Adatszűrő elemzés. Századok 112 (1978) 326–346.
- POHL 1974 *Pohl, A.*, Ungarische Goldgulden des Mittelalters (1325–1540). Graz, 1974.
- RÉTHY 1903 *Réthy, L.*, Magyar numizmatikai adatok Oroszországból. NK 2 (1903) 85–87.
- SAHILLIOGLU 1983 *Sahillioglu, H.*, The role of international monetary and metal movements in Ottoman monetary history. In: J.F. Richards (ed.), Precious Metals in the Later Medieval and early Modern Worlds. Durham, 1983, 269–304.
- SCHAENDLINGER 1973 *Schaendlinger, A. C.*, Osmanische Numismatik. Von den Anfängen des Osmanischen Reiches bis zu seiner Auflösung 1922. Braunschweig, 1973. (Handbücher der mitelasiatischen Numismatik Band III)
- SCHALK 1880 *Schalk, C.*, Der Münzfuss der Wiener Pfennige in den Jahren 1424 bis 1480. NZ 12 (1880) 186–282.
- SREČKOVIĆ 2002 *Srečković, S.*, Ottoman Mints & Coins. Belgrade, 2002.
- UzGdDiS 5 Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Fünfter Band. 1438–1457. Begründet von Franz Zimmermann. Bearbeitet von Gustav Gündisch. Köln–Wien, 1975.
- WILSKI 1995 *Wilski, H.*, Countermarks on Ottoman coins. Gütersloh, 1995.

OSMANISCHE GEGENSTEMPEL AUF MITTELALTERLICHEN UNGARISCHEN GOLDGULDEN?

In der Münzsammlung des Ungarischen Nationalmuseums befinden sich zwei Goldgulden von Matthias Corvinus (1458–1490), auf die die osmanische Gegenstempel *sahh* geprägt worden ist. Beide, gut datierbare Goldgulden stammen aus der Münze von Hermannstadt in Siebenbürgen (ung. Nagyszeben, heute Sibiu in Rumänien) – mit den Münz- und Meisterzeichen der Kammergrafen Oswald Wenzel und Christophorus de Florentia, und zwar etwa aus den Jahren 1458–1460.

In der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts hat der ungarischen Goldgulden (*engürüsiye*) eine bedeutende Rolle im Münzverkehr des Osmanischen Reiches gespielt, obwohl der venezianische Dukaten (*efrenjiye*) als wichtigste Währung des Reiches gegolten hat. Wir kennen keine Fundangabe, deshalb können wir den Umlauf des ungarischen Goldguldens im Osmanischen Reich anhand schriftlicher Quellen rekonstruieren. Laut eines Inventariums der Schatzkammer hat Sultan Mehmed II. (1444–1445, 1451–1481) etwa 2.308.200 Goldmünzen als Bargeld im Jahre 1481 gehabt, unter ihnen auch 70.000 ungarische Goldgulden (3,03%).

Wenn wir die damaligen Wertverhältnisse analysieren, müssen wir feststellen, trotzdem daß der ungarische Goldgulden besserer Qualität (Feinheit: 989,6‰, Rohgewicht: 3,5585 Gramm) gewesen ist, haben die Osmanen ihn gegenüber dem venezianischen (Feinheit: 979,16‰, Rohgewicht: 3,559 Gramm) und dem türkischen Dukaten (Feinheit: 980‰, Rohgewicht: 3,56 Gramm) im Reich devalviert.

László Réthy, der Autor von *Corpus Nummorum Hungariae*, hat mit der Hilfe Alexej Markows, des Direktors von der Eremitage in Sanktpetersburg, diese Gegenstempel arabisch als *raidsch* (= „gültig“) gelesen. Später hat schon auch Réthy diese Lesung im Zusammenhang mit einem kontermarkierten venezianischen Dukaten im Münzsammlungsinventar des Nationalmuseums korrigiert: die Gegenstempel ist arabisch-türkisch als *sahh* (= „gut“) gelesen worden. Hans Wilski, der das Handbuch der kontermarkierten osmanischen Münzen und der osmanischen Gegenstempeln veröffentlicht hat, ist derselben Meinung. Er hat den dritten Typ der Gegenstempel *sahh* – also den Typ auf den ungarischen Goldgulden – gleich nach 1467 datiert.

Zu einer genaueren Datierung dieser Gegenstempel dürfen wir die wirtschafts-, kriegs- und münzgeschichtliche Ereignisse nicht ausser acht lassen. Wie ich schon erwähnt habe, sind diese Goldgulden zwischen 1458–1460 in Hermannstadt geprägt worden. Diese Münzen gehören zu den Wappengulden von Matthias Corvinus, nach 1470 hat der König einen neuen Typ, den sogenannten Madonnengulden prägen lassen. In der Zeit des osmanisch-venezianischen Krieges (1463–1479) hat das Osmanische Reich offensichtlich unter einem Mangel an Goldmünzen gelidet. 1477 sind die ersten osmanischen Dukaten (*sultânî*) geprägt worden. Wahrscheinlich ist es notwendig vor einer eigenen Goldmünzprägung gewesen, nicht nur venezianische sondern auch andere Goldmünzen im Münzverkehr zu akzeptieren. Ich bin der Meinung, daß diese Gegenstempel auf diese ungarischen Goldgulden am frühesten zwischen 1463–1470 konnte geprägt werden.

Márton Gyöngyössi

